

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ «ХУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ ТИЛ
ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

АҲМАД ИШАЕВ

ЎЗБЕК
ДИАЛЕКТАЛ
ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг
ҳақиқий аъзоси ШОНАЗАР ШОАБДУРАҲМОНОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1990

Ушбу китобда биринчи марта ўзбек диалектал лексикографияси нашр этилган ва нашр қилинмаган (кандидатлик диссертацияларида мавжуд бўлган) луғатлар асосида тадқиқ этилган, ўзбек шева ва диалектларига оид луғатларнинг турлари ва уларнинг адабий тил луғатлари билан алоқадорлиги бой фактик материаллар асосида ёритилган. Асарда диалектизмлар ва уларнинг турлари ҳамда диалектал луғатнинг, луғат мақоласининг тузилиши атрофлича тавсиф қилинган. Ишда ўзбек шеваларига оид луғатлардаги ютуқ ва камчиликлар рўй-рост кўрсатилган, йўл қўйилган хато ва нуқсонларни бартараф этиш йўллари тавсия этилган.

Асар тилшунос-лексикографлар, турколог-диалектологлар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи, аспирант ва талабаларига мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари доктори А. ШЕРМАТОВ,
филология фанлари номзоди Т. АЛИҚУЛОВ

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Диалектал луғатнинг аҳамияти ва манбалари	11
Диалектал луғатларнинг адабий тил луғатлари билан алоқадорлиги.	23
Диалектал луғатнинг типлари	31
Нашр этилган ва нашр этилмаган диалектал луғатларнинг қисқача обзори.	48
Диалектал луғатнинг таркиби ва луғатга киритиладиган диалектизмлар.	
Диалектал луғатнинг ва луғат мақоласининг тузилиши	113
Умумий хулосалар	129
Адабиётлар	135

И 460200/000—4054
M355(04)—89 196—90 © Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5—648—00457—5.

АХМАД ИШАЕВ

Ўзбекская диалектная лексикография

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир Қ. Парниева
Рассом Е. И. Владимиров
Техмуҳаррир Г. П. Негматова

ИБ № 4837

Тирнишга берилди 2.04.90. Босишга рухсат этилди 25.06.90. Формати 60×90¹/₁₆. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 8,75. Ҳисоб-нашриёт т. 9,0. Тиражи 1200 нусха. Буюртма 81. Баҳоси 1 с. 80 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

СУЗ БОШИ

КПСС МКнинг Бош секретари, СССР Президенти ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачев КПСС Марказий Комитетининг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездида Сиёсий докладида «Практикага асосланадиган ва практикага қайтадиган, чуқур умумлашмалар ва омилкорона тавсиялар билан бойиган илмий йўналишларгина ҳаётийдир...

Партия ҳаётининг ҳамма соҳаларида қарор топтираётган ижодий муҳит ижтимоий фанлар учун айниқса самаралидир»¹,— деган эди. Бу ҳақ гап. Партия ва ҳукуматимизнинг кундалик ғамхўрлиги туфайли ижтимоий фанлар, шу жумладан совет тилшунослиги ва унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет тилшунослиги жуда катта муваффақиятларга эришди.

Кейинги йилларда ўзбек тил илми бўйича йирик илмий тадқиқотлар яратилди, ўзбек лексикографияси жадал суръатларда ривожланди: русча-ўзбекча, ўзбекча-русча, изоҳли, терминологик ҳамда имло луғатлари нашр этилди. Ҳозирги пайтда ўзбек тилининг фразеологик, синонимик, омонимик, частотали, чаппа ва бошқа бир неча хил луғатлари мавжуд. Шунингдек, ўзбек шева, диалектлари бўйича ҳам бир қанча луғатлар чоп қилинди.

Шу фактни рўй-рост тан олишимиз кераки, ўзбек диалектал лексикографияси бир асрдан ортиқроқ тарихга эга бўлса ҳам (эр-хотин В. П. ва М. А. Наливкинлар Наманган шевасига оид луғатни 1884 йилда нашр қилдирганлар), бу борада ҳанузгача мақташга арзигулик йирик ишлар қилинмаган. Умумўзбек шева-ларининг беш минг сўздан иборат бир жилдли луғатини (1971) ҳисобга олмаганда, ўзбек диалектологларидан биронтасининг алоҳида китоб тарзида чоп этилган луғати мавжуд эмас, регионал луғатларнинг барчаси муаллифларнинг монографияларига илова тарзида ёхуд илмий тўпламларда нашр этилган. Айрим кандидатлик диссертацияларида берилган луғатларнинг аксарияти чоп қилинмаган. Нашр этилган луғатлар ҳақида умумлаштирувчи лексикографик тадқиқот ишлари олиб борилмаган, ҳатто етакчи шевашунослардан ҳисобланувчи Ф. А. Абдуллаев ва Б. Жўраевларнинг луғатларига бирорта тақриз ҳам ёзилмаган.

¹ КПСС XXVII съезди материаллари. Тошкент, 1986, 122-бет.

Умуман, ўзбек диалектал лексикографияси ҳозирги кунга қадар махсус текшириш объекти бўлган эмас. Ўзбек шева, диалектлари бўйича 1988 йилгача ҳимоя қилинган кўплаб докторлик ва кандидатлик диссертацияларидан биронтасида ўзбек диалектал лексикографиясининг у ёки бу хилдаги бирор масаласи ҳақида сўз юритилмаган. В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг 1962 ҳамда 1978 йиллари чоп этилган «Ўзбек диалектологияси» дарслигининг «Лексика» қисмида ҳам диалектал лексикография ҳақида маълумот йўқ.

Туркий тиллар шеваларининг луғатчилиги соҳасида ҳам умумлаштирувчи лексикографик тадқиқотлар жуда кам. Бу борада шу фактни мамнуният билан қайд этиш лозимки, қозоқ тилшуноси Ш. Ш. Сарибоевнинг «Қозоқ регионал лексикографияси» номли асари (русча, 1976) фақат қозоқ шевалари луғатчилигига эмас, балки Иттифоқимиздаги туркий тиллар лексикографиясига қўшилган йирик илмий-назарий ҳиссадир. Биз ишимизда ушбу асардан, рус тили лексикологияси, диалектологияси, диалектал лексикографиясига оид айрим асарлардан, ўзбек тилшуносларининг шу мавзуга алоқадор ишларидан зарур ўринларда кенг фойдаландик.

Ушбу ишни ёзиш жараёнида кутубхоналарда сақланаётган Т. Мирсоатов, И. Шамсуддинов, С. Зуфаров, Т. Йўлдошев, Т. Содиқов, Н. Мирзаев, О. Тўрақулов, М. Бўронов, Э. Шералиев, С. Раҳимов ва бошқаларнинг кандидатлик диссертацияларидаги чоп қилинмаган луғатларни, шунингдек Ф. А. Абдуллаев, Ш. Шоабдурахмонов, Б. Жўраев, М. Мирзаев, О. Мадраҳимов, А. Ишаев, Қ. Муҳаммаджонов, Х. Жўраев ва бошқа айрим шевашуносларнинг монографияларида нашр этилган луғатларни ҳамда «Ўзбек халқ шевалари луғати» (1971)ни, тўпламларда чоп қилинган, айрим соҳалар бўйича тузилган диалектал луғатларнинг деярли барчасини кўриб чиқиб, уларни баҳолиқудрат, лексикографик жиҳатдан таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Хуллас, ишни ёзишда ўрганилган, луғатлари тузилган ўзбек шеваларига оид фактлардан кенг фойдаландик. Бироқ муаллиф Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм областидаги ўзбек шева вакиллари орасида анча йиллар яшаганлиги, ҚҚАССРдаги қипчоқ ва ўғуз шеваларини эса махсус ўрганганлиги сабабли мазкур шевалар бўйича баъзан кўпроқ материаллар берилган бўлиши мумкин.

Ўзбек диалектал лексикографиясида жуда юқори савияда, луғат тузиш принципларига тўла-тўқис рия қилинган ҳолда, ҳеч қандай камчиликларсиз тузилган луғатлар йўқ. Яхши тузилган луғатлар бор, лекин улар бармоқ билан санарли даражада оз. Шеваларимизга оид кўпчилик луғатлар, лексикографик назардан қараганда, ўртамнёна ҳолатда тузилган бўлиб, уларда кўп жилдли умумўзбек шевалари луғатига яроқли бўлган диалектизмлар*

* Шева, диалектларда диалектал сўзлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларнинг бар-

кам. Ишда мана шу хилдаги луғатларда йўл қўйилган нуқсонлар, хато ва камчиликлар ҳақида рўй-рост, ошқора гапиришга, танқид қилишга, баъзан эса насиҳатомуз фикрлар айтишга тўғри келди.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш лозимки, камчилик ва хато-лари, лексикографик нуқсонлари бўлган айрим луғатларни тамомла яроқсиз деб ҳисобламаслик керак, чунки уларда бошқа диалектал луғатларда қайд этилмаган, лингвистик тадқиқотлар учун зарур ва муҳим бўлган баъзи фактлар учраб қолиши мумкин. Масалан, Х. Жўраевнинг луғати (1981) лексикографик жиҳатдан талабга жавоб берарли даражада тузилмаган, шу сабабли ишда бу луғат кўп марта қаттиқ танқид қилинган. Аммо мана шу луғат ҳам бутунлай яроқсиз эмас, чунки унда кўп жилдли шевалар луғатига киритиш мумкин бўлган (*бърэгэй* — аъло, яхши; *дөлтэ* — бўри; *ѣлѣмсѣ* — қўли эгри, ўғри; *йэръ* — ёрдам; *эвэй* — дугона, хотин-қизлар ўз дугоналарини чақириш учун ишлатиладиган сўз) диалектизмлар мавжуд. Мазкур луғатда қайд этилган *бэйър* сўзининг «зўр, «бақувват ҳамда илдам, тез (отга нисбатан)» маънолари кўрсатилганки, бу *қорабайир* (от) каби сўзлар этимологиясини очиб беришда ёрдам бериши шубҳасиздир. Шу сабабли кўп жилдли диалектал луғат тузишда лексикографик талабларга етарли даражада жавоб бермайдиган луғатларни ҳам эринмасдан, сабр-тоқат билан синчиклаб қараб чиқиш фойдадан ҳоли эмас.

Ушбу ишда, даставвал, диалектал луғатларнинг аҳамияти ва манбалари ҳақида сўз юритилди.

Диалектал луғатларнинг адабий тил луғатлари билан алоқадорлиги баён этилган қисмда «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981) ҳамда «Ўзбек тилининг имло луғати» (1976) даги диалектал сўзлар, уларнинг ушбу луғатларда берилиш меъёри, диалектизмларнинг сўзлашув тилига оид сўзлардан фарқланмай берилиши, шеваларга оид кўпгина сўзларнинг диалектал сўз тариқасида кўрсатилмаганлиги каби ҳолатлар ўзбек шевалари материалларига ҳамда «Навоний асарлари луғати»га (1972) қиёсланган ҳолда тавсиф этилди.

Ўзбек шевалари бўйича тузилган луғатларнинг кўпчилигида бош сўзлар ҳеч қандай сўзга қиёсланмай берилган, баъзи луғатлардаги бош сўзлар эса айрим туркий тилларга, туркий ёзма ёдгорликларга ёки бошқа ўзбек шеваларига қиёсланган. Шунга кўра, бу луғатларни соф ва қиёсий диалектал луғатлар, деб икки типга ажратган ҳолда таҳлил қилдик. Ишда ўзбек шевалари бўйича тузилган ва тузилиши мумкин бўлган луғатларнинг деярли барча типлари кўрсатилди ҳамда ҳозирги пайтда бошқа хил луғатлардан кўра соф диалектал-адабий, дифференциал типдаги луғатлар тузиш долзарб масала эканлиги қайта-қайта таъкидланди.

Часини шева луғатларида бериб бўлмайдди. Диалектал луғатларга фақат энг муҳим диалектал сўзлар — диалектизмларгина танлаб олиб киритилади. Шунга кўра, ишда диалектизмлар термини қўлланилди (бу ҳақда кейинчалик кенгроқ тўхталамиз).— А. И.

Ишда нашр этилмаган кандидатлик диссертацияларидаги ҳамда алоҳида китоб тарзида ва монография, тўпламларда нашр қилинган луғатлардаги бош сўзлар миқдори, уларнинг лексикографик сифати ҳақида китобхонларда умумий тасаввур ҳосил бўлишини кўзлаб, уларга қисқача обзор берилди.

«Диалектал луғатнинг таркиби» номли қисмда халқ сўз бойлигининг қўлланишига кўра турларга ажратилиши ҳақида фикр юритилди. Маълумки, рус ва ўзбек тили лексикасига оид асарларда сўз бойлиги умумхалқ тилига оид (общенародная) ва умумхалқ тилига оид бўлмаган (необщенародная) ёнки қўлланиш доираси чегараланмаган (неограниченная) ҳамда қўлланиш доираси чегараланган (ограниченная) лексика деб тасниф этилади. Бироқ лексикани бу хилда ажратиб кўрсатишга қўшилиб бўлмайти, чунки умумхалқ тилига оид бўлмаган лексиканинг ўзи йўқ, ҳатто арго ва жаргонлар ҳам умумхалқ тилининг таркибий бир қисмидир. Шунингдек, лексикани чегараланган ва чегараланмаган дейиш ҳам объектив ҳақиқатга, мантиққа тўғри келмайти, чунки дунё хилма-хиллиги, ранг-баранглиги жиҳатдан бениҳоя улуғ, ҳудудсиз бўлса-да, дунё тилларидаги товушлар — фонемалар ҳам, сўз ва иборалар ҳам чегарасиз эмас, улар маълум даражада чекланган. Шунга кўра, биз уларни кенг доирада ҳамда тор доирада қўлланувчи лексика деб атадик.

Ишнинг бу қисмида диалектал профессионализмлар, эскирган (архаик ва тарихий) сўзлар, дублетлар, жаргон ва арголар, ёш болалар тилига оид сўз ва ибораларнинг диалектал луғат билан алоқадорлиги ҳақида фикр юритилди. Ўзбек тили лексикасига оид асарларда арго ва жаргонлар аниқ фарқлаб кўрсатилмаганлиги, уларнинг диалектизмлардан фарқланадиган томонлари ёритилмаганлиги учун улар ҳақида батафсилроқ тўхталишга тўғри келди.

Диалектал луғатнинг асосини ташкил этувчи диалектизмларга ишда кенг ўрин берилди. Маълумки, диалектизмлар ва уларнинг турлари ўзбек диалектологиясидагина эмас, балки рус диалектологиясида ҳам етарли даражада, муфассал ўрганилмаган. Айрим диалектизмларнинг, масалан, этнографик диалектизмларнинг диалектал луғатларга киритилиш-киритилмаслиги мунозарали масалалардан бири бўлиб келган.

Ўзбек диалектологиясида диалектизмларнинг турлари махсус ўрганилмаган, улардан баъзиларининг номи ҳам тилга олинмаган. Ўзбек тили лексикасига оид баъзи асарларда соф лексик ва лексик-семантик диалектизмлар учун «диалектизм-сўз» ҳамда «диалектизм-маъно» атамалари қўлланган. Рус тили лексикологиясида қўлланаётган «словообразовательное диалектизмы» ёки «лексико-словообразовательное диалектизмы»ни ўзбек диалектологиясида ҳам сўз ясалишига ёнки лексик-сўз ясалишига оид диалектизмлар деб қўллаш мумкин. Лекин сўз ясалишига оид диалектизмлар жуда кўп бўлгани, аффиксал сўз ясалишига оид диалектизмлар улар орасида энг муҳимларидан эканлигини ҳисобга олиб, ишда

асосан аффиксал сўз ясалишига оид диалектизмлар текшириш объекти қилиб олинди ва у соф лексик, лексик-семантик, лексик-фонетик сингари диалектизмлар номига монанд тарзда, мухтасар қилиб «лексик-деривацион диалектизмлар» деб аталди ва унинг тўртта хили қайд этилди.

Ишда диалектал луғатнинг ва луғат мақоласининг тузилишига алоҳида эътибор берилди. Унда диалектал луғатлардаги алфавит тартиби, хусусан бош сўзларнинг берилиши, изоҳланиши, русчага таржима этилиши ҳамда адабий-орфографик шаклини кўрсатиш-кўрсатмаслик ҳақида фикр юритилди. Шунингдек, ишда омонимлар ва кўп маъноли сўзларнинг диалектал луғатда акс этиши, объект номлари ҳамда мисолларнинг берилиши каби масалалар танқидий-библиографик йўсинда қисқача таҳлил қилинди.

Келгусида тузиладиган барча регионал ва турли хил соҳаларга оид диалектал-терминологик ҳамда умумўзбек шевалари луғатларидаги бош сўзларнинг, албатта, русча таржимаси берилиши шарт эканлигини назарда тутиб, ишнинг айрим ўринларида, намуна тариқасида, баъзи бош сўзларнинг русча таржимаси берилди.

Муаллифларнинг асарларидан олинган фикрлар, луғатлардан келтирилган фактлар ишнинг тегишли саҳифаларида бет охирига тушириб ёзилмасдан (иш охиридаги адабиётлар рўйхатига қаранг) қуйидагича берилди: аввало текст ичида муаллифнинг фамилияси, номи ёки асарнинг номи, ишнинг ёзилган ёинки нашр қилинган йили, сўнгра саҳифаси (Абдуллаев Ф. А., 1961, 12 ёҳуд УШЛ. 1966, 326—376 тарзида) қавс ичида кўрсатилди.

Иш охирида умумий хулосалар ҳамда адабиётлар рўйхати берилди.

Ўзбек диалектал лексикасини лексикографик планда ўрганишга бағишланган ушбу иш ўзбек диалектология илмида биринчи марта бажарилаётганлиги сабабли унда диалектал лексикографияга оид барча масалалар эмас, балки регионал ва умумўзбек шевалар луғатларини тузиш билан бевосита алоқадор бўлган муаммоларгина ёритилди. Шунга кўра, шеваларга оид диалектизмлар билан бир қаторда умумхалқ тилига, адабий тилга хос сўзлар ҳам киритиладиган диалектал тематик луғатлар ҳақида махсус тўхталмадик.

Хуллас, луғатлар, хусусан диалектал луғатлар тузиш савобли иш. Лексикология соҳасида қилинган ишлар баъзан унутилиши мумкин, бироқ лексикография бўйича бажарилган ишлар, тузилган яхши луғатлар ҳеч қачон унутилмайди. Шунга кўра, диалектал луғат тузувчилар олдида турган энг асосий вазифа шева, диалектларда мавжуд бўлган диалектизмларнинг барчасини диалектал луғатларда қайд этиб, келгуси авлодлар учун сақлаб қолишдан иборат. Бу борада ушбу иш шевашуносларимизга озгина бўлса ҳам ёрдам берса, муаллиф ўз олдида қўйган мақсадга эришган бўларди.

Транскрипция

Унлилар: а — орқа қатор, лабланмаган унли.

э — олдинги қатор, лабланмаган унли.

о — орқа қатор, очиқ унли.

е — олдинги қатор, лабланмаган, тор унли.

э — олдинги қатор, лабланмаган, очиқ е унлиси.

и — олдинги қатор, лабланмаган унли.

ы — орқа қатор, лабланмаган унли.

ъ — олдингироқ қатордаги и ва ы унлилари оралигидаги унли товуш.

ь — орқароқ қатордаги и ва ы унлилари оралигидаги унли товуш.

у — орқа қатор, лабланган унли.

ү — олдинги қатор, лабланган унли.

о — орқа қатор, лабланган унли.

ө — олдинги қатор, лабланган унли.

ў — айрим шаҳар шеваларида қўлланадиган о ва о унлилари оралигидаги унли товуш.

Ундошлар:

дж — тил олди, аффрикат (қоришиқ) ундош.

ж — тил олди, сирғалувчи, русча ж ундошига мос келадиган ундош товуш.

ң — тил орқа, бурун ундоши (ад. орф.— нг).

Шартли қисқартмалар

I

Анд.— Андижон шеваси.

Бер.— ҚҚАССРдаги Беруний шеваси.

Бух.— Бухоро группа шевалари.

Гурл.— Хоразм областидаги Гурлан шеваси.

Жан. Тож.— Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари.

Жан. Фарғ.— Жанубий Фарғона шевалари.

Жан. Хоразм.— Жанубий Хоразмдаги ўғуз шевалари.

Жан. Қирғ.— Жанубий Қирғизистондаги ўзбек шевалари.

Жан. Қоз.— Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари.

Жиз.— Жиззах шеваси.

Манғ.— ҚҚАССРдаги Манғит шеваси (Амударё райони).
 Нам.— Наманган диалекти.
 Н. боши — Тошкент областидаги Ниёзбоши шеваси.
 Парк.— Паркент шеваси.
 Сайр.— Сайрам шеваси.
 Сам.— Самарқанд диалекти.
 С. бий — ҚҚАССРдаги Сарибий шеваси (Эллик қалъа райони).
 СД.— қўнғ.— Сурхондарё областидаги Қўнғирот шеваси.
 Сурх.— Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари.
 Тошк.— Тошкент диалекти.
 Тулк.— Тулкибош шеваси.
 Тўртк.— ҚҚАССРдаги Тўрткўл шеваси.
 Тўртк.— С. бий— ҚҚАССРдаги Тўрткўл-Сарибий (ўғуз) шевалари.
 Ург.— Урганч шеваси.
 Ург.— Хива.— Урганч-Хива диалекти.
 Фарғ.— Фарғона диалекти.
 Хоразм.— Хоразм областидаги ўғуз ва қипчоқ шевалари.
 Чимк.— Чимкент шеваси.
 Шим. Хоразм.— Шимолий Хоразмдаги қипчоқ шевалари.
 Ш. сабз.— Шаҳрисабз шеваси.
 ЮқШ.— Юқори Қашқадарё шевалари.
 Я. бозор.— Хоразм областидаги Янгибозор шеваси.
 ўғ.— ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси.
 қарл.— ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжаси.
 Қ. бой.— ҚҚАССР Амударё районидаги Қиличбой шеваси.
 Қ. булоқ.— Қорабулоқ шеваси.
 ҚД.— Қашқадарё областидаги ўзбек шевалари.
 Қипч.— ҚҚАССР Амударё районидаги қипчоқ шеваси.
 қипч.— ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси.
 Қ. мурт — Чимкент областидаги Қорамурт шеваси.
 Қ. ноқ.— Чимкент областидаги Қарноқ шеваси.
 Қ. қишл.— Чимкент областидаги Қорақишлоқ шеваси
 Қўқ.— Қўқон шеваси.
 ҚҚўзб.— Қорақалпоғистон АССРдаги ўзбек шевалари.
 Ғарб. Фарғ.— Ғарбий Фарғонадаги ўзбек шевалари.
 Ҳ. асп.— Ҳазорасп шеваси.

II

ад. орф.— адабий орфографик.
 ад. т.— ҳозирги ўзбек адабий тили.
 айн.— айнан.
 ар.— арабча, араб тилига оид.
 диал.— диалектал, диалектга оид.
 к. т.— китобий тил.
 кўч. м.— кўчма маънода.
 с. т.— сўзлашув тилига оид.

- АДД — докторлик диссертацияси автореферати.
 АКД — кандидатлик диссертацияси автореферати.
 ДЛ — диалектал луғат.
 КД — кандидатлик диссертацияси.
 АТМ — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-ва 3-китоблар. Тошкент, 1961.
 ВЯ — «Вопросы языкознания» журнали.
 ИЛ — Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, II. М., 1981.
 МК — Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I. Тошкент, 1960.
 ПДП — Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1952.
 СТ. — «Советская тюркология» журнали.
 УДМ., I. II. — Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент, I, 1957; II, 1961.
 УТА — «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали.
 УХШЛ — Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, 1971.
 УШЛ — Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, 1966.

Шартли белгилар

- // ва ~ белгилари сўз, терминларнинг параллель қўлланишини кўрсатади.
 : (икки нуқта) — унлининг чўзиқ эканлигини ифодалайди.
 > ҳамда < белгилари сўз ёки товушларнинг ... дан... га (>) ёки ...га ... дан (<) ўзгарганлигини (ўтганлигини) кўрсатади.
 ... (уч нуқта) — мисолларнинг ёки бирон тил фактининг давоми бор эканлигини билдиради.
 () (кичик қавс) — сўз, терминларнинг адабий-орфографик формаларини, изоҳларни кўрсатиш учун ишлатилди.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА МАНБАЛАРИ

I. Ўзбек тилининг қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларига оид шева ёки шевалар группасининг ёхуд барча шеваларнинг лексик бойлигини қамраб олган диалектал луғат (ДЛ) ҳозирги ўзбек адабий тили ҳамда эски ўзбек тилига оид луғатлар билан бир қаторда ўзбек халқи сўз бойлигининг бебаҳо хазинасидир. Дарҳақиқат. Н. А. Лукьянова айтганидек, ҳар хил типдаги регионал луғатлар, шева; диалектларга оид сўзларнинг ўзига хос хазинаси бўлиб, уларнинг ҳар бири — яккаю ягона ва қайта такрорланмайдиган бебаҳо бойликдир (Лукьянова Н. А., 1977, 90).

ДЛ ҳозирги ўзбек адабий тили, ўзбек тили тарихи бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар учун, шунингдек адабий тил ва шевалар лексикасининг ўзаро муносабатларини ёритиш; шевалардаги айрим сўзларни адабий тил луғатларига киритиш; адабий тилда, бадний асарларда параллел қўлланаётган дублет сўзларнинг доминантларини белгилаш учун ёрдам бериши шак-шубҳасиздир.

Ўзбек диалектологиясида ўзбек тили шевалари атласини тузиш кун тартибига кўндаланг қилиб қўйилган масалалардан бири ҳисобланади. Ўзбек шевалари атласини тузишда ДЛларнинг ёрдам бериши аниқ; чунки шевалар лексикасига оид материалларни карталаштирганда у ёки бу хилдаги диалектизмларнинг, маълум территорияларда учраши, озроқ бўлса ҳам, ДЛда ўз аксини топган бўлади.

ДЛлар шевалардаги, шунингдек адабий тилимиздаги баъзи сўзларнинг этимологиясини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, Ф. Абдуллаев ДЛ ҳақидаги бир мақоласида ДЛдаги этимологик изланишлар ҳақида фикр юритиб, намуна тариқасида, қуйидаги мисолларни келтирган (Абдуллаев Ф. А., 1966, 41):

ағысақ (Қарноқ) бўш, омонат, зўрға турган (**ағ+ы+сақ** — оғушан — Оқсоқ сўзи ҳам шундан).

асқатмәк (Анд., Уш) фойда келтирмоқ; ёрдам кўрсатмоқ (**асығ+етмәк**).

Б. Жўраев Юқори Қашқадарё шеваларидаги айрим сўзларнинг келиб чиқиши жиҳатдан араб, форс-тожик тилларига оидлигини қайд этган (Жўраев Б., 1966, 182—292):

әддисәр (<форс-тожик *аз ду сар*) бўлса-бўлмаса, бари бир, албатта....

әззә (<ар. ...) ариза...

эвга (< тож. **агба**) тоғ чўққисидан ошиб ўтиладиган қатнов жой, довон... (183).

қас (< тож. **қарс**) белбоғ... (280).

ДЛда ўзбек тилининг изоҳли, икки тилли ва терминологик луғатлари учун жуда кўп лексик материаллар мавжуд. Бу хилдаги адабий тилга оид луғатларда баъзи бош сўзлардан кейин қўйилган *диал.* шартли қисқартмаси ўша сўзнинг диалектларга, маҳаллий шеваларга хос диалектал сўз — диалектизм эканлигидан далолат беради.

Умумтуркий тиллар бўйича олиб борилаётган илмий-назарий, қиёсий тадқиқотларни, тузиш мўлжалланаётган умумтуркий тиллар шеваларининг ДЛини ўзбек шева, диалектларининг материалларисиз, ўзбек шеваларининг нисбатан тўлиқ ДЛисиз тасаввур қилиш қийин. Шу туфайли ўзбек шевалари бўйича чоп этилган ҳар бир ДЛ, хусусан барча шеваларимиз материаллари асосида тузилган катта ҳажмдаги ДЛ ўзбек тилшунослиги, диалектологияси учунгина эмас, балки туркология фани, айниқса умумтуркий тиллар диалектологияси учун бениҳоят катта илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

ДЛлар ўзбек халқ мақол ва маталларининг қайси территорияда, қайси шева, диалект вакиллари томонидан яратилганлигини белгилашга, улардаги баъзи сўзлар англатган маъноларни тўғри аниқлаб олишга имкон беради. Фикримизнинг исботи учун фактларга мурожаат қилайлик: 1981 йилда чоп этилган «Ўзбек халқ мақоллари» китобида «Черчидан подшо бўлса, инъоми игна бўлар» мақолидаги *черчи* сўзи тузувчилар томонидан «*чер* — кир, кўнгли кир одам» деб бутунлай нотўғри изоҳланган (197). Ф. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари» луғатида (1961) *чәрчи* (Ург., Хива, Хнқ., Ҳ. асп) аттор, резаворчи... *базарда тапылмыйды, чәрчидә сатылмыйды* (Швт, 7, топишмоқ — уйқу, 97). Бу сўз Хоразм қипчоқ ва ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларида *черчи* — аттордир. Мантиқан ҳам игнани фақат атторгина бирор кимсага инъом қилиши мумкин. Демак, ушбу мақол Хоразм воҳасида яратилган. Яна «Оғизда тўймаган тўққизда тўймас» мақолидаги *оғиз* сўзини тузувчилар «она сутни» деб изоҳлаганлар (185). Шеваларимизга оид ДЛларда бу сўз қуйидагича кўрсатилган: 1) Ф. Абдуллаев луғатида (1961):

овуз (Ҳ, асп) оғиз (сигир янги туққанда келадиган сўт — 70).

увуз (Гурл., Я. бзр) — овуз (89).

2) УХШЛ (1971): **увъз//увиз** (Қовчин)//**увыз** (Туркистон-қипчоқ) оғиз сутни «молозиво» (266).

3) Б. Жўраевнинг Юқори Қашқадарё шеваларига оид луғатида (1966): **оғъзлог** — оғиз (янги туққан сигир сутни — 236).

4) Ш. Шоабдураҳмонов луғатида (1983) — рус тилида): **оғъз** (Тошк.) ~ **фалла** (Сам.)//**пәллә** (Ферг.) ~ **дәләмә** (Джизах)//лит. орфогр. оғиз — створоженное молозиво. Ср. огузск. **овуз**, кипч. **увуз** (137).

Кўриниб турибдики, «оғиз (оғиз сути)» мақоллар тўпламида кўрсатилганидек «она сути» эмас, балки «янги туққан сигир сути»дир. Бу сўз адабий тилга Тошкент тип шевалардан қабул қилинган.

Уша мақоллар тўпламида берилган *Танлаб-танлаб тозига уч-рар* мақолидаги (124) *този* — тез югурувчи ов ити эмас, балки *тоз* — калдир. Бу мақол куёвларни жуда кўп танлайвериб, охирида тозга — кал кишига йўлиққан хотин-қизларга нисбатан айтилган бўлиб, у қипчоқ шевалари вакиллари томонидан яратилган. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига оид шеваларнинг аксариятида шунингдек, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, татар, бошқирд сингари қипчоқ группасига оид туркий тилларда *таз* (тоз) — кал дегани.

ДЛ халқ оғзаки ижодини ўрганувчилар, фольклор асарларининг луғатини тузувчилар, умуман фольклор асарлари учун алоҳида аҳамиятга эга. Маълумки, ўзбек фольклор асарлари қипчоқ, ўғуз ҳамда қарлуқ шевалари замирида яратилган. Шу сабабли улардаги бир талай сўзларнинг маъноларини, кўпчилик ҳолларда, шева, диалектлардаги мавжуд сўзлар орқалигина аниқлаш, изоҳлаш мумкин. Масалан, Эргаш шоир куйлаган «Равшан» достонидаги

... Қорахоннинг элига оч бўридай дориди.

... асла ҳаяллама, тушма, гидирма.

мисраларида қайд этилган *дориди* — доримоқ — ҳужум қилмоқ, ташланмоқ; *гидирма* — қидирмоқ — сайр қилмоқ сўзлари Хоразмдаги ўғуз шевалари материаллари асосида изоҳланади. Халқ достонларида маъноси ДЛлар орқали ойдинлашадиган сўзлар ниҳоятда кўп (Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Ишаев А. 1970, 56—63; Уша автор. 1971, 173—179; Уша автор. 1978, 89—98-ва б.). Дарҳақиқат, ДЛларда фольклор асарлари учун зарур бўлган фактлар кўплаб учрайди. Чунончи, Т. Мирсоатовнинг Қирқ шевасига оид КДда (1953) берилган луғатда *зэртэн-зэбэртэн* — остин-устун; *ғужур* — ғайрат; *бэйэкбэр* — бирданига; *қамсамақ* — ҳужум қилиб ўраб олмоқ; *тосат-тосат* — тўда-тўда; *олпар* — паҳлавон, ботир. Қандай ажойиб сўз! Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда қайд этилган *алл эр* (ДТС., 37; ПДП., 357) сўзи *олпар* тарзида, деярли ўзгаришсиз, шеваларимизда сақланиб қолган. Бу каби мисолларни бошқа ДЛлардан ҳам келтириш мумкин, бироқ юқоридаги фактларнинг ўзиёқ қадимги туркий ёзма ёдгорликларидаги айрим сўзларнинг шеваларимизда сақланётганлигини, фольклор асарлари учун ДЛларнинг нақадар зарурлигини яққол кўрсатиб турибди.

Бадний асарларнинг тил хусусиятлари ўрганилиб таҳлил этилганда, албатта, ўша асар муаллифи диалектизмларни қандай маънода қўллаганлигини аниқлаш лозим. Бунинг учун эса диалектологик ишларга, биринчи навбатда, ДЛларга мурожаат қилиш зарурати туғилади.

ДЛлар олий ўқув юртлари филология факультети студентлари, мактабларимиздаги она тили ва адабиёт ўқитувчилари учун ҳам ниҳоятда зарур. Маълумки, олий ўқув юртини тамомлаган студентлар, ўқитувчилар шева вакиллари бўлган ўқувчиларга дарс берадилар (шева хусусиятлари ўқувчиларга она сути билан бирга кирган бўлади). Улар ўқувчилар нутқидаги диалектал хатоларни йўқотиш учун хилма-хил методлардан фойдаланадилар. Шу факт диққатга сазоворки, ўзбек тили ўқитиш методикасида, педагогика билан диалектология фанлари туташган жойда, ўқувчилар нутқидаги диалектизмларни бартараф қилиш бўйича махсус соҳа вужудга келган бўлиб, бу борада самарали илмий ишлар олиб бориламоқда. Н. Аҳмедов, О. Ботировларнинг Андижон ва Хоразм шевалари материаллари асосида кандидатлик диссертацияларини ҳимоя қилганликлари, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқидаги шеваларга хос хатоларни сифатий ҳамда миқдорий жиҳатдан таҳлил этиб, уларни йўқотиш усулларини тавсия қилаётган илмий ишлар, кўплаб мақолалар чоп этилаётганлиги бу фикрнинг тўғри эканлигига яққол далилдир.

Демак, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма адабий тил нормаларини мукамал ўзлаштиришлари бевосита улар нутқида содир бўлаётган диалектал хатоларни бартараф этиш билан алоқадор бўлганлиги сабабли она тили ўқитувчилари, педагоглар ўзлари яшаётган территориядаги шева хусусиятларидан хабардор бўлишлари лозим. Шу туфайли уларга бошқа диалектологик ишлар билан бир қаторда ДЛлар ҳам ёрдамчи материал сифатида жуда зарур.

Ф. П. Филин қайд этганидек, шевалар лексикасида халқнинг кўп асрлик тарихи барча маҳаллий кўринишлари билан биргаликда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шу сабабли шевалар луғати фақат тилшунослар учунгина эмас, балки тарихчилар, этнограф, археолог, адабиётшунослар учун ҳам қимматли манбадир (Филин Ф. П., 1961, 5).

ДЛ ботаниклар, зоологлар, қишлоқ хўжалик мутахассислари ва бошқа кўпгина касб-ҳунар билан шуғулланувчилар учун ҳам фойдадан ҳоли эмас, чунки унда касб-корларнинг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган, ҳозирги адабий тилимизда қўлланмайдиган профессионал лексикага (диалектал профессионализмларга) оид муҳим сўзлар, аниқроқ қилиб айтганда, шеваларимиздаги пахтачилик, чорвачилик, деҳқончилик, полизчилик, пиллачилик, боғдорчилик, бинокорлик, кулолчилик, дурадгорлик, темирчилик, чеварчилик, заргарлик, зардўзлик, зеб-зийнат, шунингдек озик-овқат, кийим-кечак, уй-рўзгор буюмари, тўй-маросим ҳамда халқ медицинасига оид сўз ва терминлар, маҳаллий ҳайвонот ва наботот номлари ўз аксини топган бўлади. Шунга кўра, ДЛ ушбу касб-кор мутахассислари учун ҳам ёрдамчи материал сифатида фойдадан ҳоли эмас.

Шу сабабли ҳам туркий тиллар диалектологларининг маълум муддатларда ўтказиб туриладиган регионал конференцияларида (IX конференция 1982 йил Уфа шаҳрида бўлди, навбатдагиси

Фрунзе шаҳрида ўтказилади), туркологлар Совет комитетининг ҳар йилги пленар кенгашларида Иттифоқимиздаги ҳар бир туркий тилнинг катта ҳажмдаги ДЛини тузиш кечиктириб бўлмайдиган иш эканлиги алоҳида таъкидланмоқда.

Ҳозирги пайтда фан-техника тараққиётининг жадал суръатлар билан ривожланиши; иқтисодий, социал-маданий соҳаларда самарали ўзгаришларнинг содир бўлиши; умумий таълим ва ҳунар мактабларини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишларини турмушга жорий этишнинг изчиллик билан амалга оширилиши; колхозчи ва совхоз ишчилари орасидан қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари бўйича олий маълумотли мутахассис кадрларнинг йилдан-йилга кўпайиб бориши; шунингдек, халқимиз орасида китобхонларнинг кўпайиши; радио, телевидение, театр, вақтли матбуотнинг кундалик самарали таъсири адабий тил билан шеваларимиз ўртасидаги тафовутларнинг, хусусан архаик ва тарихий ҳамда этнографик диалектизмларнинг камайиб боришига олиб келмоқда. Бугунги кун қариялари билган ва қўллаётган сўзлар, терминлар ва ибораларни уларнинг неваралари билмаслиги, қўлламай қўйишлари мумкин. Шунинг учун ҳам республикамиз ва ундан ташқаридаги ўзбеклар яшайдиган барча диалектал зоналар бўйича лексик материалларни тўплаб, уларни системалаштириб, ҳозирги лексикографик талабларга жавоб берадиган регионал луғатлар тузиш ҳамда ўзбек шева ва диалектларининг катта ҳажмдаги мукамал ДЛини яратиш ўзбек тилшунослари — шевашунослари олдида турган энг муҳим вазифалардандир.

Дарвоқе, Ф. П. Сороколетов жуда тўғри қайд этганидек, «... лексикология умуман лексикографиядан бошланади» (Сороколетов Ф. П., 1981, с. 4). Лексикологияга онд тадқиқотлар унутилиши мумкин, бироқ яхши луғатлар ҳеч қачон унутилмайди, улар абадий қолади.

II. Ўзбек диалектологияси ўзбек тилининг шева, диалектларини ўрганадиган, тадқиқ этадиган алоҳида фан сифатида Улуғ Октябрь революциясидан кейингина вужудга келди.

Тўғри революциядан илгари ҳам баъзи ўзбек шевалари, шу жумладан шевалар лексикографияси бўйича айрим ишлар қилинган. Масалан, 1884 йилда В. Наливкин ва М. Наливкиналар Наманган уездидаги ўзбек шевалари бўйича луғат нашр қилдирганлар (Наливкин В., Наливкина М., 1884; Иккинчи наشري Тошкент, 1912). К. К. Юдахин 1927 йилда мазкур луғат анча вақтгача ўзбек луғатлари орасида дурустроғи бўлиб қолди, деб баҳо берган ҳамда луғатда ва грамматик очеркда транскрипцион хато-ларга йўл қўйилиши асарнинг илмий қимматини пасайтирган деб кўрсатган (Юдахин К. К., 1927, 401—402; Кононов А. Н., 1972, 218). Наманган шеваларини ўрганиб, тадқиқ этган А. Алиев ушбу луғатни «... диалектологик луғат деб бўлмайди. Чунки унда Наманган шевасига ҳос сўзларни аниқлаб олиш жуда қийин, шева хусусиятлари маълум тартибда аниқ транскрипцион белгилар билан берилмаган...» деб қайд этган (Алиев А. Ю., 1974, 168). Бироқ

бу ўринда қуйидаги ҳолатларни ҳам назарда тутмоқ керак. Биринчидан, эр-хотин Наливкинлар тузган мазкур луғат рус туркологиясида ўзбек диалектал лексикографияси бўйича бажарилган биринчи иш бўлиши жиҳатдан алоҳида диққатга сазовор. Иккинчидан, бу асар ўз даври учун бирмунча амалий аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли ҳам у Тошкентда, 16 йилдан кейин, иккинчи марта нашр этилган. Учинчидан, ўтган аср охирида, бундан бир аср муқаддам бажарилган ишда ноаниқликлар, хатолар бўлиши табиий. Шу сабабли бундай ишларга маълум даврдаги амалий аҳамиятига қараб баҳо бермоқ мақсадга мувофиқдир.

Ўтган асрда ёзилган ўзбек диалектологиясига оид иккинчи иш Н. Н. Пантусовнинг «... Бир чол ва бир савдогар қизи ҳақида Марғилон эртаги» асаридир (Пантусов Н. Н., 1899). Бу иш ҳам ўша даврдаги Марғилон шеваси бўйича бир қадар маълумот бериши жиҳатдан маълум аҳамиятга эга.

Машҳур тилшунос олим Е. Д. Поливанов 1921 йилда Ўзбекистонга келиб, хилма-хил ўзбек шеваларини ўрганишга, тадқиқ этишга киришди. Унинг 1922 йилдан нашр этила бошлаган ўзбек шеваларига оид асарлари ўзбек диалектологиясининг фан сифатида шаклланишига асос бўлди. Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек тилининг учта йирик (қарлуқ, қипчоқ, ўғуз) лаҳжасига оид шеваларнинг тасниф этилиши; фонетик, морфологик жиҳатдан ўрганилиши, аниқ, бенуқсон транскрипция асосида текстлар ёзиб олиниши шева, диалектларимизнинг луғатларини тузишга мустақкам замин ҳозирлади. Шу факт диққатга сазоворки, Е. Д. Поливанов бир ишида ўзбек тилининг диалектологик ва этимологик луғатларини тузиб тугаллаганлигини қайд қилиб ўтган*. Бироқ, афсуски, «... бу луғатнинг қаерда эканлиги ҳозиргача маълум эмас» (Поливанов Е. Д., 1926, 4; Ғуломов А. Ғ., 1968, 13—5-сноска). Шунингдек, Ўзбекистон Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтининг лингвистика сектори иккинчи бешйилликка (1933—1937) мўлжалланган тематик планида «Ўзбек тилининг диалектологик луғати»ни тузишни планлаштирган (Проблемы языка, 1934, 64). Аммо бу иш амалга ошмай қолган бўлса керак. Шундан кейин бир неча йиллар давомида ўзбек шевалари луғати ҳақида гап-сўз бўлмади.

Маълумки, 1950 йил «Правда» газетаси саҳифаларида олиб борилган эркин лингвистик мунозаралар бутун совет тилшунослиги, жумладан совет туркологияси учун ҳам бурилиш нуқтаси бўлди (Кононов А. Н., 1976, с. 101). Дарҳақиқат, 1950 йилдан кейин совет туркологияси, шу жумладан ўзбек тилшунослиги, шевашунослиги ҳам барча соҳалар бўйича кенг миқёсда ривожлана

* 1930 йил 29 октябрда Е. Д. Поливанов Самарқанддан Ленинградга акад. А. Н. Самойловичга хат ёзиб, «Ўзбек тилининг диалектологик луғати» 15—17 б. л. ҳажмда тайёр эканлигини (ўрганилмаган шевалар луғати кейинчалик тузилишини) ва ушбу луғатни текнига эмас, балки гоноарли қилиб чоп қилишда ёрдам беришни илтимос этган (Ларцев В. Евгений Дмитриевич Поливанов. Страницы жизни и деятельности. М., 1988, с. 95—96).

бошлади. Фақат 1950—1965 йилларда ўзбек шева, диалектлари бўйича 5 докторлик, 25 кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Ўзбек диалектологияси ўз ривожининг Е. Д. Поливановдан кейинги, янги, иккинчи босқичига кўтарилди. Айрим регионлардаги шевалар бўйича луғатлар нашр этила бошлади.

Умуман, ҳозиргача (1988 йилгача) ўзбек диалектологияси бўйича 9 та докторлик, 56 та кандидатлик диссертация (КД)лари ҳимоя қилинди. Бироқ уларнинг барчасида эмас, балки фақат 25 тасидагина нисбатан катта ва кичик ҳажмдаги ДЛлар мавжуд. 1971 йилда ўзбек шевашунослиги тарихида биринчи марта, қарийб беш минг сўздан иборат, бир жилдди «Ўзбек халқ шевалари луғати» (УХШЛ) чоп этилди.

Айрим КДларидаги ва нашр этилган баъзи асарлардаги ДЛларда берилган сўзлар миқдори ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун улардан энг муҳимларини кўрсатиб ўтамиз.

1. Ўзбек шевалари бўйича ҳимоя қилинган баъзи КДларида берилган луғатлардаги сўзлар миқдори, яхлит тарзда ҳисоблаганда, қуйидагичадир:

Муаллифнинг фамилияси, исми	КД темаси	Йили	Сўзлар миқдори
Мирсоатов Т.	Қирқ шеваси	1953	800
Шамсуддинов И.	Қорақўл шеваси	1964	800
Зуфаров С.	Сайрам шеваси	1966	700
Йўлдошев Т.	Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари	1968	700
Содиқов Т.	Тошкент обл. шевалари лексикаси	1968	2000
Мирзаев Н.	Қашқадарё этнографик лексикаси	1971	700
Тўрақулов О.	Қўқон шеваси лексикаси	1971	2100
Бўронов М.	ҚҚАССР ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари	1972	1000
Шералиев Э.	Шимол-шарқий Тожикистондаги ўзбек шевалари лексикаси	1974	4000
Раҳимов С	Сурхондарёдаги ўзбек шевалари лексикаси	1974	2300
			15.100

2. Алоҳида китоб тарзида ҳамда монография ва илмий тўпламларда чоп этилган айрим ДЛлардаги сўзлар миқдори қуйидагича:

Муаллифнинг фамилияси, исми	Асар, мақола, тўғламлар номи	Йили	Сўзлар миқдори
Абдуллаев Ф. А.	Хоразм шевалари	1961	5000
Шоабдурахмонов Ш.	Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари	1962	1000
Шерматов А., Ишаев А.	Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар. Низомий номи ТДПИ. Илмий асарлар. 42-том. 3-китоб	1964	600
Коллектив а) Абдуллаев Ф. б) Жўраев Б.	Ўзбек шевалари лексикаси. Хоразм шевалари лексикаси Юқори Қашқадарё шевалари лексикаси	1966	900 1400
Мирзаев М. Жўраев Б.	Бухоро группа шевалари Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари	1969 1969	1000 1100
Коллектив Илова: Ишаев А.	Ўзбек халқ шевалари луғати Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари	1971	5000 250 (700)
Мадраҳимов О. Ишаев А. Муҳаммаджонов Қ.	...ўғуз лаҳжаси лексикаси ҚҚАССРдаги ўзбек шевалари Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари	1973 1977 1981	1700 3600 1600
Жўраев Х.	Турк-калтатой шеваси	1981	1250
Шоабдурахмонов Ш.	Ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжаси (рус. тилида)	1983	500
			24,900

Демак, тўлиқ бўлмаган ушбу рўйхатлардаги ДЛларда қирқ минг сўз мавжуд. Бироқ ушбу сўзларнинг барчасини кўп жилдли ДЛ учун яроқли дейиш қийин, чунки уларнинг бир қанчаси шеваларда ҳам, адабий тилда ҳам мавжуд. Масалан, Бухоро группа шевалари бўйича М. Мирзаев тузган луғатдаги 1016 сўзнинг 745 таси (73,3 проценти) адабий тилда қўлланадиган сўзлардан иборат (Мирзаев М. М., 1969, 105—148). ДЛ эса адабий тилда қўлланаётган сўзлар луғати эмас.

Юқорида қайд этилганлардан ташқари И. Фармоновнинг Уш шеваси лексикасига оид мақоласида (УДМ, I, 1961) 250 сўз берилган. А. Шерматовнинг «Қарши шеваси лексикасидан» (АТМ,

2, 1961), М. Мирзаевнинг «Диалектал сўзлар» (Бухоро диалекти, УШЛ, 1966), А. Ишаевнинг «Ўзбек шеваларидаги метрологик сўзлар» (УШЛ., 1966) мақолаларининг ҳар бирида икки юзтадан сўз бор. Э. Урозовнинг «Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари» (Беруний, Тўртқўл шева материаллари) монографиясига (1978) 550 сўздан иборат луғат илова этилган. Д. Абдурахмонов, Ҳ. Узоқов, О. Шарипов, С. Зуфаров, Ш. Носиров ва бошқаларнинг айрим шевалар лексикаси бўйича эълон этган мақолаларнинг ҳар бирида юзга яқин ёки ундан кўпроқ сўзларнинг луғатлари мавжуд.

Айрим КДларидаги луғатларда берилган бош сўзлар, диалектал луғатчилик талабларига етарли даражада жавоб бермайди. Фактлар келтирамиз. М. Афзаловнинг Паркент шеvasига оид КДсида (1952), машинка ёзувчи 25 бетлик луғат бор, лекин бу луғатдан ДЛ учун ақалли 50 та сўз топиш ҳам амри маҳол. Т. Мирсоатовнинг КДсидаги (1953) 800 сўздан иборат луғатининг учдан икки қисми ДЛлар олдига қўйиладиган лексикографик талабларга жавоб бермайди. Фатхулла Абдуллаевнинг Наманган областидаги қипчоқ шеvasига оид КДсида (1957) ҳар хил соҳаларга оид 500 га яқин сўздан иборат луғатининг бешдан тўрт қисмини катта ҳажмдаги ДЛга киритиб бўлмайди. О. Шариповнинг Поп шеvasи ҳақидаги КДсида (1962) 222 сўздан иборат луғат берилган бўлиб, унинг учдан икки қисмини адабий тилда қўлланаётган сўзлар ташкил қилади.

Кўп жилдли ДЛ учун манба бўладиган ўнлаб КДларидаги луғатларнинг «аҳволи» мана шунақа. Бундай ҳолат нашр этилган монографияларга илова қилинган ДЛларда ҳам, турли тўпламларда чоп этилган мақолалардаги луғатларда ҳам учрайдики, улар ҳақида зарур деб топилган ўринларда тўхталиб ўтармиз.

Шу фактни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, республикаимизнинг айрим регионларидаги ўзбек шевалари материаллари асосида баъзи соҳалар бўйича ўнлаб КДлари ҳимоя қилинган. Жумладан, Т. Урунов (1964) ва Ҳ. Боқоевалар (1971) Қашқадарё ҳамда Бухоро—Ғиждувон шеваларини тадқиқ этиб, қўйчилик ва зардўзлик соҳаларини; А. Жўрабоев (1971) Андижон группа шеваларига асосланиб тўй-маросим номларини; Т. Нуғмонов (1971) ва Т. Хўжамбердиевлар (1975) Фарғона шевалари фактлари асосида боғдорчилик ҳамда чорвачилик терминларини; Қ. Хуррамов (1981) Қашқадарё ва Сурхондарё шеваларидаги рельефни ифодаловчи географик терминларни ўрганиб таҳлил этганлар. Бироқ мазкур КДларида шеваларга оид терминлар транскрипцияда берилмаган, уларнинг қўлланиш объектлари, кўп ўринларда, аниқ кўрсатилмаган, илова этилган луғатлар диалектал лексикография талабларига етарли даражада жавоб бермайди. Шу сабабли ушбу КДларини диалектологик ишлар қаторига қўшиб, улардаги материаллардан ДЛ учун манба тариқасида фойдаланиш жуда қийин.

Хўш, амалда кўп-жилдли ўзбек шевалари луғатини тузиш учун материаллар етарлими? Ҳимоя этилган диссертациялардаги луғатлар ва хусусан диалектологик экспедициялар даврида тўплан-

ган материаллар ҳамда нашр этилган монографиялар, тўпламлар ва журналлардаги шеваларга оид диалектизмлар, 1971 йил нашр этилган УХШЛ тузиладиган ДЛ учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Бу ўринда шу нарсани ҳам эслатиб ўтиш зарурки, УХШЛ (1971) чоп этилгандан кейин Ш. Шоабдурахмонов, О. Мадраҳимов, А. Ишаев, Э. Урозов, Қ. Муҳаммаджонов, Х. Жўраевларнинг монографиялари нашр этилди. О. Тўрақулов, Н. Мирзаев, М. Бўронов, Э. Шералиев, С. Раҳимовлар айрим шевалар лексикаси бўйича КДларини ҳимоя қилдилар. Уларда берилган ДЛларда қарийб 20 минг диалектизмлар бор. Булардан ташқари, маълум бир территориядаги информаторлардан ёзиб олинган, фольклор бўлими фондида сақланаётган ўзбек халқ оғзаки ижодига оид қўлёзма асарларда ҳам ДЛ учун анча материаллар бор. Мана шу материаллардан адабий тилда қўлланмайдиган, шеваларга хос соф лексик, лексик-семантик, лексик-фонетик, этнографик ва фразеологик ҳамда аффиксал сўз ясалишига оид диалектизмларни, адабий тилда доминанти белгиланмаган диалектал-адабий дублетларни, фольклор асарларидаги диалектизмлар ҳамда шеваларга хос профессионализмларни саралаб, танлаб, диалектал лексикографик ғалвирдан ўтказиб, катта ҳажмдаги ДЛга киритмоқ лозим.

ДЛнинг тўлароқ бўлишини назарда тутиб, бадиий асарларда ҳамда область ва район газеталарида учрайдиган диалектизмларни тўплаб ДЛга киритса бўлади. Аммо бу жуда кўп меҳнат талаб қиладиган машаққатли иш. Умуман, бу сўзларнинг қайси шевага оидлиги, тарқалиш доираси аниқ маълум эмас, улар транскрипция билан ёзиб олинмаган, англатадиган маънолари ҳам тўла кўрсатилмаган. Шу туфайли ёзувчиларимизнинг асарларида ҳамда вақтли матбуотда учрайдиган диалектизмларни ДЛга киритмай, уларни «Бадиий асарлардаги диалектизмлар», «Вақтли матбуотдаги диалектизмлар» деб тадқиқ этиб, махсус луғатларини тузган маъқул.

Умуман, маълум регионлар ёхуд умумўзбек шевалари бўйича ДЛлар тузишда барча мавжуд манбалардан (нашр этилган ҳамда диссертацияларда илова тарзида берилган ДЛлардан) тўла фойдаланиш зарур. Бироқ бундан тузиладиган ДЛларни фақат манбалар асосида тузса ҳам бўлар экан, деган хулоса чиқармаслик керак.

Авваламбор, манбаларда учрайдиган бош сўзларнинг қайсилари ДЛ учун яроқли, қайси бири яроқсиз эканлигини аниқ белгилаб олиш, сўнгра «яроқсиз» деб топилганларини, масалан, бош сўз тўла ва аниқ изоҳланмаган (овқатнинг бир тури, қуш ёки ҳайвон номи, болалар кийими сингари ноаниқ таъриф берилган) сўзларни ўша объектларга бориб аниқлаш лозим. Агар бош сўз лексикографик талабларга жавоб берарли даражада изоҳланмас экан, у ҳолда бу хил сўзлар ДЛга киритилмайди.

Тўғриси айтганда, ҳозирги пайтда мавжуд бўлган диалектал фактлар, манбалар асосида умумўзбек шеваларининг 10—15-минг

сўздан иборат бир ёки икки жилдли луғатини тузиш мумкин. Бироқ бу луғат шеваларимиз сўз бойлигини етарли даражада ак эттирмаган бўлади, чунки у луғатда айрим регионлар бўйича луғавий фактларнинг меъёри бир хил эмаслиги, фактларнинг кўплиги, масалан, Хоразм ва Қашқадарё областлари, ҚҚАССР ва Тожикистон ССР Ленинобод областидаги ўзбек шевалари бўйича фактлар нисбатан кўпроқ бўлиб, Самарқанд — Бухоро — Навоий ҳамда Фарғона ва бошқа зоналар бўйича ўша даражада материаллар йўқлиги аниқ сезилиб қолади. Шу сабабли умумўзбек шеваларининг кўп жилдли луғатини тузишдан аввал Ўзбекистон ҳамда Ўзбекистондан ташқаридаги ўзбек шеваларининг регионал (областлар, зоналар) луғатларини тузиш мақсадга мувофиқдир. Кейин эса, ушбу регионал луғатлар асосида, умумўзбек шеваларининг кўп жилдли ДЛларини тузишга киришиш мумкин.

Шу фактни ҳам тан олиш керакки, Фарғона водийси (Фарғона, Андижон, Наманган ҳамда Тожикистон ССРдаги Ленинобод, Қирғизистон ССРнинг Ўш областларидаги ўзбек шевалари), Хоразм воҳаси (Хоразм области, Қорақалпоғистон АССР ва Туркманистон ССРнинг Тошовуз областидаги ўзбек шевалари), Қашқадарё ва Сурхондарё ҳамда Самарқанд, Жиззах, Бухоро, Навоий ва Тошкент, Сирдарё областларидаги ўзбек шеваларининг регионал луғатларини ҳам фақат манбалар асосида тузиб бўлмайди, чунки ушбу территориялардаги кўпчилик шеваларнинг лексик состави ҳанузгача тўла даражада ўрганилиб тадқиқ этилмаган. Мазкур регионлар бўйича тузилган ДЛларда ўша жойлардаги барча шеваларнинг лексик бойлиги етарли даражада ўз аксини топмаган.

Демак, умумўзбек шевалари ёки маълум регионлар бўйича ДЛлар тузишга киришишдан аввал манбалар билан танишиб чиқиб, улардаги бош сўзларни карточкаларга қайд қилиш, сўнгра, бу энг муҳими, ДЛ учун объект бўлган зоналарга (зонага) бориб диалектологик материаллар йиғиш, биринчи навбатда, сюжетли текстларни қўлда ёки магнитофонда кўпроқ ёзиб олиш, шевалар лексикаси бўйича материал тўплаш учун тузилган «Сўроқлик» ва «Анкета»лар асосида фактлар тўплаш лозим. Диалектологик объектлар бўйича районма-район, қишлоқма-қишлоқ юриб луғавий материаллар тўплаш ДЛ тузишнинг биринчи ва асосий шартидир.

Маълумки, ўзбек тили йирик учта — қарлуқ, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларидан иборат. Эҳтимол, диалектологик манбалар ҳамда экспедициялар даврида тўпланган фактик материаллар асосида шу лаҳжаларнинг ҳар бири учун алоҳида ДЛлар тузиш мумкин.

Назарий жиҳатдан ўзбек тили лаҳжалари бўйича ДЛлар тузиш мумкин. Амалда ҳам шу лаҳжалардан бирига тааллуқли шева, диалектларнинг ДЛини тузса бўлади, лекин бирор лаҳжанинг яхлит ДЛини тузиш жуда ҳам қийин, чунки, биринчидан, ушбу лаҳжаларнинг ҳар бири ниҳоятда катта территорияга тарқалган (ма-

салан, қипчоқ лаҳжасига оид шева, диалектлар Ўзбекистоннинг барча областларида, ҚҚАССРда, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон республикаларида мавжуд); иккинчидан, қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжалари вакилларининг бир-бирлари билан ҳар томонлама яқин муносабатда бўлиши туфайли қарлуқ-қипчоқ, ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-қарлуқ, қипчоқ-ўғуз сингари аралаш типдаги шевалар вужудга келган; учинчидан, ушбу лаҳжалар ДЛларига киритиладиган кўпгина сўз, терминлар икки ёки учта лаҳжада ҳам учраши мумкин.

Демак, ўзбек лаҳжаларининг жуда кенг территорияга тарқалганлиги, уларнинг бир-бирлари билан баъзи территорияларда аралашганлиги, учала лаҳжа учун ҳам анчагина муштарак сўзлар мавжудлиги ҳар бир ўзбек лаҳжаси учун алоҳида ДЛ тузиш ишини ниҳоятда қийинлаштиради ва бу хил ДЛлар тузилган тақдирда улар соф қарлуқ, соф қипчоқ, соф ўғуз ДЛлари бўлмайди. Шу сабабли ўзбек шеваларининг ДЛларини ўзбек тили лаҳжалари бўйича эмас, маълум регионлар (областлар, водий ва воҳалар, маълум зоналар) бўйича объектларни кўрсатиб, зарур ўринларда айрим бош сўзларнинг ўғуз, қипчоқ ёки аралаш қипчоқ сингари лаҳжа, шеваларга оид эканлигини қайд этган ҳолда тузиш мақсадга мувофиқдир.

Шу факт ҳам диққатга сазоворки, ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг диалектология бўлими ходимлари 12-бешйилликда (1986—1990 йилларда) «Фарғона водийсидаги ўзбек шеваларининг луғати»ни тузишга киришдилар, манбалардаги материалларни карточкаларга олиб, ҳар йили Андижон, Фарғона, Наманган областларига диалектологик экспедицияларга чиқиб янги фактик материаллар тўпламоқдалар. Ўзбек адабий тилига асос бўлган шевалардан бири — Фарғона шевалари бўйича тузиладиган ушбу ДЛ ўзбек лексикографияси учун қимматли материаллар манбаи бўлиб хизмат этади, бунга шак-шубҳа йўқ.

Хуллас, миқдор жиҳатдан кўп, сифат жиҳатдан эса бениқсон карточкалардан (бош сўз ёзилган, субъект аниқ кўрсатилган, тўла изоҳланган, русча таржимаси берилган, мисоллар билан таъминланган карточкалардан) ташкил топган картотека фонди ДЛлар тузиш учун яққою ягона заминдир. Шу туфайли диалектологик материаллар тўплаш, бой картотека фонди яратиш ва шу асосда фундаментал ДЛлар тузиш диалектолог-лексикографлар олдида турган энг муҳим, муқаддас вазифадир.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТЛАРНИНГ АДАБИЙ ТИЛ ЛУҒАТЛАРИ БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

Умумўзбек шевалари ва маълум бир региондаги шева, диалектлар бўйича тузилган ҳар бир ДЛ адабий тил луғатлари (изоҳли ва икки тилли луғатлар ҳамда айрим соҳаларга оид терминлар луғати) учун муҳим, қимматли материаллар берувчи манбадир. Бундай бўлиши табиий, чунки Ш. Шоабдураҳмонов кўрсатганидек, «Ўзбек адабий тили лексик жиҳатдан бирор шевага эмас, балки ўзбек шеваларининг барчасига асосланади ва улардан зарурий сўзларни ўз лексик составига қабул қилади» (Ш. Шоабдураҳмонов, 1962, 334). Дарҳақиқат шундай. Фактлар келтирамиз: ўзбек шеваларида (Сайрам ва бошқа шеваларда) қарама-қарши эшик-де-разалар очиқ бўлган вақтда ёки тор оралиқдан ўтиб турадиган ҳаво оқими, ўткинчи шамол маъносини ифодалайдиган *йелвизак* (елвизак — русча *сквозняк*) сўзи мавжуд. 1954 йилда чоп этилган бир жилдли ва беш жилдли «Русча-ўзбекча луғат»ларда *сквозняк* — ғуриллаган шамол (бир ёқдан кириб, иккинчи ёқдан чиқадиган шамол) деб изоҳланган (бир жилдли луғат, 786). 1959 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»га бу сўз киритилмаган. «Изоҳли луғат»да (1981) *елвизак* бош сўзига ҳеч қандай белги қўйилмаган (I, 245), ҳозирги пайтда бу сўз адабий тилимиз мулки бўлиб қолган. Шунингдек, «Ўзбекча-русча луғат»га (1959) *танги* — тор дара; *ёвон* — дала, шаҳардан ташқари ер сўзлари киритилмаган, *валламат* сўзи эса сўзлашув тилига хос деб кўрсатилган (101). Изоҳли луғатда ушбу сўзлар адабий тилдаги сўзлар қаторида қайд этилган. *Зўғим* — қаҳр, ғазаб; *сўкчак* — пилла қурти боқиш учун қурилган махсус стеллаж; *камгак* — пана жой; *арчимоқ* — артмоқ; *бол* — асал; *бўсаға* — остона, *пақир* — челақ, *полвон* — паҳлавон, *жиртаки* — жиззаки, *жилға* — йилға каби сўзларнинг маълум бир шевалардан адабий тилга ўтганлиги маълум.

Умуман, зарурат сезилганда, шеваларга оид сўзлар сўзлашув тили орқали, ёзувчилар, шоирларнинг асарлари ҳамда вақтли матбуот орқали адабий тилга кириб туради. Аммо бадий адабиётларда, вақтли матбуотда қўлланган диалектизмларнинг аксарияти адабий тилда мустақкам ўрнашиб қололмайди. Даврлар ўтиши билан бу сўзларнинг аксарияти (актив қўлланаётган қисми) адабий тилда турғунлашиб қолса, баъзилари эскирган, тарихий сўзлар қаторига ўтади ёки фақат шева, диалектларнинг ўзидагина қўлланадиган сўзлар бўлиб қолади.

Бу ўринда шу нарса ҳам характерлики, маълум даврда шеваларимизда актив ишлатилган сўзлардан айримлари, кейинчалик,

зарурат бўлмаган тақдирда, қўлланмай пассивлашиб қолиши, сўнгра худди ўша сўз (ёки сўзлар) давр талаби билан яна қайта тикланиб, шеваларда ҳам, адабий тилда ҳам актив ишлатиладиган сўзлар сирасига кириши мумкин. Масалан, *пудрат* сўзи худди шундай ҳолатни бошдан кечирган. Рус тилига оид *подряд*, *подрядчик* сўзлари асримизнинг бошларидаёқ шеваларга, ўзбек оғзаки сўзлашув тилига *пудрат*, *пудратчи* тарзида ўтиб, кенг қўлланган. Бироқ кейинчалик мазкур сўзлар ишлатилмай эскирган сўзлар қаторига кириб қолган. Масалан, «Русча-ўзбекча луғат»да (1954) *подряд эск.* пудрат, байлаб олиш, баҳолаб олиш деб кўрсатилган (582). 1959 йилда чоп этилган «Ўзбекча-русча луғат»да ҳам бу сўз эскирган, сўзлашув тилига хос деб қайд этилган (334). 1981 йил нашр этилган изоҳли луғатда *пудрат* ва *пудратчи* сўзларига ҳеч қандай белги қўйилмаган, чунки мазкур сўзлар ҳозирги пайтда адабий тилимизда (шеваларда ва сўзлашув тилида ҳам) актив қўлланадиган сўзлар бўлиб қолди.

Юқорида қайд этилганидек, ДЛлар адабий тил луғатлари учун муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Шу туфайли ҳам «Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма»да (1964) «... луғатнинг асосий манбаи ёзма адабиёт бўлгани ҳолда диалектлар ва сўзлашув тили луғатнинг муҳим қўшимча манбаи бўлмоғи керак, чунки уларда ҳали ёзма адабиётда қайд этилмаган сўз ва иборалар жуда кўп»,— деб тўғри қайд этилган ва фақат биргина йилқичилик соҳасига оид юзга яқин терминлар бу фикрнинг тўғри эканлигига далил сифатида келтирилган (10). Бироқ нашр этилган икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (1981) муаллифлар «Қўлланма»да айtilган юқоридаги фикрни эсдан чиқарганлар ва луғатнинг таркиби ҳақида сўз юритар эканлар сўз танлаш принцигига кўра,

«1) маълум диалектга хос бўлиб, адабий тилда ишлатилмайдиган сўзлар» луғатга киритилмади деб кўрсатганлар (ИЛ, I, 12). Ҳақиқатда ҳам шундайми? Йўқ. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида, бизнинг ҳисоб-китобларимизга кўра, фақат «*диал.*» (диалектал сўз, диалектизм) деб белги қўйилган сўзлар миқдорининг ўзи қарийб 500 сўзни ташкил этади. Аслида-ку луғатдаги диалектал сўзлар миқдори *диал.* деб белги қўйилган беш юз сўздан анча кўп, чунки шеваларга оид жуда кўп сўзларга *диал.* белгиси қўйилмаган. Масалан, *гурвак* — эрта пишар бир нав қовун номи. Бу изоҳ қаноатлантирмайди. Хоразм шеваларида *гурвак* — бўрикалла (қовун). Юмалоқ, эти қалин, серсув, июль-август ойларида пишадиган қовун; *ёрти* — ярим; *жўва* — ўқлоғи; *замча* — хандалак; *кертик* — кемтик; *мўлоқ* — чўлоқ; ногирон; *нўмай* — мўмай; *ойба* — эрнинг опаси (хотинига нисбатан); *тутқақ* — тутқалоқ; *тухта* — тувалоқ; *қўғай* — қовға; *ҳаприқмоқ* — ҳовлиқмоқ сингари диалектал сўзларда *диал.* белгиси йўқ.

Булардан ташқари *с. т.* — сўзлашув тилида (оғзаки нутқда) қўлланадиган сўз, ибора деб берилган сўзларнинг ҳам аксарияти диалектизмлардир. Луғат тузувчи айрим муаллифлар, кўпчилик

ҳолларда, диалектал сўзлар билан сўзлашув тилига оид сўзларни фарқлаб кўрсатишда ноаниқликларга йўл қўйганлар. Масалан, **би с. т.** Биби. Бироқ худди шу сўзнинг *бий* формаси **бий диал.** Биби деб кўрсатилган (ИЛ, I, 110, 112). Ёки **Мурт диал.** Мўйлов. **Мурут с. т.** мурт, мўйлов (I, 482). **Мунда диал.** Бу ерда, бунда дейилган, лекин **мундай, мундоқ, мунақа** — бундай бош сўзларнинг ҳар бирига *с. т.* белгиси қўйилган. Сўзлашув тилига оид деб *сувлуқ* сўзининг *сувлиқ//сулук//сулуқ//сўлиқ* тарзида тўрт хил фонетик варианты қайд этилган (II, 80, 84, 96). Авваламбор, бу сўзлар *с. т.*га эмас, балки шеваларимизга хос сўзлар бўлиб, уларни (фонетик вариантларни) изоҳли луғатга киритмаса ҳам бўларди.

Умуман, изоҳли луғатдаги сўзлашув тилига оид деган кўпчилик сўзлар ўзбек шева, диалектларининг бирортасига хос. Масалан, **опойи с. т.** опогойи; **опоқи с. т.** опогойи (I, 538, 539). Аслида *опойи, опоқи* ва ҳатто *опогойи* сўзи ҳам сўзлашув тилига ҳам, адабий тилга ҳам оид эмас. *Опоқи* сўзи Тошкент диалектика хос. *Опойи, опогойи* сўзлари эса Тошкент тип ҳамда Жанубий Қозоғистондаги қарлуқ типдаги шеваларда учрайди (УХШЛ., 333).

Маълумки, сўзлашув тилига хос сўзлар бирор шева, диалект ёки шевалар группасида эмас, балки умумхалқ оғзаки сўзлашув нуқтаида қўлланиши шарт. Шу нуқтаи назардан изоҳли луғатдаги қуйидаги сўзлар ҳам *с. т.*га оид эмас. Мисолларни қиёсланг:

Изоҳли луғатда	Ад. тилда	Изоҳли луғатда	Ад. тилда
<i>бўғим</i>	бўғин	<i>тайиб</i>	табиб
<i>гунгалак</i>	гунг	<i>хало</i>	ҳожатхона
<i>довуш</i>	товуш	<i>чўнқир</i>	чуқур, теран
<i>дувдоқ//тудок</i>	тувдоқ, тувалоқ	<i>чочиқ</i>	сочиқ
<i>ёйлоқ</i>	яйлов	<i>ўлса-йитмас</i>	пишиқ-пухта
<i>иза</i>	юза	<i>шиғил</i>	шовул
<i>ирганич</i>	жирканч	<i>ўнқов</i>	қулай фурсат
<i>йигна</i>	игна	<i>ўтар</i>	қўй подаси, сурув
<i>йиг//йик//ик</i>	дук	<i>қаришқул</i>	бўри, қашқир
<i>кеннойи</i>	келинойи	<i>қулқул</i>	курка
<i>киндак</i>	киндик	<i>қўчоқ</i>	қузичоқ
<i>отинбу</i>	отин биби	<i>ҳаста</i>	ҳазрат
<i>питрўза</i>	фитри рўза	<i>ҳемирича</i>	ҳемирилиқ
<i>саллот</i>	солдат	<i>ҳилла</i>	ҳийла
<i>салқит</i>	сарқит	<i>ҳимо</i>	имо

Ушбу сўзларнинг ақсариятини изоҳли луғатга киритмаса ҳам бўларди, чунки адабий тилда уларнинг умумхалқ бемалол тушунадиган жуда яхши эквивалентлари мавжуд. Бу ўринда изоҳли луғатга барча диалектизмлар ноўрин киритилган деган таассурот пайдо бўлмаслиги керак.

Изоҳли луғатга *диал.* белгиси билан қуйидаги сўзлар тўғри киритилган:

бегор диал. мажбурий хизмат, ҳашар (феодализм даврида хон-беклар томонидан камбағал фуқарони бепул ишлатиш усули).

белдов тикилган ўтовнинг белидан ўраб боғланган арқон.

беллик жазлиқнинг остига қўйиладиган от абзали.

бўрта малла (тўя).

гўпсанги катта тош ҳовонча.

дўғов сут-қатиқ зардоби.

ёшулли катта ёшли, ёши улуғ, мўътабар киши.

желак хотин-қизлар бошига ташлаб юрадиган рўмол, ёпинчиқ.

жубба қўйлак бичимида тикилган пахтали иссиқ кийим.

йўқча ниҳоятда кам, жуда оз, йўқ даражада.

калапатра ишни тартибсиз, чала-чулпа, пала-партиш қиладиган.

киркик бедана чақирадиган ҳуштак.

ловдон юпқа ипак тўқима.

лош мурда, жонсиз, гавда.

мома 1. Ота ёки онанинг онаси; буви. 2. кампир, 3. кампирларга мурожаат формаси.

мўкки хом теридан тикиладиган қўнжи калта оёқ кийими.

синиқчи синган-чиққанни тузатувчи табиб.

сувот мол, от суғориладиган ёки ювиладиган жой.

тишлон сўйлоқ тиш ва шундай тишли одам.

тўл қўйларнинг туғиш, болалаш мавсуми.

чалоб сузмадан тайёрланган айронсимон ичимлик.

чалпак хамирни юпқа ёйиб ёғда пиширилган овқат.

чўлиқ кичик чўпон, чўпоннинг ёрдамчиси.

Шева, диалектларга хос *диал.* белгиси қўйилган бу хил сўзлар луғатда анчагина бўлиб, адабий тилимизда уларнинг ўрнини боса оладиган айнан шунга ўхшаш, битта сўздан иборат, ихчам сўзлар йўқ. Шу сабабли мазкур сўзларнинг бир қисми, масалан, *лош*, *тўл*, *чалпак*, *чалоб*, *чўлиқ*, *ҳануз*, *мома*, шунингдек, *арна*, *газа* (тоғ чўққиси), *ёби*, *газак* (закуска — *газак* сўзи аввал нашр этилган икки тилли луғатларда диалектал сўз деб қайд этилган (УРС, 1959, 106) каби сўзлар ҳозирги пайтда адабий тилимизнинг мулки бўлиб қолмоқда.

Адабий тилда синонимлари бўлмаган, шева, диалектлар лексикасида қўлланадиган, халқимизнинг ўзинга хос маданий, маиший ҳаётини акс эттирувчи *белдов*, *беллик*, *ёшулли*, *йўқча*, *сувот*, *тишлон*, *синиқчи* каби асли туркий — ўзбекча сўзларни, ҳеч иккиланмасдан, адабий тил луғатларига киритмоқ керак. Бироқ бу ўринда, албатта маълум даражада чегараланган меъёрга қатъий риоя қилиш лозимлигини унутмаслик шарт (Бу ҳақда қаранг: Юлдашев А. А., 1972, 72).

Изоҳли луғатга адабий тилда эквиваленти бўлган *боз* — лочин, *бувак* — чақалоқ, *бурот* — мўйлов, *валиш* — ишком, *девол* — девор, *дойи* — тоға, *долон* — йўлак, *ёрқанот* — кўршапалак, *ёрғи* — арра, *жезна*//*язна* — почта, *жинқарча* — читтак, *зардоли* — ўрик, *кўчан*-*бўйинча*, *олаҳакка*//*ҳакка* — зағизғон, *олмурут* — нок, *сайсхона* —

отхона, *сулги* — сочиқ, *ултон* — тагчарм, *чакка* — сузма, *чивин* — пашша, *шоти* — нарвон, *ялтоқ* — лаганбардор, *ўкча* — пошна, *қоқриқ* — балғам, *худҳуд* — попишак, сассиқпопишак сингари диалектал сўзларнинг киритилганлигини тўғри деб ҳисоблаш лозим, чунки бу сўзларнинг аксарияти классик адабиётимизда, халқ достонларида, ўзбек совет адабиёти намояндалари асарларида учрайди.

Ҳақиқатан ҳам «Изоҳли луғат»да шеваларга оид деб қайд этилган бир қанча сўзлар шева, диалектларимизда ҳам, классик адабиётимизда, Ҷунончи, Алишер Навоий асарларида ҳам мавжуд. Қуйидаги мисолларни қиёсланг (Мисоллар «Навоий асарлари луғати» (1972) дан олинди).

Изоҳли луғатда диал.	Навоий асарларида	Ўзбек шеваларида
онг — овладанган вон, ов	анг	<i>анг</i> (қипчоқ, Иқон)
бегор — текин ҳашар...	бегор	<i>бийгәр</i> (ҚҚўзб.)
бурут — мўйлов	бурут	<i>бурут</i> (Хоразм ўғ.)
долон — даҳлиз, йўлак	долон	<i>дэлән</i> (Бух.) ~ далан (Хоразм)
доримоқ — келмоқ...	доримоқ	<i>дарымақ</i> (Хоразм, Қарноқ)
жубба — уст кийим...	жубба	<i>жуббә</i> (ҚҚўзб., Хоразм)
кади — қовоқ, ошқовоқ	каду	<i>каду</i> (Сам., Бух.), <i>кәди</i> (Хоразм)
табла — отхона	тавла	<i>тәблә</i> (Қирқ)
эмгак — меҳнат, қийин-чилик	эмгак	<i>эмгәк</i> (ҚҚўзб., Туркистон)
қовға — ёғоч ёки чарм пақир	қовға	<i>қавға</i> (Хоразм, Жўш)
қопи — эшик	қопу	<i>қаны//қа:ны</i> (Хоразм, ҚҚўзб.).
жир — ашула, қўшиқ	йир	<i>джыр//йыр</i> (Қипчоқ)

Намуна сифатида келтирилган мисоллар шева ва диалектларга оид фактлар классик адабиёт асарлари тилини, умуман тилимиз тарихини ўрганиш учун бой қиёсий материаллар беришини очик-ойдин кўрсатиб турибди. Шунинг учун ҳам бу хил сўзлар изоҳли луғатга тўғри киритилган деб ҳисоблаш зарур. Умуман, Алишер Навоий асарларида ва ҳозирги кунда хилма-хил шеваларимизда қўлланаётган тубандаги сўзлардан айримлари «Изоҳли луғат»дан жой олмоғи лозим (бу сўзлар луғатда берилмаган).
Қиёсланг:

алғараз — алқисса

бохтар — ғарб

гила — гина

ияр — эгар

иясиз — эгасиз

йилик — илик

йилон — илон

кирпич — ғишт

махмал — бахмал

навраста — ёш, норасида

саноч — чарм халта

ек — ёмон

уркмақ — ҳуркмоқ

утмақ — сўйилган мол

калла-почасини оловга ту-
тиб тозаламоқ

утмоқ — ютмоқ (рус. выигры-
вать)

утқузмоқ — ютқизмоқ

чанақ — идиш...

чокар — хизматкор

чўкир — чўкиртақ

чуғул — чақимчи

утрук — ёлғон

қўнгиши — қўшни

элғарэз

бақтар//бахтар — эск. кунгай;

кунботар томон.

гилә, гилә-гүдүр

ийяр

ийәсиз

йилик//Джиллик

йылан//Джылан

кәрбич, кәрвич...

махмал

нәрәстә

санач — эск. мол терисидан

қилинган ун соладиган

халта

йек//Джөк көрмәк — ёмон кўр-
моқ

үркмәк

үтмәк

утмақ

утылмақ

чанақ

Манғит. эск. чакар.

чөкир

чуғул

өтрик

қоңиши

Алишер Навоий асарларидаги айрим сўзлар бошқа ўзбек шеваларида ҳам кўплаб учрайди. Масалан: *арус* — келин//Жан. Тожикистон — қарлуқ *арс*; *ил* — йил; *юз* — юз (100) ~ Наманган. *ил, уз*; *испанд* — исириқ//Хоразм. ўғ. *исвәнт*; *йурунчқа* — йўнғучқа, беда//Хоразм. ўғ.: *йурунжа*; *йчуку* — эчки//Нам. *өчкә* ва ш. к. Одатда, адабий тил луғатларида учрамайдиган, Алишер Навоий асарларида қўлланган ва ҳозирги пайтда ўзбек шевалари вакиллари нутқида қўлланаётган бу хил сўзлар катта ҳажмдаги «Ўзбек тили изоҳли луғати»дан ўрин олса, мақсадга мувофиқ бўларди. Булардан ташқари, изоҳли луғатда *айн.*— айнан; *кт.*— китобий сўз; *эск.*— эскирган сўз; *фольк.*— фольклорга оид сўз; *этно.*— этнографияга оид термин деб берилган сўзларнинг ҳам анчаси ўзбек шева, диалектларида мавжуд. Қиёсланг:

Изоҳли луғатда

олармон *айн.* олғир

Ўзбек шеваларида

ҚҚўзб. аларман — олғир, харидор

ота айн. орол
очқич айн. калит
синғич айн. синувчан
тоқи айн. васса
балабан эск. чолғу асбоби
пешгир эск. айн. фартуқ
домод кт. куёв

елдирим кт. яшин, чақмоқ

Хоразм, ҚҚўзб. атав — орол
Нам. (умлаутли) очқуч.
ҚҚўзб. сыңғыч.
Тошк. тэқт//Фарғ. вэсса.
ҚҚўзб. баламан.
Хоразм, ҚҚўзб. пешкир.
Бух. дэмэт//ҚД. дэмат//Қирқ.
дамат
ҚҚўзб. йылдырым//джыл-
дырым

Луғатда *диал.* белгиси билан берилган *асп* — от; *дахмарда* — қўй-мол боқувчи хизматкор; *беллик* — жазлиқ остига қўйиладиган от абзали; *чирғи* — терлик; *дикдикка* — от устига ташланадиган попукли ёпиқ; *парчин* — тақа, нағал; *қўтол* — бўйинга тақиладиган безак буюми каби бош сўзлар шеваларга нисбатан фольклор асарларида кўпроқ учрайди. Шу сабабли уларни *фолькл.* белгиси қўйиб берилса ҳам бўларди.

Изоҳли луғатга *диал.* белгиси билан *дода* — дада, *лўя* — ловия, *бий* — буви, *эзгин* — эзгу, *шуйтиб* — шундай қилиб сингари шеваларимизга хос сўзлар ҳам киритилган. Маълумки, бу хилдаги диалектизмларнинг адабий тил лексикасини бойитишда ҳеч қандай истиқболи йўқ. Шунга кўра уларни луғатга киритмаса ҳам бўларди. А. А. Йўлдошев жуда тўғри қайд этганидек, умумий луғатларда диалектал лексикани оммалаштириш ижобий роль ўйнаши мумкин. Бироқ бу ролни сунистеъмол қилиш, адабий тил нормасидаги сўз тариқасида ҳар қандай диалектизмларни чегараланмаган ҳолда бериш мумкин эмас (Юлдашев А. А., 1972, 67).

Умунан, шева ва диалектларда кенг қўлланадиган, адабий тилга киритилиш эҳтимоли кўпроқ бўлган сўз, терминлар изоҳли ҳамда икки тилли луғатларда *диал.* белгиси қўйиб берилиши мақсадга мувофиқдир.

Юқорида келтирилган мисоллар ва айтилган фикрлар бевосита имло луғатларига ҳам тааллуқли, чунки 1976 йилда чоп этилган имло луғатида изоҳли луғатда қайд этилган сўзларнинг қарийб барчаси мавжуд.

«Ўзбек тилининг имло луғати»да (1976) *дўхт* — қомат; *ушук* — совуқ; *ўбдон* — обдон; *ҳовва* — ҳа (тасдиқ маъносида); *ғазна* — хазина; *энак* — ияк; *ўқлоғи//ўқлоқ* — ўқлов, жува; *пошишо* — подшоҳ; *жинғил* — юлғун каби фақат ўзбек шеваларидагина қўлланадиган кўплаб сўзлар берилганки, уларни имло луғатида бериш шартми?

Маълумки, имло луғати мавжуд имло қондаларига, ЎзССР Олий Совети Президиуми тасдиқлаган «Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари»га амал қилган ҳолда адабий тилдаги мавжуд сўзларнинг тўғри ёзилишини, адабий тил ёзув нормаси деб қонулаштирилган ҳолатни акс эттиради.

Кўпинча, у ёки бу сўзнинг адабий тилда қўлланиш, қўлланмаслиги, биринчи навбатда, имло луғатига қараб белгиланади.

Тўғри, бу хил луғатда *қалампир* — гармдори, *кели* — ўғир, *кигиз* — намат, *чачвон* — чиммат, *бахмал* — духоба, *челак* — пақир сингари адабий тилда доминанти қатъий равишда, узил-кесил ҳал этилмаган дублетлар берилиши мумкин, лекин имло луғатида адабий тилда жуда яхши эквивалентлари бўлган *бодпарак* — варрак, *енгасак* — энглик, *калон* — катта, *кезак* — кез, *лаппак* — ялпоқ, *мўлоқ* — чўлоқ каби диалектизмларнинг берилиши шартми? Ёки имло луғатига кундалик сўзлашув тилида ҳамда шева, диалектларда қўлланадиган сўзлар ҳам киритилаверадими? Имло луғатида бу саволларга жавоб берилмаган, юқорида қайд этилган сўзларга *с. т.* (сўзлашув тилига) ёки *диал.* (диалектларга оид) белгилари қўйилиб, уларга хослиги қайд этилмаган. Демак, бу сўзларни ҳам адабий тил нормасига оид деб ҳисоблайвериш мумкин экан-да?

Имло луғатида *аждарҳо* сўзининг *аждар*, *аждаҳо*, *аждаҳор* вариантлари берилган (17—18). Марҳамат, истаганингизни танлаб олиб ёзаверинг (Изоҳли луғатда *аждаҳор* ҳам, *аждаҳо* ҳам берилмаган). Имло луғатига шеваларда қўлланадиган *кириш*, *кирпитикон* сўзлари киритилган, лекин адабий тилда қўлланаётган *типратикон* сўзи киритилмаган (226, 421).

Умуман ушбу имло луғатида *болор* — тўсин, *ёрқанот* — кўршапалак, *валиш* — ишқом, *мийиқ* — мўйлов, *сириқ* — хода, *сатил* — челак, *билағон*, *билгир*, *билгич* каби шеваларга хос жуда кўп сўзлар берилган.

Тўғри адабий тилда абсолют синонимлари бўлмаган, адабий тилга киритилиши лозим ёки киритилиши эҳтимол тутилган ённки адабий тил учун норма ҳисобланган сўзга стилистик жиҳатдан эквивалент бўла оладиган шеваларга оид сўзларни имло луғатига киритса бўлади. Шу жиҳатдан қараганда *желак* — хотин-қизлар бошига ташлаб юрадиган рўмол, ёпинчиқ; *дўғов* — сут-қатиқ зардоби; *эломон* — тунги қоровул; *дастмол* — сочиқ, ёғли қўлни артадиган сочиқ; қозон сочиғи; *жубба* — ёш болаларнинг пахта солиб тикилган кўйлаги; *бабақ* — йирик, бақувват хўроз ёки товуқ; *ёшулли* — 1. ёшн улуғ, мўтабар киши; 2. мансабдор шахс, хўжайин, раҳбар; 3. к. м. ота; 4. қарияларга ҳурмат маъносида мурожаат; 5. ёшларга нисбатан кесатиш, мазахлаш маъноларини ифодаловчи сўзлар луғатга тўғри киритилган.

Бироқ имло луғатида *лақам* (250) сўзини беришга ҳеч қандай зарурат ҳам, эҳтиёж ҳам йўқ, чунки имло луғати адабий тилда нормалашган *лақаб* сингари сўзларнинг шева вакиллари нутқида фонетик ўзгаришга учраган вариантларини қайд этадиган луғат эмас. Уқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқидаги диалектал хатоларни бартараф этишда *лақаб* сўзини *лақам*, *обдон* сўзини *ўбдон*, *хазинани* *ғазна*, *иякни* *энгак*, *тўлоқни* *мўлоқ* деб айтишга ва ёзишга йўл қўйилмайди. Шундай экан, имло луғатларига бу хилдаги сўзларни, умуман соф лексик, лексик-фонетик, лексик-семантик лексик аффиксал сўз ясалишига оид (қисқаси лексик-деривацион) диалектизмларни киритмаган маъқул, чунки бу хил диалектизмлар асос эътибори билан ДЛларнинг объектидир.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТЛАРНИНГ ТИПЛАРИ

Ҳозиргача ўзбек диалектал лексикографиясида ДЛнинг фақат шева ва диалектларга оид сўзларни танлаб олиб, у сўзларни адабий тилда изоҳлаб берувчи диалектал-адабий типдаги дифференциал луғатларигина бор. ДЛларнинг бошқа типлари бўйича ўзбек диалектологиясида, умуман, туркий тилларда ҳам луғатлар тузилмаган (чуваш тилининг «Фонетик диалектизмлар луғати» бундан мустасно).

Қозоқ регионал лексикографиясини бошқа туркий тиллардаги ва рус тилидаги ДЛлар билан қиёсан ўрганиб тадқиқ этган Ш. Сарибоев ДЛнинг тўлиқ, диалектал-адабий, адабий-диалектал ва фонетик диалектизмлар типи борлигини қайд қилган (Сарибаев Ш. Ш., 1976. 65—78).

1. ТУЛИҚ ДЛ. Маълумки, шева ва диалект вакиллари нутқида ўша шева, диалектларга хос сўзлардан ташқари бошқа шеваларда, адабий тилда қўлланаётган жуда кўп сўзлар бор. Мана шу шева ёки шевалар группасида мавжуд бўлган барча сўзларни, ҳамма лексик бойликни ёппасига қамраб олган луғат тўлиқ ДЛ бўлади.

Хўш, тўлиқ ДЛлар борми, умуман уларни талабга жавоб берарли даражада тузиш мумкинми? А. Ғ. Ғуломов: «Шева лексикасини бутун бىр система сифатида ёппасига тасвирлаш бошқа луғатларнинг (масалан, адабий тил луғатларининг) ҳам функциясини ўз устига олиш бўлади»,— дейди (Ғуломов А. 1968, 14). Бу жуда тўғри фикр, шевалар луғати адабий тил луғатларини такрорламаслиги керак. Тўғри, тўлиқ луғат тузиш назарий жиҳатдан мумкин ва бундай луғатнинг ўзига хос афзалликлари ҳам бор. Бироқ, аслида, тўлиқ луғат ҳеч қачон тўлиқ бўлолмайди, унинг тўлиқлиги ҳамisha нисбий бўлиб қолади. Марҳум ёзувчиларнинг асарлари бўйича уларнинг қанча сўз ишлатганлигини ҳисоб-китоб қилиб аниқлаш мумкин. Халқ достонларидаги, маълум бир асардаги, ёзма ёдгорликлардаги қўлланган сўзларнинг луғатини тузиб, нечта сўз борлигини билиш мумкин, лекин мингта, миллионга шева вакиллари қанча сўз ишлатаётганлигини аниқлаб олиш ниҳоятда қийин. Шу сабабли ҳам Ш. Сарибоев «Амалда маълум бир шеванинг фонетик, грамматик системасини тўлиқ равишда тавсиф этиш мумкин, бироқ бу принципни лексикага нисбатан амалга ошириш қийин»,— деб тўғри кўрсатган (Сарибаев Ш. Ш., 1976, 72).

Рус диалектологиясида тўлиқ ДЛ сифатида «Псков область шевалари» (I, 1967) ҳамда «Рязань область Рязань районидаги Де-

улино қишлоғи шеvasи» (1969) луғатлари тузилган. Тақризларда ва бошқа диалектал лексикографияга оид ишларда ушбу луғатларнинг барча сўзларни ўз ичига қамраб ололмаганлиги, тўлиқ ДЛ эмаслиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Ўзбек диалектал лексикографиясида бир қанча шеваларнинг луғатлари мавжуд. Масалан, Ф. А. Абдуллаевнинг Хоразм шевалари бўйича тузган яхши луғати бор. Хўш, бу луғат тўлиқми? Муаллифнинг ўзи эътироф этганидек (Абдуллаев Ф. А., 1961, 12), «Луғатга киритилган сўзлар Хоразм шеваларининг лексик хусусиятларини тўлалигича акс эттиради деган фикрдан узоқдамиз. Бу луғат аста-секин тўлдириб борилади ва яқин келажакда Хоразм шеваларининг тўлиқ луғатини яратиш учун база вазифасини адо этади...» (Курсив бизники — А. И.). Афсуски, ваъда бажарилмади. Хоразм шеваларининг тўлиқ ДЛни тузилмади.

В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси аъзоларининг бир қисми 1966 йилда ДЛ тузишга киришган ва «... ишни «Тошкент областининг диалект луғати»дан бошладик»,— деб «Ўзбек тили ва адабиёти» журналича иккита мақола эълон қилган эдилар (1968, 4, 6-сонлар). Луғатни тузишга раҳбар бўлган А. Ф. Ғуломов «...диалект луғати шу диалект, шевада ишлатиладиган сўзларнинг тўла тасвири — тўлиқ луғат эмас...» деб аниқ ва тўғри кўрсатган (Ғуломов А. Ғ., 1968, 12—20). Бироқ луғатнинг тузилишига оид иккинчи мақолада (Ғуломов Ё., Назаров К., 1968, 36—38) луғатга намуна сифатида берилган *қўчқор, бел, қълъч, тур, тур(моғ)* каби сўзларнинг барчаси адабий тилда қўлланадиган сўзлар бўлиб, уларнинг англчаси маъноларида ҳам деярли ҳеч қандай фарқ йўқ. Берилган намуналар: I. Кун. I) солнце; II. Кун 1) день, 2) фр. *кун курмоғ* — жить; III. Кун 1) жизнь. Ой 1) луна, II. Ой 2) месяц (айнан кўрсатдик, УТА, 1968, № 6, 38). Кўриниб турибдики, «Кун»нинг учта, «Ой»нинг 2 та маъноси кўрсатилган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (1981, I) «кун»нинг 6 хил, «Ой» сўзининг 4 та маъноси қайд этилган (I, 405, 526). Юқоридаги фактлар ушбу луғатнинг тўлиқ ДЛ сифатида тузилишидан далолат беради. Маълумки, тўлиқ ДЛ тузиш қийин, шу сабабли ҳам бу луғат устида ишлаш ҳозир ҳам давом этаётган бўлса ажабмас.

Умуман, тўлиқ ДЛни назарий жиҳатдан тузиш мумкин бўлса ҳам уни амалга ошириш қийин. Балки кичик бир ўзбек шеваси бўйича тўлиқ луғат тузиш мумкин бўлар, лекин тилнинг ривожланиши, ўша шева вакиллари лексик бойлигининг тўхтовсиз бойиб бориши, бу луғат нашр этилгунча унинг тўлиқлигини йўқотиб юбориши эҳтимолдан узоқ эмас. Шунга кўра, тўлиқ ДЛлар тузишга беҳуда куч сарфламай, мукаммал дифференциал, диалектал-адабий луғатлар тузмоқ лозим.

2. ДИАЛЕКТАЛ-АДАБИЙ ЛУҒАТ. Ўзбек шевалари бўйича ҳимоя қилинган кандидатлик ва докторлик диссертацияларида, чоп этилган монография ва илмий тўпламларда берилган луғатларнинг барчаси, нашр этилган бир жилдли УХШЛ (1971) диалек-

тал-адабий типдаги луғатдир. Умуман айрим туркий тилларнинг шевалари бўйича чоп этилган луғатлар дифференциал, диалектал-адабий луғатлар типиди тузилган. Туркий тиллар шевалари бўйича бу хилдаги бир ёки икки жилдли луғатлар тузиш ишини озарбайжон диалектологлари бошлаб бердилар. 1964 йилда озарбайжон тили шеваларининг бир жилдли луғати чоп этилди. 1967 ва 1970 йилларда бошқирд шеваларининг 2 жилдли, 1969 йилда татар ҳамда қозоқ ва ниҳоят, 1971 йилда ўзбек, 1972 йилда эса қирғиз шевалари (1-том) луғатлари нашр қилинди. Кейинги ўн йилликда якут (1976), туркман (1977), қорақалпоқ (1983) ДЛлари вужудга келди. Ушбу ДЛларнинг аксариятида (қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ДЛлари бундан мустасно) бош сўзлар, ҳатто якут ДЛида мисоллар ҳам, рус тилига таржима қилиб берилиши мазкур ДЛларнинг илмий ва амалий қимматини оширган.

Тўғри, туркий тиллар шевалари ДЛларини тузиш принциплари озми-кўпми бир-биридан фарқ қилгани, умумтуркий тиллар шевалари бўйича ДЛлар тузишнинг яхлит принциплари умумтарзда ишланмаганлиги сабабли бу луғатларнинг лексикографик жиҳатдан ишланиши бир хил даражада эмас (юқорида қайд этилган ДЛларда бош сўзларнинг рус тилига таржима қилинган ёки қилинмаганлиги бунга яққол далилдир).

Ўзбек тили шевалари бўйича ДЛлар тузишнинг ягона бир умумпринциплари батафсил ишланмаганлиги туфайли ДЛларни тузишга, улардаги бош сўзларни беришда, бош сўзларни турли хил манбаларга қиёслашда хилма-хилликлар содир бўлган. Маълумки, адабий тилга оид луғатларни тузишда, даставвал, ўша луғатга киритиладиган сўзлар учун «Сўзлик» тузилади. ДЛларни тузишда «Сўзлик» тузиш шартми? Туркий тиллар шеваларининг лексикографияси бўйича йирик мутахассис Ш. Сарибоев бу саволга «Бизнинг фикримизча, ДЛ учун сўзлик тузиш шарт эмас»,— деб жавоб беради (Сарибоев Ш. Ш., 1973, 111). Бу — тўғри фикр.

Шеваларимиз бўйича тузилган ДЛларда бош сўзларнинг ҳар хил манбаларга қиёсланиши, қиёсланмаслигига кўра уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Шеваларнинг соф (ҳеч қандай қиёслари бўлмаган) диалектал-адабий луғатлари.

2. Шеваларнинг қиёсий диалектал-адабий луғатлари.

1. Шеваларнинг соф диалектал-адабий луғатларида бош сўзлар ҳеч қандай манбаларга қиёсланмайди. Ўзбек шеваларининг бир жилдли луғати (1971), Ф. А. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари» (1961), А. Ишаев (1977), Э. Урозов (1978), Х. Жўраев (1983) монографияларидаги ва бошқа асарлардаги айрим луғатлар, умуман озарбайжон, татар, бошқирд, қозоқ, туркман каби туркий тиллар шеваларининг луғатлари ҳам соф диалектал-адабий типда тузилган ДЛлардир.

2. Қиёсий диалектал-адабий луғатларда қиёслаш иши қуйидаги йўсинда амалга оширилган: а) бош сўзлар туркий ёзма ёдгорликлар тилига ҳамда бошқа туркий тилларга қиёсланган. Бу

хилдаги лугатнинг энг яхши, типик намунаси Ф. А. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари лексикаси» мақоласида берилган (Абдуллаев Ф. А., 1966, 18—120). Тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун уртагина мисол келтирамиз:

Авьч ўғ., қипч. ҳовуч; эск. *اوج* (Бл, 82; «Тафсир», 36); қоз. уйс; ққ. ауш; *озарб., турк. авуч; қирғ. ууч* (Юдахин, 545); *туркм. овуч* (Тдс., 479); *ад. тил. ҳовуч* (41—42) худди шу сўз 56-бетда ҳам такрорий берилган).

азман ўғ. бичилган; *қад. азма* (МК, I, 150); *турк. азма* (Рдл, I, 528); қоз. азбан; *туркм. азма*—тўрт яшар эчки (Тдс., 28); *қипч. азма* (58):

чуй ўғ. майда мих, михча; *турк. чуй* (Буд. I, 501); чуй (Рдл, III, 2189) *қирғ. чеге* — михча (Юдахин, 126); қоз., ққ. шеге (Буд. I, 507); *туркм. чуй* — мих (Тдс, 755). *қипч. чегә; ад. тил. чега* — ёғоч михча (118).

Ш. Сарибоев Ф. Абдуллаевнинг бу ишини ижобий баҳолаган ва ўз китобида ундан намуналар келтирган (Сарибаев Ш. Ш. 1976, 90—91). Бу тарздаги лугатлар Отаназар Мадраҳимов, Қ. Муҳаммаджоновларнинг монографияларидаги лугатларда ва бошқа баъзи ДЛларда ҳам мавжуд;

б) ўзбек шевалари бўйича тузилган баъзи ДЛларда шевадаги сўзлар бошқа шевалардаги сўзларга қиёслаб берилган. Бунинг яққол намунасини Б. Жўраевнинг «Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари» (1969) асарида кўриш мумкин (тежамкорлик мақсадида ҳай номлари ўрнига уч нуқта қўйдик):

эммур (Хитой, Оммоғ, Китоб, III. сабз). //эмбурь...//эмър...//эпхэн...//эннэ...//мо:рь...//эммури...//эммърь... деворларнинг тагидан ўтадиган ариқ ёки ариқча учун қўйилган тешик (125).

Ш. Шоабдураҳмонов «Ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжаси» («Карлукское наречие узбекского языка» (1983) асарида бош сўзни шевалар доирасида кенг қиёслаган. Масалан:

нэрвэн (Тошк.)//норбэн (Самарк.) ~ **штэь//шатъ** (Ферг., Анд.) ~ **ашқалдақ** (Икан, Қарнак)//лит.-орфогр. нарвон — лестница. Ср. огузск. занги, кипч. нарван (146).

в) шевалардаги бош сўзларни бадий асарлар тилига қиёслаб берилган лугатлар жуда оз. Ш. Шоабдураҳмонов «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» (1962) асарида қарлуқ лаҳжасига тааллуқли шевалардаги сўзларни бадий асарлардан олинган материалларга қиёслаган ҳолда кўрсатган:

эргъмчэғ (Тошк.) **арғимчоқ** (болалар арқонни дарахтга боғлаб учадиган нарса); э р г ь м ч э г д э у ч э в у з//ад. орф. арғимчоқда учамиз. [Иссиқ ўлкаларнинг илик нафасини ўзи билан олиб келган бу қуш ҳар замон бир томоқ қоқиб, кўнда арғимчоқ солиб ўтаётган турналарни кузатиб қолади. (С. Аҳмад, «Хукм», 1958, 6-бет)]; Анд. ҳэйънчэк (қ.) (237).

эрч- (Фарғ., Анд.) пўстини олмоқ, тозаламоқ (олма, нок, сабзи, плёз, бодринг ҳақида); о л м э н ь э р ч//ад. орф. олмани арч (пўстини ол). [Дўстлар бир оз сўлган бананларнинг олтин-

симон пўстларини арчиб, нон билан ея бошладилар (Ойбек, «Нур қидириб», 1957, 25)]. Тошк. эрт — (қ.) (238);

г) шева, диалектлардаги луғат мақолалари туркий ёзма ёдгорликларга, туркий ва туркий бўлмаган тилларга, бадий асарлар ва фольклор материалларига қиёсланган ДЛлар. А. Ишаевнинг «Ўзбек шеваларидаги метрологик сўзлар» мақоласида берилган луғат (УШЛ, 326—376) бунга яққол далилдир;

адым (одим, қадам) — узунликни ўлчаш учун юрилгандаги оёқ ҳаракати (тахминан 75—80 см.). *Манғит, Қипчоқ*: турган джайъманан бър адымам джылышмадым (турган еримдан бир қадам ҳам силжимадим). Қиёс қилинг: *туркм. әдим//қ. қалп. адым. қозоқ. адым, қадам//қирғиз. қадам, арыш//татар. адым, атлам//озарб. аддым, гэдәм//турк. адім//тожик. қадам//чуваш. утам//тува. базым*. Туркий тилларга оид ёзма ёдгорликларда, луғатларда ҳам адым (қадам) узунлик ўлчови сифатида қайд этилган. Малов, ПДП, с. 354; А. К. Боровков, Лексика Среднеазнатского тefsира XII—XIII вв., М., 1963, с. 39; РСл., I, 493). [Ғуломжон ичкарига бир одим ташлади (М. Исмоилий, Фарғона тонг отгунча, 1958, 381-бет)].

аршын (аршин) узунлик ўлчови учун қўлланиладиган бу сўз туркий тилларда аршын//аршин//аршун//арчын (РСл., I, 234, 332, 333)//*буярт-мўғул. арша м//тожик. оршин, олчин//рус. аршин* (0,71 мга баравар узунлик ўлчови). Мазкур сўз XVI асрда туркий тиллар орқали рус тилига кирган. Туркий тиллардаги аршин этимологик жиҳатдан форс тилидаги ارشن اران (тирсак, билак) сўзларига алоқадор (КЭСРЯ, 24; Персидско-русский словарь. М., 1953, с. 13—15). *Тўрткўл, Беруний. бър аршын* — 96 см. *Манғит, Қўнғ. арчын*.

онсәккәс арчън ат мъндъм,
аттан арманым қамады,
мәйлъс қурап, тойлар туттым,
туттым арманым қамады.

(«Бозирган» достонидан).

Бу ўринда фақат шу фактни қайд қилиб ўтиш лозимки, ўзбек шеваларидан бири бўйича эр-хотин Наливкинлар чоп этган дифференциал типдаги луғатдан кейин (1884) бир асрдан ортиқроқ вақт ўтган бўлса ҳам ҳанузгача шеваларимизнинг катта ҳажмдаги, кўп сўзли дифференциал (диалектал-адабий типдаги) ДЛти тузилмаган (нисбатан йирик деб ҳисобланадиган ДЛларимиздаги бош сўзлар миқдори, аслида, беш минг сўздан ошмайди). Шунинг учун ўзбек диалектологлари лексикографик талабларга тўла жавоб берадиган соф-диалектал-адабий ДЛлар тузмоқлари керак, диалектолог-лексикографларимиз олдида бундан муҳим вазифа йўқ.

3. АДАБИЙ — ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ. Бу хил луғатда бош сўз қилиб адабий тилдаги сўзлар олинади ва шу сўзнинг шеваларда учрайдиган барча вариантлари, дублетлари берилади. Масалан:

ОМБУР ~ атавыз (Шим. Хоразм) ~ атағыз (Жан. Хоразм) ~ гээзвыз (Ашт) ~ кэмпировуз (Мастчоҳ) ~ тишлэвгич (Хўжанд) «шишпы, клеши».

ЗИНАПОЯ ~ Қўқон группа шевалари: эпчън//зънэ//зънэпэй//пэймэнчэк//пъллэгюйэ//сув элгъч «ступенька (ступенка для доставки воды из хауза и глубокого арыка)».

НАБИРА ~ набера//навера//невара (Бух.) ~ нэбэрэ (Зомин), нэбърэ (Тошк.) ~ нэвэрэ (Поп, Қарши, Бешкент) ~ невэрэ (ЮҚШ, Ургут, Жан. Қирғизистон) ~ ақлық (Қўнғирот, Свердлов номли совхоз), ақтық (Шим. Хоразм, ҚҚўзб.) ~ ахтық (Жан. Хоразм) «внук, внучка».

Қўринадики, диалектал-адабий луғатларда бош сўзнинг ҳар хил ҳарф билан бошланган вариантлари, дублетлари алфавит тартибдаги луғатнинг ҳарфлари бўйича тарқалган бўлса, адабий-диалектал луғатда улар битта бош сўз мақоласига жамланган бўлади. Б. Жўраевнинг монографиясига илова этилган луғатда (1969, 124—160) айрим бош сўзларнинг фонетик ҳамда лексик вариантлари битта бош сўз тарзида берилганки, бу адабий-диалектал луғатлар тузишда катта қулайлик туғдиради. Мисоллар келтирамыз

(объектлар ўрнига нуқта қўйилди):

жеңсэ...//жеңсэ//йеңсэ...//енчэ...//жеңисэ...//ренчэ...//ре:нчэ...//йенчэ...//йеңчэ...//йеңчэ...//йеңчэ... энглик (тандирга нон ёпишда қўлга киядиган қисқа енг — 131, 132).

кэлтэчэ...//кэлтэчэ//съянэвэн...//нимтэнэ...//мэстэ:чэ//синэвэнчэ//синэвэн... кэмзорчэ...—қиз-жувонлар киядиган нимча (137)...Бу мисолларни адабий диалектал луғатда қуйидаги тарзда берилади:

енглик... Юқори Қашқадарё шеваларида (ЮҚШ): енчэ...//жеңсэ...//йеңчэ...//ренчэ... «нарукавник (надеваемый, чтобы сажать в печь лепёшки)».

нимча... ЮҚШ: кэлтэчэ...//кэмзорчэ...//мэстэ:чэ...//нимтэнэ...//синэвэнчэ... ~ безрукавка, жилет (женский)».

Ш. Сарибоев адабий-диалектал луғатда бош сўзга оид фонетик вариантларни ҳам бериш керак, деб ҳисоблайди (Сарибоев Ш. Ш., 1976, 75). Агар ушбу фикр мақбул бўлса, унда қуйидагидек ҳолатлар содир бўлади:

түмча (чойдиш) ҚҚАССРдаги ўзбек шевалари дүмчэ...//түвчэ...//түмчэ... түнчэ... «металлический кувшин для кипячения воды для чая».

корсон (ад. тил.) ЮҚШ (137): карсан...//кэрсэн...//кэрсэн...//кэрсэн...//кэссэн...//кэссэн... «большая деревянная чаша или блюдо».

Қўриниб турибдики, бу ҳолда адабий-диалектал луғат фонетик диалектизмлар луғатидан деярли фарқланмай қолади. Шунга кўра, бу борада Ш. Сарибоевнинг фикрига қўшилиш қийин.

Умуман, адабий-диалектал луғатда фақат лексик параллелларнигина бериб, фонетик вариантларни (агар жуда зарурат бўлмаса) бермаслик керак. Бу хил луғатда шевалардаги синонимик қаторлар бир бош сўз уясига тўпланганлигини назарга олиб, уни «Адабий-диалектал синонимлар луғати» деб ҳам аташ мумкин.

Ҳанузгача туркий тилларда ҳам, ҳатто рус тилида ҳам бу хилдаги луғатлар тузилмаган, уни тузиш принциплари ишланмаган.

4. ФОНЕТИК ДИАЛЕКТИЗМЛАР ЛУҒАТИ. Бу хилдаги ДЛда бош сўз сифатида адабий тилдаги сўз олиниб, кейин унинг шевалардаги фонетик вариантлари берилади. Агар шевалардаги фонетик диалектизмлар қатори адабий тилда учрамаса, шевалардаги сўзлардан бири (алфавит тартибидаги биринчи сўз) бош сўз сифатида олиниб, унинг фонетик диалектизмлар келтирилади. Шу жиҳатдан, яъни бош сўзнинг адабий тилда учраши, учрамаслигига кўра бу луғатни икки турга бўлиб, биринчисини «Адабий-диалектал фонетик диалектизмлар луғати», «иккинчисини эса «Фонетик диалектизмлар луғати» деб аташ мумкин. Бироқ бу иккала луғатга ҳам фонетик диалектизмлар асос бўлгани учун уни «Фонетик диалектизмлар луғати» деб атаган маъқул. «Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари» луғати бўйича мисоллар келтирамиз (Ишаев А., 1966, 320—385):

ағэдэ (Чимкент, Туркистон) ~ **эпэгдэдэ//эпэдэдэ//эпэ:дэ//эпэгдэдэ** (Нам., Уйчи, Чортоқ, Янгикўрғон, Олмос, Чуст, Поп) ~ **эпэгдэдэ//эпэ:дэдэ** (Анд.) бобо, «дед, дедушка» (324) қ: баба, каттэтэ.

баба//бабай//бава//бэвай//бова//бува (қинчоқ лаҳжаси) ~ **ба:ба//ба:ва//бува** (ўғуз) ~ **бэбэ//бовэ** (Бух., Фориш) ~ **бова//бува//бэбо//бэбэй//бэ:** (Қашқадарё) **бовэ** (Фарғ., Хўжанд, Исфара) ~ **бэвэ** (Уратепа, Конибодом, Гончи) ~ **бувэ** (Тошк., Анд., Фарғ.) ~ **бувэ** (Нов.) ~ **бувэ//бэво** (Ашт.) 1. бобо «дед, дедушка». 2. бобонинг отаси «прадед». 3. чол «старик» (334) қ. каттэтэ.

каттэтэ//кэтэтэ//кэттэ: (Анд., Уйчи, Поп) ~ **кэттэ этэ** (Нов, Маст-чоҳ) қ. баба, ағэдэ (343).

Агар ҳар хил ҳарфлар билан бошланувчи фонетик диалектизмлар кўп бўлмаса, уларни бир бош сўз тарзида берган маъқул. **совчи** (ад. тил.) **жавчы//жовчъ...//жэвчъ...//зэвчъ...//зэвчъ...//йэвчи...//савчы//совчы//сэвчъ...//со:чы** «сват, сваха» (368).

Бунда алфавит тартибида аввал турувчи ж, з, й ҳарфлари билан бошланувчи терминлар ўз ўрнида берилиб, қ. (қаранг) ишораси қўйилади: **жавчы қ. совчи; зэвчъ қ. совчи; йэвчъ қ. совчи. чавлық//чувлық...//чэ:лық...//шавлық... чевара** «правнук» (357). **шавлық қ. чавлық.**

Ўзбек шевалари ДЛларида фонетик диалектизмлар луғатини учун кўплаб фактлар мавжуд Ш. Шоабдурахмонов луғатида (1962):

бузоқбоши Тошк: **бэзэ:бэқэр//бэзэгбэқэр//бэзэ//вэш//бэзэ:вэш//бэзэгвэш//бэзэгвошъ** «личинка майского жука (хруща)».

Б. Жўраев луғатида (1969, 133):

ари (ЮҚШ.) зэмбър...//зэммър...//зэммур...зо:мур//зомър...//зомър...
зэмур... «оса».

Туркий тиллар диалектологиясида биринчи марта Л. П. Сергеев чуваш тилининг уч минг сўздан кўпроқ бўлган «Фонетик диалектизмлар» луғатини тузган (Сергеев Л. П., 1971, с. 45—166; Бу ҳақда қаранг: Саробаев Ш. Ш., 1976, 77—78). Ҳозирча бошқа туркий тилларнинг шевалари бўйича бундай типдаги луғатлар тузилган эмас.

5. ДИАЛЕКТАЛ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ЛУҒАТИ. Ўзбек шеваларининг, умуман туркий тиллар шеваларининг фразеологияси кам ўрганилган, фразеологик луғатлари тузилмаган, уни тузиш принциплари ҳам деярли ишланмаган. Тўғри, ўзбек шевалари бўйича нашр этилган ҳамда баъзи КДларидаги ДЛларда бош сўзга берилган мисоллар орасида, онда-сонда бўлса ҳам, диалектал фразеологизмлар учрайди. Шеваларимиз фразеологиясига онд баъзи тадқиқотларда қайд этилган мисолларнинг аксарияти адабий тилда, масалан, Ш. Раҳматуллаевнинг фразеологик луғатида (1978) ҳам мавжуд. Шеваларнинг фразеологик луғатига фақат шева, диалектларда қўлланадиган фразеологизмлар киритилмоғи керак.

Маълумки, барча ДЛларда битта диалектизм бир бош сўз тарзида берилди. Диалектал-адабий типдаги луғатларда фразеологик иборалар таркибидаги битта диалектизмни бош сўз қилиб олиб, фразеологизмларни ҳам бериш мумкин. Бироқ фразеологик луғатда бундай қилинмайди, диалектал фразеологизмнинг ўзи бир бутун ҳолда, яхлитлигида берилиб, изоҳланади. Намуналар келтирамиз (Мисоллар Ф. А. Абдуллаев (1961), А. Ғ. Ғуломов (1968) ишларидан олинди):

элпэтэктэ-йелпэтэк болмақ (Жан. Хоразм) парвона бўлмоқ; меҳрибонлик ёки хушомадгўйлик билан атрофида айланиб хизмат қилмоқ.

бөшь қулэғнь тэйгэ қэптэ (Сам.) гап-сўздан, уят-номусдан бош кўтаролмайдиган ҳолатга тушмоқ.

кышь қолы вълэн от ешэрмэк (Жан. Хоразм) бирор хавфли, зиёни тегадиган ёмон ишни бошқа бир кимсага қилдирмоқ.

джэрънь джэрлэмэқ (Тошк.) бирор кимсанинг айтганини қилмоқ, унга мослашиб кетмоқ.

мушугь қуйэн эвлэйдэ (Фарғ.) ҳар қандай ишни ўз фойдасига ҳал этишга қурбн етадиган, эпчил шахсиятпараст.

салт барып, салт гэлмэк (Жан. Хоразм) бекордан-бекорга овора бўлмоқ.

Фразеологик вариантлар қ. (қаранг) ишораси билан асос қилиб олинган, бош сўз сифатида берилган фразеологизмга ҳавола этилади. (Мисоллар ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларига — асосан Манғит шеvasига онд):

қарыннан Гүрлэн көриммэк... очикмоқ, оч қолмоқ, қорин очиб овқат тусаб қолмоқ. қ. ичэг үзилмэк.

ичэг үзилмэк қ. қарындан Гүрлэн көриммэк...

көгичек болмақ. қ. ичэг үзилмэк.

қабырға қабышмақ қ. көгичек болмақ.

қарын дәп чалмақ қ. қабырға қабышмақ.

(Мисоллар бир-бирига алоқадор эканлигини кўрсатмоқ учун атай-лаб шу тарзда бердик).

Фразеологизмлар шева вакиллари нутқининг устки қатламида бўлмаганлиги, уларни ҳар ким, ҳаминша қўллаш бермаганлиги, кўпинча, шахснинг аҳволи руҳиятига боғлиқ ҳолда ишлатилганлиги сабабли бу хил ибораларни «кавлаштириб олиш», тўплаш анча қийин иш.

Шу фактни ҳам эслатиб ўтиш зарурки, бошқирд, қозоқ, қорақалпоқ ДЛларида икки, уч ва ундан ортиқ сўздан иборат сўз бирикмалари, фразеологизмлар алоҳида луғавий мақола тариқасида берилган. Масалан, қорақалпоқ:

қабырғасынан жүреги көрениў... кўнгли оқ, беғараз, меҳмондўст. мурынға суққандай етиў... чиройли қилиб ишламоқ; топширилган ишни кўнгилдагидек қилиб бажармоқ («Қарақалпақ тилининг диалектологиялық сөзлиги» — 172, 223).

Умуман, ҳозирча, ўзбек шеваларининг «Диалектал фразеологизмлар луғати» тузилмаган экан, фразеологизмларни дифференциал ДЛларда, иложи борича, кўпроқ бериб бориш керак.

Айрим ишларда мақоллар ҳам фразеологияга киритилади. Бироқ ДЛларда мақолларни фразеологизм ҳисоблаб, уларни фразеологизмлардек бериш шарт эмас. Мақоллар таркибидаги характерли бир диалектизм бош сўз тарзида берилиб, кейин мақолнинг ўзи мисол тариқасида келтирилгани маъқул. ДЛларга, иложи борича, шеваларга оид мақоллардан кўпроқ киритиш керак. Мақол — сўз кўрқигина эмас, балки ҳар қандай луғатнинг, шу жумладан ДЛнинг ҳам кўркидир.

6. ДИАЛЕКТАЛ СИНОНИМЛАР ЛУҒАТИ. Диалектал синонимлар луғати шеваларда мавжуд бўлган лексик синонимик қаторларни ўз ичига олади. Ўзбек шевалари бўйича синонимлар луғати тузилмаган. Б. Жўраевнинг «Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари» монографиясида (1969) берилган луғатни маълум даражада, шартли равишда, синонимик луғат дейиш мумкин, чунки унда муаллиф кўрсатганидек, «... ҳар бир сўзнинг шевалараро учрайдиган синонимлари, иложи борича, шу сўз ёнида...» берилган (6-бет). Масалан:

а) йээдэ//пэччэ//экэ (Оммоғ.)//йездэ...//йэзнэ...//йездэ... почча қ. жеззэ (134).

б) кэттэ... кэттэнэ//эжэ... кэттенэ... мэмэ... момэ... буви (она ё отанинг онаси. қ. мэма (137).

в) рэв...//рэв...//зэвэррэв//йуғ...//шөпёл... икки нишабли томнинг ўртасига қўйиладиган йўғон тўсин (147) ва б.

Бироқ ушбу луғат махсус синонимлар луғати тарзида тузилмаган. Ундаги кўпчилик сўзларнинг синонимлари қайд этилмаган. Масалан, «А» ҳарфида 9 сўз бўлиб, шундан фақат биттасининг

синонимни кўрсатилган (124). «э» ҳарфидаги 29 сўздан фақат 9 тасининг синонимлари қайд этилган. Худди шундай ҳолат бошқа ҳарфлардаги бош сўзлар бўйича ҳам учрайди. Демак, мазкур лугатда синонимик қаторлар учраса ҳам уни том маънода синонимлар лугати деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шевашунослигимизда Б. Жўраев томонидан тузилган бу лугат ўзбек шеваларининг синонимлар лугатини тузиш учун бирламчи, энг муҳим материаллар берувчи қимматли манба сифатида таҳсинга лойиқ.

«Ўзбек шеваларининг синонимлар лугати» тузилганда, юқорида кўрсатилган, Б. Жўраев томонидан қайд этилган, йездэ//пэччэ... бош сўзи қуйидагича берилиши мумкин:

бэччэ (Мастчоҳ) ~ **жездэ//жеззэ//жезнэ...** (Қипчоқ) ~ **йездэ//йэзнэ//йездэ** (ЮҚШ) ~ **йэзнэ//йезнэ** (Хоразм-ўғуз, Иқон, Сайрам, Туркистон, Қорамурт) ~ **пэчча** (Манкент, Сузоқ) ~ **пэччэ//экэ** (ЮҚШ — Оммоғ қишлоғи)... 1. почча (опанинг эри); 2. почча (Наманган) сингилнинг эри; 3. қайнаға; 4. катта ёшдаги эркаларга ҳурмат маъносида мурожаат (имкон борича, ҳар бир бош сўз ва уларнинг маънолари мисоллар билан таъминланади).

Намуна тариқасида яна иккитагина мисол келтирамиз:
зэңи//зэңги (Хоразм, ҚҚўзб.) ~ **нэрвэн** (Тошк.) ~ **нэрбэн//нэрвэн** (Бух.) ~ **шаты** (Анд., Фарғ.) ~ **шаты** (Чимкент, Сайрам, Тулкибош) ~ **шотъ** (Поп) ~ **шэту** (Фориш) шоти, нарвон «приставная лестница».

кели (Қипчоқ) ~ **кель** (Анд., Фарғ.) ~ **огър** (Тошк.) ~ **оғур** (Сам.) ~ **соқы** (Хоразм — ўғуз) ўғир «большая деревянная ступа (для толчения зерна и т. п.)».

Ҳанузгача туркий тиллар шеваларининг биронтаси бўйича синонимлар лугати тузилмаган.

«Ўзбек шеваларининг синонимлар лугати»ни тузиш учун, даставвал, махсус сўроқлик орқали барча шевалар бўйича материаллар тўплаш ва бу лугатни синонимлар лугатини тузиш принциплари асосида, ҳозирги лексикографик талабларга тўла жавоб берадиган даражада тузмоқ лозим*.

7. ДИАЛЕКТАЛ ЛАҚАБЛАР ЛУГАТИ. Кишиларнинг бирор характерли хислатлари, хусусиятларига қараб бошқалар томонидан берилган кўшимча номлар — лақаблар адабий тилимизда, хусусан шеваларимиз лексикасида кўплаб учрайди. Маълумки, қадимда ҳозиргидек фамилиялар бўлмаганлиги сабабли бир хил исмдаги ўнлаб кишиларни бир-бирларидан фарқлаш учун уларга лақаблар қўйилган. Бу ўринда ўша кишиларни фарқлаб кўрсатишда ҳазил-мазах қилиб лақаблар қўйиш кўпроқ учраганлигини ҳам таъкидлаб ўттиш лозим.

* Биронта ўзбек шева, диалектлари, масалан, Урганч-Хива диалекти, ҚҚАССРдаги ёхуд Тожикистондаги ўзбек шевалари ёйинки Тошкент тип шевалар бўйича тузиладиган синонимик лугатлар ҳажм жиҳатдан кичик бўлганлиги сабабли уларни лексик тадқиқотларга илова лугат тарзида бериш мақсадга мувофиқдир. — А. И.

Шу нарса аниққи, айрим кишиларнинг хулқ-атвори, ўзига хос қилиқлари, кўриниши, касби, турар жойи, бирор уруғ-қабиллага мансублиги ижобий ёки, кўпинча, салбий хислатларини ифодаловчи жуда кўп сўзлар — лақаблар туфайли тилимизда — шева вакилларининг сўз бойлигида сақланиб қолган.

Бироқ шевалар лексикасининг бу муҳим қисмига ҳанузгача етарли даражада эътибор берилмаяпти. ДЛларнинг аксариятида лақаблар қайд этилмаган, улар бўйича тадқиқот ишлари олиб берилмаяпти*.

Кейинги йилларда рус диалектологларидан айримлари рус тили шеваларидаги лақабларни зўр эътибор билан ўрганиб, тадқиқ этмоқдалар, лақаблар бўйича луғатлар тузмоқдалар. Рус диалектологиясида фақат кейинги ўн йилликларда лақаблар бўйича 200 га яқин мақолалар эълон қилинганлиги юқорида айтилганларнинг тўғри эканлигига яққол далилдир.

Афсуски, ўзбек шевашунослари бу борада деярли ҳеч бир иш қилмаганлар. Тўғри, ҚҚАССР Амударё районидаги Манғит шевасида мавжуд бўлган лақаблар ҳақида битта мақола чоп этилган (Ишаев А. 1961, 229—235). Муаллиф ушбу мақолада шева бўйича тўплаган 500 га яқин лақабларни таҳлил қилиб, илмий таомилга киритган. Дарҳақиқат, Манғит шевасида баъзи кишиларнинг сергап, вайсақи, маҳмадона бўлиши, бемаъни, бўрттириб ёлғон-яшиқ гапириши, бир гапни ўринсиз такрорлаши, беҳудага шовқин-сурон қилиши сингари салбий хусусиятларни ифодаловчи... *вадвасыл* (шахс номи ўрнига уч нуқта қўйилди), ... *варвар*, ... *васвас*, ... *вэркилдэвик*, ... *дандан*, ... *дженгир*, ... *джир*, ... *джымджыма*, ... *лабырдақ*, ... *лағва*, ... *лап*, ... *лаплама*, ... *мағзава*, ... *мадарма*, ... *рэкэтэк*, ... *самсам*, ... *самбырдақ*, ... *тақтақ*, ... *чэқкилдэвик*, ... *шанғы*, ... *шардама* каби юзлаб лақаблар катта ҳажмдаги ДЛлардан, албатта, ўрин олиши лозим. Бу хил лақаблар бошқа шеваларда ҳам кўплаб мавжудки, уларни тўплаб, маълум бир регионлар бўйича «Диалектал лақаблар луғати»ни тузмоқ зарур. Ушбу луғатда лақаблар қуйидаги тарзда берилиши мумкин (Мисоллар ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларига оид):

гөш (Манғ., Бер.) *к. м.* семиз одам «толстый человек»: *Турсун гөш кемэдими?* (Манғ.).

джинкэ... пакана, ориқ (одам) «низкорослый, худой (человек)»... *ысқырт...* хасис, зиқна, қурумсоқ; бахил, очкўз «скупоной, жадный, скряга».

кэлтэ... 1. пакана, «малорослый, низкорослый»: 2. кичик «малый, маленький».

* Ўзбек шеваларида мавжуд бўлган лақабларни ўзбек тилининг ономастик луғатида ҳам бериш мумкин. Лекин ономастика билан шуғулланувчилар диалектологлардек экспедицияларда юриб шевалардаги лақабларни тўпламайдиладар, натижада бу хил луғатга шеваларимиздаги кўпгина лақаблар кирмай қолади. Диалектал лақаблар луғатининг ўзбек тили ономастик луғати учун бой фактик материал беришига шак-шубҳа йўқ.

қағач//қақый... қ. Ысқырт.

қырс... (<ф.-т. хирс-айиқ) к. м. катта гавдали, бақувват (киши)

«рослый, крупный; сильный (человек)».

мырты//мөңкә//мүррик//мүштит... қ. кәлтә.

созай...дароз (одам) «долговязый (человек)».

түршәк... (<ф.-т. туршак — нордон «кисленький»). к. м. тили аччиқ, аччиқ сўз (одам) «язвительный, злоязычный (человек)».

хәстәпайа... қ. кәлтә.

чәнтий манман, мақтанчоқ «высокомерный, хвастливый».

Умуман шеваларда, жумладан, ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларида қайвонлар, қушлар номи билан аталувчи *вөджәк* (бузоқ), *доңғыз* (тўнғиз), *чочқа*, *қабан*, *түйә*, *түлки*, *тәкә*, *порсық* (бўрсиқ), *шағал*, *шер*, *шертай*; *чөджәк*//*дждөджәк* (жўжа), *хораз*, *мәкийан*, *бөдәнә* (бедана), *торғай*, *чымчық*, *аққуш* каби ёки касб-кор билан алоқадор *әләмчи* (Амударёдаги сигнал чироқларини ёқувчи шахс, *әләм* — байроқ), *арбачы*//*арвачы* (аравакаш), *бойрачы*, *бойавчы* (бўёқчи), *гүлчи*, *дживаччы*, *джоначы* (от асбоблари: юган, қоринбоғ, тўқим, қамчин тайёрловчи уста), *йипәкчи*//*джипәкчи*, *көкчи* (маҳсига безак — кулчин солувчи уста); *мончачы* (хаммөмчи), *паззачы* (омоч тиши ясовчи уста — темирчи), *постынчы*, *сазчы* (гармончи), *тәлпәкчи*, *чөгирмәчи* (қўй терисидан бош кийим тайёрловчи уста), *үйчи* (уй қурувчи), *чығырчы*, *чәмәнчи*; *черчи* (аттор), *черимчи* (чармфуруш), *қапычы* (эшик ясайдиган уста); *хаторчы*//*қараччы* (катта тегирмонни бошқарувчи киши), *қазықчы* (бозорда қозикқа боғланган молларни сақловчи шахс), *хоққачы* (узун таёқни оёғига боғлаб ўйновчи масхарабоз), *баламанчы* (шундаги музика асбобини чалувчи киши), *топпычы*, *сабынчы*//*савынчы*, *дарваччы*, *қулкәр* (қулф ясовчи уста); *наспуруш*, *хампуруш* (мол терисини ишловчи шахс) ва шу каби жуда кўп лақаблар мавжуд.

Махсус тузилган «Диалектал лақаблар луғати», ҳеч шубҳасиз, ўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги луғати учун қимматли манба бўлиб хизмат қилади, чунки унда адабий тилда мавжуд бўлган кўпгина сўзларнинг шеваларда бошқа маъноларда учраши қайд этилган бўлади. Масалан: *гйит* — семиз; *туршак* — тили аччиқ; *бедана* — бетайин; *туя* — катта гавдали, бесўнақай одам; *түлки* — айёр; *калта* — пакана ва бошқалар. Бундан ташқари, лақаблар луғати сўз ясовчи аффикслар бўйича ҳам кўплаб материаллар беради.

8. МОТИВАЦИЯЛИ ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ. Янги типдаги луғатлардан бири мотивацияли диалектал луғат (МДЛ) бўлиб, унда лексик бирликларнинг мотивацияли муносабатлари лексикографик тарзда кўрсатилади. Бу хил луғат биринчи марта рус диалектологиясининг Томск мактабида тузилган (Мотивационный диалектный словарь...). *Мотивация*, аниқроғи, *мотивировать* сўзи асосламоқ, далил келтирмоқ, сабаб кўрсатмоқ маъносида бўлиб, МДЛда бош сўз лексикавий ва структуравий жиҳатдан далиллар орқали (бошқа сўзлар ёрдамида) асослаб берилади. Томск диалектолог-

лари тузган МДЛда фақат маълум шеваларга оид сўзларгина эмас, балки умумрус тили лексик фондига тааллуқли (адабий тил ва оғзаки сўзлашув тилига оид) сўзлар ҳам киритилган. Муаллифлар 8417 бош сўз мақоласидан МДЛ тузиш принципига мос келадиган 976 бош сўзни танлаб олганлар. МДЛдаги бош сўзлар лексик ва структураси жиҳатдан мотивлашган бўлиб, унда лексикавий ва структуравий мотиваторлар (далилий фактлар) бўлади. Бу ўринда мотивациялашган сўзнинг бир ўзакли сўзларга муносабати лексик мотиватор (**ЛМ**)дир. Уша сўзларнинг структуравий мотивацияси эса таснифий белгиларга кўра, жумладан, предмет (шахс, ўсимлик, қурол...), белги ёки бирор жараён ва бошқалар ҳисобга олинган ҳолда аниқланади. Мана шу структуравий мотиватор (**СМ**) бўлади. Аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун ўша луғатдан иккитагина мисол келтирамиз:

баранина — мясо барана или овцы как пища. **ЛМ:** баран «самец овцы» и бараний «относящийся к баранину». **СМ:** говядина, конина, свинина, гусятина, курятина, медвежатина, телятина, утятинa — названия мяса как пищи (с. 27).

больница: учреждения, где лечат больных. **ЛМ:** болеть, быть больным и заболеть... болезнь, боль (жами 7 сўз).

СМ: гостиница — учреждение, где принимают приезжих («гостей», с. 41)

Бу хил луғатни ўзбек тили ва шевалари бўйича ҳам тузиш мумкин. Намуна тариқасида биттагина мисол келтирамиз:

қишлик — қиш учун белгиланган, қишда ишлатиладиган, қиш учун мосланган бирор нарса.

ЛМ: қишки, қишбоп.

СМ: ёзлик — ёзга хос, ёз учун белгиланган, ёзга мувофиқлаштирилган нарса...

Изоҳ: бу ўринда **қишлик** сўзининг мотивациялашганлигини қиш + ки, қиш + боп сўзларидан, яъни **ҚИШ** + лик тарзида эканлиги кўриниб турибди. **Қишлик** сўзининг структуравий жиҳатдан мотивациялашганлигини **СМ** — ёз + **ЛИК** сўзи орқали аниқланаяпти. Демак, **қишлик** сўзининг иккита лексик (**қишки**, **қишбоп**) ҳамда битта структуравий (**ёзлик**) мотиваторлари мавжуд.

МДЛ туркий тиллар ва уларнинг шевалари бўйича тузилган эмас. МДЛ келгусида тузилиши мумкин бўлган луғат типларидан биридир. МДЛни тузишдан аввал чаппа луғат тузилиши керак, чунки чаппа луғат бўлмаса, МДЛ тузиш ниҳоятда қийин.

9. ДИАЛЕКТАЛ ЧАППА ЛУҒАТ. Маълумки, чаппа луғатда сўзлар охириги товушларга қараб алфавит тартибда жойлаштирилади ва уларга ҳеч қандай изоҳ берилмайди. Мисол тариқасида Қорақолпоғистон АССР ўзбек шеваларидаги *ав* сўзи билан бошланиб, *-ав* билан тугаган сўзларни кўрсатамиз:

<i>ав</i>	<i>дайав</i>	<i>йоқлав</i>	<i>тав</i>
<i>бав</i>	<i>тайав</i>	<i>оқлав</i>	<i>атав</i>
<i>сабав</i>	<i>йалав</i>	<i>чаңлав</i>	<i>отав</i>
<i>белбав</i>	<i>чалав</i>	<i>джамав</i>	<i>мажав</i>
<i>ғав</i>	<i>белав</i>	<i>йамав</i>	<i>ҳав</i>

дав	джылав	саранав	ачав
дадав	йылав	саңрав	қачав
жав	сыйлав	сав	қамачав
зав	ақлав	асав	қашав
йав		самасав	

Шевалар чаппа луғатидан берилган ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, шевалардаги сўзлар одатдаги луғатлардагидек чапдан ўнгга қараб эмас, балки аксинча, ўнгдан (охиридан) чапга (олдинга) қараб алфавит тартибда берилган. Сўзларнинг бу хил тартибда жойлаштирилиши фонетика, сўз ясалиши, морфология ҳамда лексика бўйича тадқиқотлар олиб боришда анча ёрдам беради. Масалан, фонетикага оид илмий-текшириш ишларида сўз охирида қўлланадиган товушларнинг адабий тилга ҳамда бошқа шеваларга нисбатан қандай ўзгаришларга учраганлигини белгилаш, фонемаларнинг бир-бирлари билан бирикшиш қонуниятларини аниқлаш каби масалаларни ҳал этишда жуда қулай имкониятлар яратиб беради. Шунингдек, чаппа луғат сўз ясалиши бўйича энг зарур манба ҳисобланади (Чаппа луғатнинг фазилятлари, аҳамиятли томонлари ҳақида Р. Қўнғуров, А. Тихоновлар «Ўзбек тилининг чаппа луғати» (Самарқанд, 1968, 30 минг сўз) «Сўз боши»да батафсил маълумот берганлар (3—6-бетлар).

Бироқ шу нарсани рўй-рост айтиш керакки, диалектал чаппа луғатда сўз маънолари берилмагани сабабли, шеваларга оид сўзларнинг қандай маъно (ёки маънолар) англатишини билиш, аниқлаш жуда қийин. Тўғри, адабий тил чаппа луғатдаги сўзларнинг қандай маънода эканлигини билиш, аффиксларни аниқлаш, умуман кўп нарсаларни фаҳмлаш мумкин, лекин шевалар бўйича тузилган чаппа луғатдаги кўпчилик сўзларнинг маъносини шева вакиллари бўлмаган кишилар умуман тушунмайди, бу хил сўзларнинг, масалан, *ақлав*, *атав*, *қамачав*, *қачав*, *сабав*, *самасав* каби сўзларнинг қандай маъно англатишини тасаввур ҳам қила олмайди ёки, кўпчилик ҳолларда шаклий томонига қараб, тамомила бошқа маънони билдиради, деб нотўғри хулосага келади. Дарҳақиқат, юқорида қайд этилган *ақлав* — бўйинтириқ; *атав* — орол оролча; *қамачав* — қамал; *қачав* — искана; *сабав* — савағич; *самасав* — эси паст маъносида эканлигини ҳамма ҳам, ҳатто кўпчилик шевашунослар ҳам билмайди. Ҳеч шубҳа йўқки, шеваларнинг чаппа луғатини тузиш мумкин ва улар кўп жиҳатдан фойдали. Аммо шевалар чаппа луғатида энг асосий, бирламчи зарур нарсаси — сўз маъноси берилмаганлиги туфайли айрим сўзларнинг фонетик ўзгаришларини ҳам, уларда қандай аффикслар борлигини ҳам, ҳатто қўшма сўзларни ҳам аниқлаш, фарқлаш ниҳоятда қийин. Хўш, юқоридаги луғатчада қайд этилган *белав*, *саранав* сингари сўзлар қандай маънони англатади, уларнинг структураси қанақа? *Белав* сўзи фонетик жиҳатдан кучли ўзгаришга учраган *белбоғ* < бел + боғ; *саранав* < сара + нав — наслдор, йирик қоремол; *қашав* < қашы + лав — қашлағич; *маҳав* — *кўч. м.* каллаварам. бефаҳм; жинни маъносидадир. Изоҳ бўлмаса ушбу сўзларни ту-

шуниш амримаҳол эканлиги кўзга яққол ташланиб турибди. Шу сабабли шевалар бўйича тузиладиган чаппа луғатлардаги сўзлар, фикримизча, фақат изоҳланиб, маъноси (маънолари) аниқ, тўғри кўрсатилгандагина илмий ва амалий жиҳатдан фойдали бўлиши мумкин. Бироқ чаппа луғат изоҳли луғат эмас, шунга кўра унда сўзларнинг маъноси кўрсатилмайди, ҳеч қандай изоҳлар берилмайди. Шундай экан, ҳозирча, диалектал чаппа луғатларни тузишдан аввал диалектал-адабий луғатлар тузиш мақсадга мувофиқдир.

Туркий тиллар шевалари бўйича чаппа луғатлар тузилмаган. Рус диалектологиясида ҳам чаппа луғатлар жуда оз. 1973 йилда Томскда М. Н. Яценецкая муҳаррирлигида «Чаппа диалектал луғат тажрибаси» (Опыт обратного диалектного словаря) номи ДЛ нашр этилган.

10. ДИАЛЕКТАЛ ТЕРМИНОЛОГИК ЛУҒАТЛАР. Ўзбек шевалари бўйича айрим соҳаларга оид терминларни кўпроқ ёки камроқ қамраб олган катта ва кичик ҳажмдаги бир қанча диалектал терминологик луғатлар тузилган. Булардан энг муҳимлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Муаллифнинг исми, фамилияси	Асарнинг номи	йили	терминлар миқдори
С. Иброҳимов	Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси	1956 1959	2050
— " —	Тошкент эгарчилик лексикаси (УШЛ.)	1966	300
Ф. А. Абдуллаев	Хоразм шевалари (Айрим соҳалар)	1961	850
— " —	(Айрим соҳалар. УШЛ.)	1966	920
А. Ишаев	Ўзбек шеваларидаги метрологик сўзлар (УШЛ.)	1966	200
— " —	Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари (УХШЛ.)	1971	700 [250]
О. Тўрақулов	Уй қурилиши терминлари. Қўқон ПИ «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» тўплами.	1971	160
Н. Мирзаев	Қашқадарё этнографик лексикаси. ҚД.	1971	700
М. Бўронов	ҚҚАССРдаги чорвачилик терминлари. ҚД.	1972	1000
Э. Шералиев	Айрим соҳалар. ҚД. Луғати	1974	1000
			7180

Ушбу муаллифлар ҳамда бошқалар томонидан тузилган айрим соҳаларга оид терминологик луғатлар ҳақида ишимизнинг зарур ўринларда сўз юритилгани учун улар ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз.

Умуман, ўзбек диалектал лексикографиясида терминологик луғатлар тузиш бўйича тажриба ва традиция бор. Ҳозирги кунда мана шу традицияни давом этдириб, терминологик ДЛлар тузиш ишини жадаллик билан давом қилдирмоқ зарур, чунки бирор соҳа бўйича яратилган ҳар бир ДЛда адабий тилимизда учрамайдиган, фақат шеваларимиздагина сақланиб қолган жуда кўп терминлар мавжуд.

Шу нарса ҳам аниқки, маълум соҳаларни ўз ичига олган диалектал терминологик луғатлар ўрнини бошқа ҳеч қандай ДЛлар босолмайди. Шундай экан, шева вакиллари нутқида мавжуд бўлган турли соҳаларга оид терминларни тўплаб, талабга жавоб берадиган, катта ҳажмдаги терминологик луғатлар тузиш шевашунослигимиз лексикографиясидаги кечиктириб бўлмайдиган муҳим вазифалардан биридир.

Юқорида кўрсатилган ДЛлардан ташқари барча ўзбек шевалари материаллари асосида диалектал частотали луғат ва бошқа типдаги луғатларни тузиш мумкин. Бироқ ҳозирча бу хил луғатларни тузиш учун ўзбек шевалари бўйича етарли даражада материаллар тўпланмаган, уларни тузиш принциплари ишланмаган.

Умуман, такрор бўлса ҳам айтиш лозимки, юқорида қайд этилган луғатларнинг барчаси ўзбек диалектологияси учун зарур ва фойдали. Лекин ўзбек шевашунослари олдида турган энг долзарб масала кўп сўзли, катта ҳажмдаги дифференциал, диалектал-адабий типдаги ДЛ тузишдир. Шунинг учун диалектологларимизнинг бутун куч-ғайратини хилма-хил шеваларимиздан ДЛларда қайд этилмаган сўзлар, терминлар, ибораларни тўплашга, уларни системалаштириб, иложи борича, нисбатан тўлиқ, кўп жилдли диалектал-адабий типдаги луғатларни тузишга қаратмоқ лозим.

Юқорида қайд этилган ДЛ типларини кўргазмали тарзда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Диалектал лексикография

Тўлиқ ДЛ

Диалектал-адабий луғат

Адабий-диалектал луғат

Фонетик диалектизмлар луғати

Диалектал фразеологизмлар луғати

Диалектал синонимлар луғати

Диалектал лақаблар луғати

Мотивацияли диалектал луғат

Диалектал чаппа луғат

Диалектал терминологик луғатлар

НАШР ЭТИЛГАН ВА ЭТИЛМАГАН ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ОБЗОРИ

Ўзбек шевалари бўйича ҳимоя қилинган ҚДларининг мазмуни, структураси бир хил бўлмаганлиги учун уларда лексиканинг ишланиши, луғатларнинг берилиши ҳам ҳар хил. Шу жиҳатдан ДЛлари бор ҚДларини икки гурппага ажратиш мумкин:

1. Маълум бир шева ёки шевалар группасининг фонетик, морфологик хусусиятлари билан бир қаторда лексикаси ҳам ўрганилиб тадқиқ этилган, кичикроқ ҳажмда (минг сўздан кам) ДЛлар берилган ҚДлари (Ш. Афзалов, Т. Мирсоатов, О. Шарипов, И. Шамсуддинов, С. Зуфаров, Т. Йўлдошев ва б.).

2. Бирор региондаги шевалар лексикаси умумий тарзда ёки маълум бир соҳалар бўйича тадқиқ қилинган, нисбатан каттароқ ҳажмда (минг сўздан тўрт минг сўзгача) ДЛлари бўлган Т. Содиқов, О. Тўрақулов, Э. Шералиев, С. Раҳимов, М. Бўроновларнинг ҚДлари*.

Аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун буларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Ш. Афзаловнинг Паркент шевасига оид ишида (ҚД., 1952; АҚД., 1953) тегирмончилик, темирчилик, мискарлик, жувозчилик каби ўндан ортиқ соҳалар луғати (151—164) ҳамда умумий луғат берилган (164—176). Бу луғатлардаги бош сўзларнинг баъзилари изоҳланмаган. Масалан, ишда 78 та қуш номлари, шунчаки, ҳеч қандай изоҳсиз — қуруқ санаб ўтилган. От турлари *айғир*, *биййа*, *боззт*, *тэйча* тарзида кўрсатилган.

Умуман, Ш. Афзаловнинг ҚДдаги 25 бетли луғатдан катта ҳажмдаги ДЛга киритиши мумкин бўлган сўзлар жуда ҳам оз.

Т. Мирсоатовнинг Қирқ шеваси (ҚД., 1953) мавзудаги ишида шоликорлик, ёввойи ўсимликлар, ўтов (қора уй), озниқ-овқат, кийим-кечак, қариндошлик каби соҳаларга оид сўз-терминлар, шунингдек Булунғур районидagi 121 қишлоқ номи, қирқларнинг бир неча тоифага бўлинган уруғ-аймоқлари номи транскрипциясиз берилган. Ишга 764 сўздан иборат умумий луғат илова қилинган (189—220). Ушбу луғатда *бэйэкбар* — бирданига; *ғужур* — ғайрат; *зэртэң-зэбэртэң* — остин-устун; *кэшэл* — узоқдаги ёт юрт; *қамсамақ* — ҳужум қилиб ўраб олмоқ; *тосат-тосат* — тўда-тўда, *туйра*

* Ўзбек диалектологиясига оид баъзи кандидатлик диссертацияларига илова қилиб берилган катта ва кичик ҳажмдаги луғатларни муаллифлар «Луғат» деган кўрсатганлар ва авторефератларида ҳам ҚДга луғат илова этилди, деб қайт этганлар. Шунга кўра, биз ҳам уларни ушбу ишда диалектал луғатлар, деган атадик.— А. И.

моқ — найза билан санчмоқ, *шинак* — пастқам жой, пана ер каби халқ дostonларида учрайдиган сўзларнинг берилиши, айниқса, характерлидир. Муаллиф машҳур бахши Фозил Йўлдош ўғли билан учрашиб, у куйлаган «Гўруғли» дostonидан, транскрипция билан. парча ёзиб олган. Қирқ шевасида қўлланадиган халқ дostonларига оид сўзларнинг аксариятини, фикримизча, Фозил шоирнинг ўзи изоҳлаб берган. Луғатдаги бу хил сўзлар катта ҳажмли ДЛ учунгина эмас, балки фольклор асарлари луғати учун ҳам катта аҳамиятга эга. Луғатда Қирқ шевасида учрайдиган баъзи бош сўзлар яхши изоҳланган, бироқ луғатда *эвм* — авом; *джақшы* — яхши, *зэмин*, *миршап* ва ҳатто ДЛ учун ҳеч бир зарурати бўлмаган *врач*, *грамм*, *гектар*, *генерал*, *география*, *факультет*, *фасон*, *ферма*, *фамилия* (193—204) сингари сўзлар ҳам киритилган. Шу сабабли ҳам, бизнинг ҳисоб-китобларимизга кўра, Т. Мирсоатов луғатининг учдан бир қисмигина ДЛлар олдига қўйиладиган талабларга жавоб бера олади.

О. Шариповнинг Поп шевасига оид КДда (1962) 222 сўзнинг луғати берилган. Луғат фақат Поп районидаги э-ловчи шевалар материаллари асосида тузилган бўлиб, унинг қарийб учдан икки қисми — *бэлға*, *меманхэна*, *невара*, *пэчча*, *сэркэр* (саркор), *тоға*, *тэндэр*, *хум*, *чевара* сингари адабий тилда мавжуд сўзлардан иборат.

И. Шамсуддиновнинг Бухоро областидаги Қорақўл шевасига оид ишида (КД., 1964), ўзининг кўрсатишича (АКД, 3), 800 га яқин сўз умумий луғат тарзида берилган (КД. 242—292). Луғатда *вэлэ* (вафо — преданность); *вэлх* (вақт — время, период); *гэвмиш* (говмиш — дойная корова); *гурунг* (гурунг — беседа), *қэра тулэр* — черный конь; *шундэқ* (шундай — так, такой) каби адабий тилда мавжуд сўзлар, ўнлаб топоним ва этнонимлар, аниқ изоҳланмаган бир нечта бош сўзлар бор. Лекин, бу хил камчиликлардан қатъи нэзар, луғатдаги сўзларнинг аксарияти адабий тилда учрамаслиги, хусусан бош сўзларнинг русча таржимаси берилганлиги (КД рус тилида ёзилган) луғатнинг лексикографик қимматини оширган.

С. Зуфаровнинг Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларидан бири — Сайрам шевасини ўрганишга бағишланган ишида (КД., 1966) 700 га яқин сўзнинг умумий луғати берилган (105—150). Муаллиф *эвэрэ* — арава; *эвэс* — обрез; *кэрийэ* — қария; *лапыда* — рапида; *чеч* — соч; *шайлав* — сайлов; *қарал* — қарор; *лэссэ* — лаҳза; *нақал* — лоақал; *сахман* — сопқон; *сүлэмэк* — 1. сумалак (овқат); 2. сумалак (муз) сингарй хилма-хил фонетик ўзгаришларга учраган лексик-фонетик диалектизмларни луғатга киритиб тўғри йўл тутган. С. Зуфаровнинг луғати ДЛ тузиш принципларига етарли даражада амал қилинган ҳолда тузилган. Айрим сўзларнинг англатган маънолари тўла кўрсатилган. Ушбу луғат шеваларимизнинг катта ҳажмдаги ДЛ учун кўплаб материаллар берувчи қимматли манбадир.

Т. Йўлдошевнинг «Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари»

(КД., 1968) ишида ўша территориядаги қарлуқ ва лақай (қипчоқ) шевалари бўйича айрим соҳаларга (отчилик, этикдўзлик, оёқ кийимлари, озиқ-овқат, ўт-ўсимлик ва қуш номларига) оид 200 га яқин сўз — терминлар берилган (142—158). Ишнинг умумий луғат қисмида (159—208) 500 дан ортиқ бош сўз бор. Мазкур шеваларнинг Ўзбекистондан ташқарида бўлиши, бошқа ўзбек шевалари билан яқин муносабатда бўлмаганлиги, бу шеваларда *аңғалам* — ошиқ бўлмоқ; *эйс* — коса; *эки* — сарой; *бишки* — теридан қилинган куви; *гөббе* — тухум сомса; *йаджман* — сариёғ суркалган нон; *ғолақ* — палахмон каби соф лексик диалектизмларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлган. Албатта, муаллиф бу хил сўзларнинг барчасини ёзиб олган эмас. Ушбу шеваларнинг лексик жиҳатдан мукаммал ўрганиб, каттароқ ҳажмдаги луғатини тuzмоқ диалектологларимизнинг галдаги вазифаларидандир. Шундай бўлса ҳам Т. Йўлдошевнинг кичик ҳажмдаги луғатида берилган сўзларнинг аксарияти (тахминан учдан икки қисми) умумўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги ДЛига, албатта, киритилиши лозим.

Ўзбек диалектологиясида этнографик лексика бўйича Н. Мирзаев (Қашқадарё шевалари материаллари асосида), чорвачилик терминлари бўйича М. Бўронов (ҚҚАССРдаги ўзбек шевалари материаллари асосида) кандидатлик ишларини ҳимоя этганлар.

Н. Мирзаев «Ўзбек тилининг этнографик лексикаси» мавзудаги ишида (КД., 1971) Қашқадарё областидаги ўзбек шеваларида учрайдиган 706 этнографизмни луғат қилиб берган. Аслида луғатдаги сўзлар миқдори бундан кўпроқ, чунки битта бош сўз таркибида баъзан икки ёки учта реестр сўзлар бор:

бекънмэчэқк//йэшънмэчэқк//йэшънмэвъч — бекинмачоқ.

бешъксэллъ//гэврэбэннэн... — чақалоқни бешикка белаш маросими (119—120).

Кўринадики, ҳар хил (*б, й; б, г*) ҳарфлар билан бошланувчи ҳар бир сўз бош сўз сифатида ўз ўрнида берилиши керак эди. Муаллиф бу ўринда Б. Жўраев томонида тузилган «Юқори Қашқадарё шевалари» луғатидан (1969) ўрнак олган бўлса керак. Бир хил маънода қўлланадиган сўзлардан айримлари луғатда аниқ кўрсатилган, лекин уларнинг ҳар бирига алоҳида изоҳ берилиши бош сўз мақолаларида ўринсиз қайтариқлар бўлишига олиб келган. Масалан, *селхэтън* (Чироқчи) сўзига 175—176-бетларда изоҳ берилган. Худди шу маънодаги *сузълхэтън//сусхэтън* (Косон, Бешкент), шунингдек, *тусхэтън* (Ғузор) сўзларига ҳам (177, 186) изоҳ берилиб, қ. (қаранг) *селхэтън* дейилган. Бу ўринда 177, 186-бетлардаги изоҳлар ортиқча.

Н. Мирзаев луғати ҳанузгача шевалар этнографияси бўйича яккаю ягона луғат бўлиб қолмоқда. Мазкур луғат, ундаги айрим камчиликлардан қатъи назар, шеваларимизнинг катта ҳажмли ДЛига қимматли этнографик диалектизмларга оид фактлар беради, бунга шак-шубҳа йўқ.

М. Бўроновнинг «Қорақалпоғистон АССР ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари» (КД., 1972) ишида қарийб минг сўздан

иборат луғат берилган (167—224). Умумий луғатдан сўнг чорвачилик билан боғлиқ баъзи анъаналар номи; от, туяга онд абзал ва тақинчоқлар, чорва молларидан олинадиган турли маҳсулотлар ва уларни тайёрлаш; чорва молларини урчитиш, парвариш қилиш ҳамда молларга бериладиган баъзи озуқа ва уларни тайёрлаш билан боғлиқ чорвачиликка билвосита алоқадор сўз, терминлар луғати берилган (203—224). М. Бўронов шевашунослигимизда чорвачилик бўйича тузилган луғатлар йўқ пайтда, биринчи бўлиб, ўзи текширган региондаги чорвадорлар нутқида ишлатиладиган, адабий тилда қўлланмайдиган терминларни, шунингдек, *гул* — ҳайвонлар кўзига оқ тушиш касаллиги; *гәзәл* — ранги ниҳоятда оқ, кўзи қора, майин жушли кўй; *хурма/қурма* — жунлари хурмаранг, қизғиш қўйлар; *чәпәни*—ёш буқа... сингари адабий тилда бўлса ҳам шева вакиллари нутқида қўшимча маънога эга бўлган лексик-семантик диалектизмларни ўз луғатига тўғри киритган. Луғатдаги сўзлар транскрипцияси ҳам, бош сўзларнинг изоҳланиши ҳам ДЛлар олдига қўйиладиган талабларга жавоб беради.

Умуман, М. Бўроновнинг ушбу луғати чорвачилик соҳаси бўйича катта ҳажмдаги ДЛга қимматли материаллар бериши жиҳатдан катта аҳамиятга молик.

Бирор региондаги шевалар лексикасини умумпланда ўрганишга, тадқиқ этишга бағишланган ҚДлари бармоқ билан санарли даражада жуда оз. Улар ҳақида бирма-бир тўхталиб ўтамиз:

Т. Содиқовнинг «Тошкент область шевалари лексикаси» мавзудаги ишида (ҚД., 1968) икки мингга яқин сўзнинг луғати берилган (АҚД., 1968, 20). Луғатдаги айрим сўзлар бошқа ўзбек шеваларидаги сўзларга қиёсланган. Луғатда *гйәл, гйвән, әнәр, әндәвә, әнчә* сингари адабий тилда қўлланадиган бир қанча сўзлар бор. Бош сўзларнинг айримлари аниқ ва конкрет изоҳланмаган. Масалан, *әсқанат, андыз, бозғанак, зуррәнч, мерсан, нәрпәчачәй, сәпәдәк, сырға, чыры* сўзлари аниқ ва батафсил таърифланмай, фақат ёввойи ўт номлари деб кўрсатилган. Шунингдек, *бандәм, шәвәр, ува* — ҳайвонлардаги касаллик номлари; *дәна* — қушлардаги касаллик; *колвәр* — илоннинг бир тури деб умумий тарзда қайд этилган. Худди шундай ҳолат муаллифнинг авторефератида ҳам учрайди. (АҚД., 1968, 17—18).

Луғат фонетик диалектизмлар ҳисобига анча кенгайтирилган.

Т. Содиқов ишининг энг фойдали томони шундаки, унда Тошкент область шеваларидаги фразеологизмлар бўйича анчагина фактик материаллар берилган (бошқа ҚДларида бу хил фактлар жуда кам учрайди, айримларида эса фразеологизмлар ҳақида лом-мим дейилмайди). Т. Содиқов қайд этган Тошкент фразеологизмларидан намуналар келтираемиз:

әлләндә әзвз, торвәдә мәйвз (бомақ) — авайлаб асрамоқ.
йердә ьлдз, кохдә йулдзгә мә:лъм (бомәқ) — машхур, донгдор бўлмоқ.

чъшьдә чъшләп, әрқәсьдә әпъчләмоқ — аяб, машаққат билан парвариш қилмоқ.

Ушбу луғатда *энгуштәр* — қўлдаги тўртинчи (ўрта бармоқ билан жимжилоқ орасидаги) бармоқ; *эндъ* — мусофир, бегона; *даққоқ* — қадимги; *дъртъмбой* — жуда семиз мол (қўй); *жъртъшэқ* — майда оқ булут; *жувәнә* — кабутар боласи; *ләшә* — тил тагидан чиққан ўсимта каби кўплаб сўзлар борки, улар катта ДЛ учун муҳим материаллардир.

О. Тўрақулов «Кўқон группа шевалари лексикаси» (КД., 1971) мавзуидаги ишида Кўқон ва унинг атрофидаги Ленинград, Ўзбекистон, Киров, Фрунзе, қисман Бағдод, Поп районларига қарашли қишлоқлардан тўплаган 2100 дан ортиқ сўзни луғат қилиб берган (139—296). Аслида ушбу луғатдан олиб умумўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги ДЛига киритилиши мумкин бўлган сўзлар миқдори 2100 сўздан анча кам, чунки унда *эвғэс* — август, *эвмъш* — говмиш сингари адабий тилимизда қўлланадиган сўзлар ҳам, *элу*: — лаппак ўйинининг бир тури; *эқсэвақ* — узумнинг бир тури; *эқсуэйк* — ўғил болалар ўйинидан бири; *эқсохтә* — чайрга ўхшаган тоғ ўсимлиги; *эхйъртъң* — ипак қўртининг касаллиги (147—155) сингари жуда кўп ноаниқ изоҳланган бош сўзлар бор. Луғатда *жеркъдъ* — урушди; *эънчъкләп* — синчиклаб; *ләләкъ* — ерни майин қилиб ҳайдаш (188—228) каби луғат тузиш принципларига риоя қилинмай берилган бош сўзлар, изоҳлар ҳам учрайди. Шу билан бир қаторда луғатда *зом* — қайсар; *қомычқа* — тақим, *гушнә* — кучли, зўр; *йапасқъ* — қўпол; *кәрәнә* — канора; *ләбләз* — учуқ; *ләш* — ялпи, аралаш сингари тўла ДЛга киритилиши мумкин бўлган сўзлар мавжуд.

Рўй-рост тан олиш керакки, О. Тўрақуловнинг луғатидаги бош сўзларнинг аксарияти тўғри берилган ва аниқ изоҳланган, айрим сўзлар англатадиган маънолар тўлиқ кўрсатилган, уларнинг кўпчилиги аниқ ёзиб олинган аҳоли пунктлари бўйича мисоллар билан таъминланган.

Фарғона водийсидаги ўрганилган шевалар бўйича фақат мана шу КДдаги луғатдагина, нисбатан, кўпроқ диалектизмлар қамраб олинган. Ушбу ДЛнинг диалектал лексикографиямиз учун аҳамияти ҳам мана шунда.

Э. Шералиевнинг «Шимоли-Шарқий Тожикистондаги ўзбек шевалари лексикаси» (КД., 1974) ишида Ленинобод областининг Нов, Пролетар, Хўжанд, Масгоч, Ашт, Конибодом, Исфара районларидаги ўзбек шевалари бўйича тўплаган қарийб тўрт минг сўздан иборат луғат мавжуд. Ишда қавм-қариндошлик, чорвачилик, пахтачилик, каштачилик, пиллачилик сингари 15 хил соҳа умумий луғатдан ажратилган ҳолда, алоҳида луғатчалар тарзида берилган. Э. Шералиевнинг ушбу луғати ўзбек шевалари бўйича ҳозиргача ҳимоя этилган КДлари орасида энг катта ҳажмдаги ДЛдир (асосий луғат 241 бет, соҳалар луғати 11 бет, жами 355 бет бўлиб, у қарийб 15 босма листни ташкил этади).

Луғатга асосан ўзбек адабий тилида учрамайдиган *эдъбүдә...* — копток; *депчәк...* ўтин; *эртътъ...* қути (рус. шкатулка), *эссэқ...* бойўғли (қуш — рус. суч); *қэғътъ* — ёнғоқ пўчоғи; *қорым//ғорым...//*

қорэм... катта тошлар уюми; *пэлэч* — буғдой пояси сингари сўз-терминлар киритилган. Адабий тилга нисбатан кучли фонетик ўзгаришларга учраган *дөгүш* — товуш; *элчэн* — 75 см га тенг узунлик ўлчови, аршин; *көйэг* — куёв; *қоғун* — қовун; *қэхмэқ* — қоқоқ; *чэгэндоз* — чавандоз; *бүргүлтэ* — бургутлар каби лексик-фонетик диалектизмлар луғатга киритилиб, тўғри йўл тутилган.

Луғатда бир хил ҳарф билан бошланган фонетик вариантлар битта бош сўз таркибида тўғри берилган. Бош сўзлар ва уларнинг изоҳи аниқ кўрсатилган. Умуман Э. Шералиевнинг ушбу луғати ДЛ тузиш принципларига етарли даражада амал қилиб тузилганлиги ва катта ҳажмдаги ДЛга қимматли материаллар бериши жиҳатдан алоҳида таҳсинга лойиқ.

С. Раҳимовнинг «Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари лексикаси» мавзuidaги ишига (КД., 1974) 2251 сўздан иборат луғат илова қилинган (иловалар 1—121). Тўғриси айтганда, луғатдаги сўзлар миқдори у қадар кўп эмас, чунки бутун бир областда — Сурхон-Шеробод воҳасида хилма-хил ўзбек шевалари бўлиб, уларда адабий тилда қўлланмайдиган, фақат ўша регионга хос сўз-терминлар ниҳоятда кўп. Бироқ бу сўзларнинг аксарияти, афсуски, муаллиф луғатида ўз аксини топмаган. Ҳатто ишнинг тадқиқот қисмида берилган *быхтырма* — димлама; *джалама* — шавла; *джырық* — барра гўшти; *өчөтөш* — молнинг сон гўшти; *чөрәләй* — она си ўлган улоқ сингари кўплаб диалектизмлар луғатдан ўрин олмаган. Аксинча, адабий тилда мавжуд бўлган *ширчой*, *хода*, *ҳамсоя*, *мунчоқ*, *киракаш* каби сўзлар (улар транскрипция билан берилган), ҳеч зарурати бўлмаса ҳам, луғатга киритилган.

Луғатда адабий тилда учрамайдиган анчагина сўзлар мавжудки, улар катта ДЛ учун қимматли материалдир. Шу фактни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, луғатда *джавлы* — ширин сўз; *тили джавлы адам*; *давыр* — эгар устига ёпиладиган кўрпача; *көлбәр* — хом теридан қилинган халта; *талатоп* — тўс-тўполон; *сәтгә* — бутун, ғирт; *чапсан* — чаққон, тез; *чер* — қайғу, ғам, кулфат; *ҳәйкәл* — хотин-қизлар тақинчоғи сингари кўпгина сўзлар халқ досдонларида ҳам учрайдики, бу С. Раҳимов луғати фақат кўп жилдли ДЛ учунгина эмас, балки фольклор асарлари луғати учун ҳам зарур материаллар берувчи муҳим манба эканлигидан далолат беради.

Маълум бир территориядаги шеваларнинг фонетик, морфологик хусусиятларига нисбатан лексикаси камроқ ўрганилган КДларида ҳам катта ДЛ учун анча материаллар бор. Умуман тасаввур ҳосил қилиш учун улар ҳақида қисқача маълумот берамиз.

1. Жиззах шеваси (Ҳ. Ғуломов, КД, 1954) ишининг «Баъзи бир лексик хусусиятлари» бобида (169—185) *даврүғ* — 1916 йилги Жиззах қўзғолони; *зәптгәэн* — шошилинч; *нәстәржәхән* — к. м. гўзал, чиройли; *тәрғавәйә* — хунук; *йәймәсувур* — 1916 йилги Жиззах қўзғолонинг иштирокчиларини Сибирга сургун қилиш каби анча қимматли материаллар мавжуд.

2. Бахмал шеваси (Х. Дониёров, АКД., 1955). Ишда шеванинг баъзи лексик хусусиятлари ёритилган, беш юзга яқин сўз қисқача луғат тарзида илова этилган.

3. Уйчи шеваси (А. Ю. Алиев, ҚД., 1960). Шеванинг лексик хусусиятлари жуда кам ёритилган (АКД., 1960, 13—14). Қисқача луғат берилган. Луғатда *вәшшәп* — катта чироқ; *пәрәш* — ингичка; *хелмәзн* — ҳозир каби шева учун характерли бўлган сўзлар бор.

4. Уш шеваси (И. Фармонов, ҚД, 1960). Шеванинг лексик хусусиятлари ҳақида (алоҳида бобда) маълумот берилган. Ишда уч юзга яқин сўзнинг луғати бор (170—187). Луғатда *әләнчәрәк* — чувалчанг; *йөләмәк* — суямоқ; *сәмәндәрәк* — дайди; *урбәбәр* — тўс-тўполон; *умунмәк* — умидвор бўлмоқ сингари анча сўзлар борки, улар умумўзбек шевалари луғати учун зарур бўлган материаллардир.

5. Қарши шеваси (А. Шерматов, АКД., 1960). Шеванинг фонетик, морфологик хусусиятларига нисбатан лексик хусусиятлари жуда кам даражада ўрганилган (АКД., 31—32). Луғат берилмаган. Лексикага оид қисмида *алвәнә* — бешик; *әлән* — пес; *аррабур* — жоду каби характерли диалектизмлар мавжуд.

6. Жўш шеваси (А. Аҳмедов, АКД., 1962). Ишда шеванинг лексик хусусиятлари ёритилмаган. Иш охирига қисқача луғат илова қилинган. Унда *иркит* — айрон халта; *қалын* — пилам; *тақайман* — кигиз; *вүччәм* — бирданига учта туққан қўй; *қырчавыт* — шахмат каби ДЛ учун аҳамиятли материаллар мавжуд.

7. Найман шеваси (М. Валиев, АКД., 1963). Шеванинг фақат фонетик, морфологик хусусиятлари ўрганилган. Илова тариқасида «Шеванинг баъзи лексик хусусиятлари» ҳақида қисқача маълумот ҳамда беш юздан ортиқроқ сўзнинг луғати берилган. Луғатда *диркин* — гуруҳ; *қаршықыл* — бўри; *пилчин* — солиқ йиғувчи; *үшәкчи*, *ҳәшвәк* — ифвогар сингари анчагина сўзлар борки, улар катта ҳажмдаги ДЛга, албатта, киртилмоғи лозим.

8. Қўқон шеваси (Ш. Носиров, ҚД., 1965) Шеванинг лексик хусусиятлари махсус тадқиқ этилмаган бўлса ҳам у ҳақда қисқача маълумот берилган. Ишда О. Тўрақулов луғатида қайд этилмаган *әмуғдәр* — жуда, ниҳоят; *бәкәр* — 1. мустаҳкам, пишиқ; 2) бой, бадавлат; *шулла* — ёвгон хўрда; *кәджбәс* — ўжар; *қәрпә* — муғомбир, фирибгар каби анчагина диалектизмлар бор.

9. Жанубий Қирғизистондаги ўзбек шевалари (Ҳ. Шарипов, ҚД., 1967). Ишда 18 бетлик луғат бўлиб, унда *әсқа* — қоя; *кәндүк* — унгур; *зәв* — тоғдаги чиқиш қийин бўлган жой; *үччәт* — бир-бирига қарама-қарши турган учта жарлик; *өр* — тепалик сингари сўзлар мавжуд.

10. Ғарбий Фарғона шевалари (Т. Турғунов, ҚД., 1968). Иш шевалар фонетикаси ва морфологиясига бағишланган бўлса ҳам, илова тариқасида, шевалар учун характерли бўлган 70 та сўзнинг луғати берилган.

11. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари (Қашқадарё областидаги Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи ва Қамаш районларидаги шевалар материаллари асосида) (Т. Қудратов, КД., 1968). Ишда шеваларнинг фонетик, морфологик хусусиятлари ёритилган. Илова тарзида баъзи лексик хусусиятлар ҳақида маълумотлар ҳамда қисқача луғат берилган (АКД., 1968, 4).

Изоҳ: Қипчоқ (Фатхулла Абдуллаев, КД., 1955, луғати 177—194-бетлар), Қарноб (Н. Ражабов, КД., 1958), Шаҳрисабз (Б. Жўраев, КД., 1959), Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (Э. Урозов, КД., 1966), Туркистон (Қ. Муҳаммаджонов, КД., 1970), Турк-калтай (Х. Жўраев, КД., 1975) шевалари бўйича луғатлар китоб ва тўпламларда нашр этилгани учун (бу ҳақда махсус тўхталганмиз) бу ўринда улар ҳақида сўз юритилмади.

Маълум бир шеваларнинг лексик хусусиятлари алоҳида ўрганилган, тавсиф этилган бўлса ҳам луғат берилмаган КДлари ҳам мавжуд. Масалан, Ҳ. Узоқовнинг «Жанубий Фарғона шевалари» (КД., 1966), Б. Ҳасановнинг «Турк-барлос типидagi ўзбек шеваларининг тадқиқоти» (КД., 1980), М. Сапаровнинг «Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг лексик-семантик хусусиятлари» (туркман тили билан қиёсан ўрганиш) мавзусидаги (1983) КДларига шеваларга оид сўзлар тадқиқот натижасига сингдириб юборилган.

Юқорида қайд этилган фактлардан яққол кўриниб турибдики, баъзи КДларида фақат бир ёки бир неча соҳаларнинг луғати берилган (Фатхулла Абдуллаев, Н. Мирзаев, М. Бўронов); айрим КДларида соҳалар луғати ҳам, умумий луғат ҳам мавжуд (Ш. Афзалов, Т. Мирсоатов, Т. Йўлдошев, Э. Шералиев); кўпчилик КДларида фақат умумий луғат бор (О. Шарипов, И. Шамсуддинов, С. Зуфаров, Ҳ. Шарипов, Т. Содиқов, О. Тўрақулов, С. Раҳимов); айрим КДларида лексика ишланган бўлса ҳам луғат берилмаган (Ҳ. Узоқов, Б. Ҳасанов, М. Сапаров). Катта ҳажмдаги ДЛга материаллар тўплашда ўзбек шевалари бўйича ҳимоя қилинган барча КДларини, ҳусусан уларда берилган луғатларни, шунингдек авторефератларни, нашр этилган мақолаларни бошдан-охиригача синчиклаб кўриб, ДЛга киритиш мумкин бўлган сўзларни танлаб олмақ лозим.

* * *

Ўзбек шева, диалектлари бўйича тузилган ДЛлар алоҳида китоб тарзида ҳам, монографияларга, илмий тўпламлардаги мақолаларга илова тарзида ҳам нашр қилинган. Булар ҳақида бир қадар тасаввур ҳосил қилиш учун улардан энг муҳимлари ҳақида қисқача маълумот-характеристика бериб ўтамиз.

Ўзбек диалектал лексикографиясида, алоҳида китоб тарзида, фақат битта ДЛ — «Ўзбек халқ шевалари луғати» (УХШЛ., Тошкент, 1971, 408 бет) чоп этилган. Шеваларимизга оид қарийб беш минг сўзни қамраб олган ушбу луғат ўзбек диалектологияси тарихида биринчи марта тузилганлиги жиҳатдан алоҳида диққатга сазовор. Луғатга Ш. Шоабдураҳмонов муҳаррирлик қилган, уни

тузишда А. Ишаев, Ш. Носиров, Д. Абдурахмонов ҳамда Ҳ. Узоқовлар иштирок этган. Луғат охирида А. Ишаевнинг «Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари» (320—385) ва Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек шевалари ва уларни ўрганиш ҳақида умумий маълумот» (386—407) номли ишлари илова қилинган.

Луғатдаги «Сўз боши»да, мухтасар тарзда, луғатнинг тузилиши, ундан фойдаланиш тартиби баён этилган. Кейин транскрипцион белгилар, шартли қисқартмалар, мисоллар олинган юзга яқин жой номлари ҳамда 60 дан ортиқ фойдаланган адабиётлар, қўлёзмалар кўрсатилган (3—11).

Луғатдаги сўзлар қатъий алфавит тартибида берилган. Транскрипция билан ёзилган бош сўзларнинг ўқилишини осонлаштириш мақсадида ўша бош сўзнинг мавжуд алфавитдаги ёзилиши шакли ҳам кўрсатилган.

Бир хил ҳарф билан бошланган фонетик вариантлар битта луғавий мақола тарзида берилган: **нимхурт...//нымқурт, нумхурт, нумхут, нухмыт, нимқурт** (197).

Луғатда бош сўзлар учрайдиган объектлар аниқ кўрсатилган, бош сўзлар рус тилига таржима қилинган:

порай рурай (Жанубий Хоразм) атайин «нарочно, умышленно»... **пачаб** (Найман)//**пэчэб** (Қарноб) лойқа сув «мутная вода» (210, 227).

Бош сўзнинг русча таржимасидан кейин, зарур деб топилган ҳолларда, мисол (ёки мисоллар) берилиб, уларнинг қайси объектга оидлиги қавс ичида кўрсатилган:

вадвасыл вадвасил II (Хоразм) маҳмадона «всезнайка, болтун»: оның өзи нэ, йүргән бир вадвасыл-го (Хўжайли, 58).

Луғатда феъллар **-мақ//-мэқ//-мак** аффиксли ҳаракат номн формасида берилган:

помадағламақ... аралаш-қуралаш қилмоқ... (221).

Ушбу луғатнинг тузилиши ҳақида А. Ишаев, Ш. Носиров, Д. Абдурахмоновларнинг мақоласида атрофлича маълумот берилган (ЎТА., 1969, 5, 50—52). Луғатнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида бир нечта тақризлар эълон этилган (Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 89—92; Ходжиев А., Базарова Д. Х., Данияров Р., СТ., 1972, 5, 130—132; Шералиев Э. Янги луғат. «Ҳақиқати Ленинобод», 2. III. 1972; Ғуломов Ё., Алиев А., 1973, 99—103).

Ш. Сарибоев луғатда бош сўзларнинг рус тилига таржима қилиб берилганлигини, шеваларда ва адабий тилда параллел қўлланаётган (лекин адабий тилда доминанти белгиланмаган) дублет сўзларнинг луғатга киритилганлигини, катта фонетик ўзгаришларга учраган сўзларнинг луғатдан ўрин олганлигини луғатнинг ютуғи сифатида қайд этган.

Луғатдаги камчиликлар сифатида кам фонетик ўзгаришга учраган баъзи сўзларнинг луғатга киритилганлиги; луғатдаги айрим бош сўзларнинг вариантлари, дублетлари алоҳида бош сўз тарзида берилмаганлиги сабабли уларни луғатдан топиш қийин эканлиги кўрсатилган (91).

Ш. Сарибоев туркий тиллар ДЛларидаги иловалар ҳақида махсус тўхталиб, татар ДЛига ўсимлик номлари, ўзбек ДЛига қариндошлик терминлари киритилганлигини кўрсатиб ўтган. Муаллиф бу материалларнинг қимматли эканлигини, масалан, қариндошлик терминларига оид мини-луғатда 700 лексема бўлиб, уларнинг русча таржимаси берилганлиги луғатнинг қимматини яна ҳам оширганлигини алоҳида таъкидлаган (92). Шу билан бирга ДЛда турли хил иловаларнинг берилиши ДЛнинг яхлит, изчил, бир бутун бўлишига халал етказишини, умуман ДЛда иловалар бўлмаслиги кераклигини жуда ўринли кўрсатган (91—92, 113).

А. Ҳожиев, Д. Бозорова, Р. Дониёровларнинг «Советская тюркология» журналида чоп этилган тақризларида луғатга умуман ижобий баҳо берилган. Камчиликлар, нуқсонлар сифатида қуйидагидек фактлар кўрсатилган: луғатда баъзи бош сўзларнинг қайси соҳаларга тааллуқли эканлиги қайд этилган, бироқ луғат тузувчилар бунга етарли даражада амал қилмаганликлари натижа-сида *азман*, *алатоқанақ алапота*, *арзан* каби терминларнинг зоология, ботаникага оидлиги кўрсатилмай қолган. Тақризчилар бу хилдаги луғатларда сўзларнинг қайси соҳага оид эканлигини кўрсатмаса ҳам бўлади, деган фикрни айтганлар. Бу фикрни инobat-га олиб, келгусида тузиладиган ДЛларда айрим терминларнинг қайси соҳаларга оидлигини кўрсатмаслик ҳам мумкин.

Тақризда луғатда айрим шева, диалектлардаги (масалан, Қашқадарё шеваларидаги) *ғалва* «труба», *зинҳана* «место, где содержится скот», *өр/ө:р* «возвышенность», *қайырма/чәпқы* «перочинный нож» каби сўзлар кирмай қолганлиги ҳам тўғри кўрсатилган. Шунга кўра тақризчиларнинг ўзбек шевалари тўла луғатини тузишдан аввал барча ўзбек шеваларини муфассал ўрганиб чиқиш зарур, деган фикрлари ҳам алоҳида диққатга сазовор.

Е. Фуломов ва А. Алиевлар ўз тақризларида ушбу луғат ҳақида яхши фикрлар айтганлар ва унинг дуруст ишланганлигини қайд этганлар. Луғатда учрайдиган айрим камчиликлар сифатида баъзи бош сўзлар аниқ изоҳланмаганлиги, айримларининг мисоллар билан таъминланмаганлиги; адабий тилдан кам фарқланадиган фонетик диалектизмлар берилганлиги; кўпчилик шевалар учун умумий бўлган баъзи сўзларнинг маълум шеваларга хос деб кўрсатилганлиги, адабий тилда ишлатилаётган баъзи сўзларнинг луғатдан ўрин олганлиги тўғри, рўй-рост кўрсатилган.

Э. Шералиев ўз тақризида луғатга Тожикистон ССРдаги ўзбек шевалари бўйича тўпланган материаллардан бир қисми киритилганлигини ижобий баҳолаган. Шу билан бирга ўзбек шеваларининг келгусида тузиладиган катта ДЛига Тожикистондаги ўзбек шеваларидан кўпроқ сўзлар киритиш зарурлигини жуда тўғри таъкидлаган.

Умумўзбек шевалари бўйича тузилган УХШЛ (1971) ўзбек диалектал лексикографиясида катта воқеа бўлди. Тўғри, диалектологиямиз тарихида биринчи бор тузилган ушбу бир жилдли луғатда тақризчилар кўрсатган ва кўрсатмаган камчиликлар, нуқ-

сонлар борки, улар келажакда тузиладиган катта ДЛда такрорланмаслиги лозим. УХШЛ мана шу катта луғатга бирламчи, муҳим манба бўлиши жиҳатидан алоҳида таҳсинга лойиқ.

Ф. А. Абдуллаев. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари (I Луғат... Тошкент, 1961, 345 бет. луғат — 9—126-бетлар). Ўзбек диалектологиясида биринчи марта Хоразм областидаги ўғуз ва қипчоқ шеваларининг қарийб беш минг сўздан иборат луғатини тузган Ф. А. Абдуллаев ушбу ишга ёзган сўз бошида: «Бу ишимиз диалектологик луғат тузишда биринчи тажриба... Бу соҳада ўзбек шевалари бўйича бизга қўлланма бўладиган бирор иш яратилмади», — деб жуда тўғри кўрсатган (Абдуллаев Ф. А., 1961, 5).

Луғатга асосан ўзбек адабий тилида учрамайдиган *аран* — оғил; *қапы* — эшик; *соқы* — ўғир; фонетик жиҳатдан озми-кўлми фарқланадиган *чуван* — чипқон; *қуйы* — қудуқ; *шим-шим* — миш-миш; аниқ бўлмаган хабар; маъно жиҳатдан фарқланувчи *эка* — ота, *дәрс* — гўнг, *сәтәң* — дангаса сингарни сўз ва терминлар кiritилган.

Луғатда, кўпинча, ўғуз шеваларидаги бош сўз асос қилиб олиниб, қипчоқ шеваларидаги сўзлар уларга ҳавола этилган. Масалан: *дәпә* (Урганч, Хива, Хонқа) 1. тепа, тепалик; 2. бошнинг тепа қисми (36).

төбо Гурлан 3, 4-дәпә (88).

Муаллиф сўзларнинг фонетик вариантларига алоҳида эътибор берган:

а) *дөким* Ург., Хив., Хнқ. маҳаллий ўғит: *ой атыза ғовачаны әк-тилә, дөкүмини йеккә-йеккә дөктилә* (Ург. 1).

дөкин Швт., 9 — *дөкүм* (39).

төгін Гурл., Я. бзр. — *дөкин* (88).

б) *тәбән* Мнғ., 2 — *тәмән*.

тәвән Хнқ., 6 — *тәмән*.

тәмән Ург., Хив., Швт., Гурл. жуволдиз; *тәмәнчә* — *ниначи* (каттаси) (85—86).

Муаллиф бу ўринда *тәмәнчә* сўзини алоҳида, мустақил бош сўз сифатида бериши керак эди.

Луғатдаги бош сўзлар учун жуда характерли мисоллар танланган:

үчәк... том: *чықан, индъ... гәлсәлә, үчәкдә дурып, башларыннан су: қуйамыс* (Хив, 4); *үчәктән о:дын алып чүшәмән дәп, тас өл-вәдим* (Ург. 1);

үчәкә чықвәдим айны гөрмәкә, айны ба:насы йа:рны гөрмәкә (Хнқ. 1).

Кўриниб турибдики, ҳар бир мисолнинг қаердан олинганлиги жуда аниқ кўрсатилган.

Умумий луғатдан сўнг туялар, отлар, сигирлар, қўйлар, эчкилар (105—106), уй-рўзғор асбоблари, овқатларнинг номлари, умуман 20 га яқин соҳа бўйича 850 термин луғат тарзида берилган (105—126). Соҳалар луғати орасига, ҳеч қандай алоқаси бўлмаса

ҳам «Баъзи бир киши отлари ва уларнинг қисқарган формалари» (162 та шахс номи) киритиб юборилган (106—109). Соҳаларга оид луғатчаларда бош сўзларга мисоллар берилмаган, объектлар кўрсатилмаган. Фикримизча, ушбу соҳаларга оид сўзларни лексикографик талабларга жавоб берадиган тарзда ишлаб, катта луғатга сингдириб юборилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Ш. Сарибоев туркий тиллар шеваларидаги луғатларни таҳлил этар экан, Ф. А. Абдуллаевнинг ушбу луғати лексикографик ишланиши жиҳатдан яхши таассурот қолдирганлигини қайд этган ва луғатда фонетик диалектизмларнинг кўпчилигини луғатнинг камчилиги сифатида кўрсатган (Сарыбаев Ш., 90).

Умуман, Ф. А. Абдуллаев томонидан тузилган Хоразм шевалари луғати, кейинчалик ўзбек шевалари бўйича яратилган луғатлар учун қўлланма вазифасини ўтади ҳамда бир жилдли «Ўзбек халқ шевалари луғати» (1971) учун муҳим материаллар берувчи манба вазифасини бажарди.

Ф. Абдуллаев «Хоразм шевалари лексикаси» мавзусидаги ишида (УШЛ., 1966, 18—120) баъзи қариндош-уруғ номлари (41 сўз, 36—41), баъзи узларнинг номлари (105 сўз, 41—56) ҳамда одам ва унинг ҳаёти, тирикчилиги билан боғлиқ бўлган баъзи сўз-терминлар (56—120) луғатини берган. Луғатдаги жами сўзлар миқдори 920. Луғатда Хоразмдаги ўғуз (қисман қипчоқ) шеваларига оид сўзлар қадимги туркий ёзма ёдгорликларга, туркий тилларга қиёсланган. Намуна тариқасида баъзи қариндош-уруғ номларидаги биринчи бош сўзни келтирамиз:

авсын//о:сын ўғ. овсин-оға ва инининг хотинлари; қипч. *абысын*, қоз., ққ. *абысын*, қирғ. *абысын* — ака ёки бирор қариндошнинг хотини (Юдахин, 12); тат., бошқ. *абыстай* — опа (ёши катта аёлларга мурожаат, Рдл., I, 629); хак. *абызын*; монг. *абысун* — келин; ад. тил. *овсин* (36).

Ҳамма бош сўзлар шу тариқа берилган, шеваларга оид мисоллар берилмаган. Бош сўзларнинг бир қанчаси адабий тилда ҳам ишлатилади (*овсин*, *оға*, *опа*, *эгачи*, *ака*, *эгиз...* *бобо*, *бола*, *болдиз* ва б.).

Ф. А. Абдуллаев бу луғатни тузишда жуда кўп манбаларни («Кодекс Куманикус», Ибн Муханна, «Абушқа», «Тафсир», «Девону луғотит турк», Радлов ва б.), озарбайжон, турк, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, тува, якут, олтой, шор, уйғур, сариқ уйғур сингари тилларга оид луғатларни кўриб ўз ишидаги сўзларни уларга қиёслаган. Ўзбек диалектологиясида бу даражада, кенг диапазонда қиёсланган бошқа бирор ишни (луғатни) кўрсатиш қийин. Ушбу луғат Хоразм шевалари лексикасинигина эмас, балки барча ўзбек шевалари лексикасини қиёсий ўрганишда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Бундан ташқари, мазкур луғат муаллифнинг «Хоразм шевалари» асарида берилган луғатини тўлдирди, унга аниқликлар киритишда ёрдам беради.

Хуллас, Ф. А. Абдуллаев Хоразм шевалари луғатида 4.950, унга илова этилган соҳалар луғатида 870, УШЛ тўпламида (1966)

920 жами (такрорларни ҳисобга олмаганда) етти мингга яқин сўзнинг аниқ транскрипция билан берилган луғатларини тузган. Заҳматкаш олимнинг ўзбек диалектал луғатчилигидаги хизматлари, ҳеч шубҳасиз, таҳсинга лойиқ.

Ш. Шоабдурахмонов «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» (Тошкент, 1962) монографиясида мингдан ортиқ сўзларнинг (фонетик вариантлари билан) луғатини берган (227—311).

Луғатда Тошкент, Андижон, Фарғона, Қўқон каби таянч шаҳар шевалари лексик составини аниқроқ кўрсатиш, уларнинг адабий тилга муносабатини белгилаш мақсадида кўпгина бош сўзларга бадий асарлардан мисоллар келтирган. Намуна тариқасида иккита бош сўзнинг берилишини кўрсатамиз:

эйъ (Тошк.) она: *бу хэтън мэнъ эйтм*//ад. орф. бу хотин менинг онам. [—Ойи, дадамга ялининг, шошмасин,— ёлбориб гапирди Гулнор,— ёлғиз қизининг орзусига ҳам қулоқ солсин (Ойбек. «Қутлуғ қон», 1954, 206-бет).

олэтўғанс: (Тошк.) қ. олэтўғансғ.

олэтўғансғ (Тошк.) олатўғаноқ (қуш номи, лат. *Lanius cristatus*) [Қарчиғайдай учишни орзу қилмадингми олатўғаноқ (Ойбек. «Олтин водийдан шабадалар», 1950, 313-бет)].

Муаллиф зарур ўринларда айрим бош сўзларни бошқа туркий тилларга ва баъзи ёзма ёдгорликларга қиёслаган:

ОЙОФ (Тошк.) оёқ: *эйъғнъ кўр*//ад. орф. оёғини кўр; [Унинг (Отабекнинг) оёқ олишида ҳам бир оз оқсоқланиш сезилар эди (А. Қодирий. «Ўтган кунлар» 1958, 245-бет)]. Қад. ёз. ёд. *ајақ* (ДЛТ, I, 112), *азақ* (ДЛТ, I, 96, 112), *адақ* (Малов, Пам., 354): *аја* (Бл, 64); сар, уйғ. *азақ* (Малов, Яз. желт. уйғ., 12), Анд. пут(қ).

Луғатда айрим сўзларнинг таянч шеваларда ишлатиладиган фонетик вариантлари анча тўлиқ кўрсатилган.

Ш. Шоабдурахмоновнинг ушбу луғати, Ш. Сарибоев жуда тўғри кўрсатганидек, туркий тиллар шеваларида тузилган дастлабки ДЛлардан биридир. Ш. Сарибоевнинг фикрича, ушбу луғатнинг бошқа ДЛлардан фарқ қиладиган асосий афзаллиги унда бадий адабиётлардан мисоллар берилганлигидадир (Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 89—90).

Мазкур луғат ўзбек тили таянч шеваларининг катта ҳажмдаги биринчи ДЛи эканлиги жиҳатдан алоҳида диққатга сазовор.

Ш. Шоабдурахмонов 1983 йилда рус тилида нашр этилган «Ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжаси» монографиясида ушбу лаҳжага онд шева, диалектларда қўлланадиган беш юзга яқин сўзнинг луғатини берган (136—154). Луғатда қарлуқ лаҳжасига тааллуқли Тошкент, Самарқанд, Жиззах, Фарғона, Андижон, Наманган, Қўқон ҳамда Бухоро, Қарши каби таянч шевалар материаллари ўғуз, қипчоқ лаҳжаларидаги фактларга муқояса қилинган. Масалан:

эргъмчс: (Тошк.)//арғунчак (Самарк) ~ хэйънчэк//хэйунчэк//хэлънчэк//хэлгүнчэк (Ферг., Анд.)//хэлгунчэй (Джизак.)//

лит. орфогр. арғимчоқ — качели. Ср.: *огузск.* сарынджақ, хәнгилчәк, кипч. хәлгәнчәк.

Луғатнинг энг қимматли томони шундаки, унда бош сўзларнинг русча таржимаси жуда аниқ ва тўғри берилган:

джонсўз (Бух.) ~ **ъчкуйёр** (Анд.)//**джонкуйёр** (Тошк.)//лит.-орфогр. жонкуяр—преданный всей душой (кому-л.), болеющий душой (за кого что-л.). Ср. кипч. ичкүйәр.

Демак, бу жиҳатдан мазкур луғат ўзбек шеваларининг катта ҳажмли ДЛн учун тайёр манбадир.

М. Мирзаев «Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари» (Тошкент, 1969) монографиясидаги луғатда (105—148) 1016 та бош сўз бор. Айрим бош сўзларнинг этимологиясига оид фактлар келтирилган:

эста//аста (<тож. оҳиста); чоғ. **эстә** (Тошк.) *эста-эста йур//аста-аста йур* (107).

авқэт (<ар. ақвот) — овқат; чоғ. **авқэт** (Самарқ.), **эвқэт** (Тошк.) — (109).

акун (<тож. акнун)... (110).

арақчын (<тож. арақ «тер», чин «термоқ» феълининг буйруқ формаси)... (111).

вадапъравэт (рус. водопровод) — водопровод (113).

гавра (тож. гоҳвора) — бешик (113).

Луғатдаги баъзи бош сўзлар Тошкент, Самарқанд каби шева-ларга қиёсланган. Муаллиф, негадир, ўз луғатида адабий тилда қўлланадиган сўзларга кўпроқ аҳамият берган. Натижада луғатдаги бош сўзлардан 745 таси (73,3 проценти) Бухоро группа шеваларида ҳам, адабий тилда ҳам ишлатиладиган сўз-терминлардан иборат бўлиб қолган. М. М. Мирзаев ўз луғатига адабий тилда қўлланмайдиган диалектизмларни, Бухоро шевалари учун характерли бўлган, бу шеваларни бошқа ўзбек шева, диалектларидан фарқлаб турадиган сўзларни кўпроқ киритса мақсадга мувофиқ бўларди.

«Ўзбек шевалари лексикаси» тўпламида (1966) М. Мирзаевнинг «Диалектал сўзлар» (Бухоро диалекти материаллари бўйича) мақоласи чоп этилган бўлиб, унда 220 сўздан иборат луғат берилган (314—325).

Айрим бош сўзларнинг Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона каби шеваларда мавжуд бўлган синонимлари қайд этилган. Масалан:

эбтарозу... Тошк. **шэйтон**, Анд. **эльлэк...**

эбурўған... Фарғ. **зърбэк...**

эфтэба//эпгэва... Сам. **эфтэва**, Тошк. **эбдэстэ** (315).

Баъзи бош сўзларнинг русча таржимаси берилган:

эбдузак... (рус. помпа). сув тортиб чиқарадиган насосча.

эбтарэзу... (рус. уровень, ватерпас).

эчар//эчэр... (рус. отвёртка — 315).

Айрим ҳолларда луғат тузиш принципларидан четлашиш ҳам учрайди:

а) **дукаса//дукэса** сўзи изоҳланмаган (318).

б) **дандэна** бош сўзи қуйидагича изоҳланган:

дандэна//дандана — сихмола. Айрим қишлоқларда **дандала** дейилади (Ғиждувон р-н, Районобод қишлоқ совети).

Бу бош сўз қуйидагича берилса бўларди:

дандэна//дандана (Бух.)//**дандала** (Ғижд.— Районобод). — сихмола.

Умуман, бу кичик луғат М. М. Мирзаевнинг монографиясидаги катта луғатга нисбатан яхшироқ тузилган бўлиб, у муаллифнинг Бухоро гуруҳи шевалари бўйича тузган луғатини тўлдиради, ДЛ учун қимматли материаллар беради.

Б. Жўраев «Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси» (УШЛ., 1966) мавзуидаги йирик тадқиқотида (160—292) 1385 сўзни луғат қилиб берган (182—292). Луғат лексикографик талабларга жавоб берарли даражада тузилган. Бош сўзларнинг қарийб барчаси мисоллар билан таъминланган. Луғатнинг илмий жиҳатдан яхши фазилати шундаки, унда келиб чиқишига кўра бошқа тилларга оид бош сўзларнинг деярли барчасига этимологик қайдлар берилган, уларнинг этимологик жиҳатдан қайси тилга (тожик, форс-тожик, араб каби тилларга) тааллуқли эканлиги аниқ кўрсатилган:

эзэ (ар. арабча шакли ёзилган) **ариза...** (183).

жэврэннэн (ар...) ноҳадан, гуноҳсиз (2 мисол берилган — 207).

пэтэрэт (ар...) вайрона (мисол берилган — 241).

бэйимжон (тож. бодимчон) бақлажон.

болғундэр (ф-т. болоғундор) тахмон (мисол берилган — 191).

Луғатда Самарқанд, Бухоро шевалари билан муштарак бўлган ҳамда шакл ёки маъно жиҳатдан фарқланадиган айрим сўзлар луғавий мақола охирида қиёслаб кўрсатилган:

эддисэр (ф-т, аз ду сар) бўлса-бўлмаса, бари бир албатта (учта мисол берилган). (Сам. **эддусэр**; Бух. **эдусэр** — 183).

кэкки-бэрэкэ пала-партиш (мисол берилган) (Бух. **чэкэм-бэрэкэ** — таваккалдан, тахминан — 265).

Луғатга болалар тилида учрайдиган баъзи сўзлар киритилган: **бэбэй** (болалар тилида) янги кийим (Тошк.//**хэй**; Сам. **бэйбэй**; тож. **лэлэ**; Бух. **бэбэй** — 187).

був(э) (болалар тилида) сув (мисол берилган — 193).

кэкэ... ширинлик (221), **эпош...** яхши, дуруст (соғайган) — (237), **пэпэ қь(л), пэпэғ** (240).

Фонетик жиҳатдан торайган, қисқаришга учраган сўзлар ҳам луғатдан ўрин олган: **эқ < у ёқ ...; эқе < у ёғи ...; бэр < бу эр** (184—195).

Луғатга, жуда оз бўлса ҳам баъзи жаргонлар ва арголар ҳам киритилган. Масалан, даллоллар ва қассоблар ўртасида ишлатиладиган арголардан баъзилари **эре** (бир) бош сўзи таркибида берилган (186).

Умуман, Б. Жўраевнинг ушбу луғати бошқа диалектологларнинг асарларида қайд этилмаган кўпгина сўзларнинг мавжуд

лиги, ҳажм жиҳатдан катталиги (1400 сўз), луғат тузиш принципларига риоя этилганлиги, реестр сўзларнинг аксарияти мисоллар билан таъминланганлигига кўра умумўзбек шевалари катта ДЛни учун қимматли манбадир.

Б. Жўраевнинг «Юқори Қашқадарё шевалари» (тасниф текстлар ва луғат) монографиясида (Тошкент, 1969, 168-бет) 1087 сўздан иборат луғат берилган (124—160). Ушбу луғатда юқорида (УШЛ, 1966) қайд этилган ишга «... киритилмаган ва кейинги экспедициялар давомида тўпланган сўз-терминлар...» киритилган. Асвалги луғатдан бу луғатнинг фарқи шундаки, бунда «... ҳар бир сўзнинг шеваларо учрайдиган синонимлари, иложи борича, шу сўзнинг ёнида...» берилган (6-бет). Шу сабабли, аслида, бош сўзлар кўрсатилган миқдордан анча кўп, чунки бош сўзлар таркибида (бош сўзларнинг синонимик қаторларида) яна бир нечта бош сўзлар мавжуд. Масалан, иккитагина бош сўзни намуна тариқасида олиб кўрайлик.

а) **балғардар...//бэлғундэр...//тахман...//ме:рэл...//бэлғэндэр...// бэлғундэр...//балдэрғэн** (Хит.) тахмон қ. **жүгжы:ғыч.** Ҳавола: этилган сўзни ҳам келтирайлик: **жүгжы:ғыч...//жүкжывғыч... тахмон... (125, 132).**

б) **қызата** (Китоб, Макрид қишлоғи)//**пэдэрвэкъл...//вэкълэтэ... никоҳ тўйида қизни оталикка олган киши (140).**

Кўринадики, битта *балғандар* бош сўзида унинг 4 хил фонетик варианты ҳамда 2 та (**тахман, ме:рэл**) синоними берилган. **Тахман, ме:рэл** ҳамда **пэдэрвэкъл//вэкълэтэ** луғатда бош сўз тарзида қайд этилмаган. Аслида, луғатда бу сўзларнинг ҳар бири алоҳида, мустақил бош сўз сифатида берилиши керак эди. Бундай ҳолатлар луғатда кўплаб учрайди. Масалан, фақат битта «т» ҳарфида:

тэкйэ//лолавэш...//йэстық...//дастық...//лөлэ (тэкйэ бош сўзи таркибида берилган);

тамахлав...//хапавант...//нэзгэрдон...;

гэрэтэлэ...//хэлвэйтэр...;

гэ:сэръ//остэнэ...;

гьлэв оть...//мурэт оть...//эшъғот...//нийэт оть...;

тирэкэл//тирэ-тирэ...//кокқарға...;

гартқычча//пэшэвэнт... (давом қилдирмадик).

Яна шу сингари 7 та бош сўз бор. Кўрсатилган 7 та бош сўз таркибида луғатга киритилмаган 14 та бош сўз мавжуд. Умумўзбек шеваларининг катта ДЛни тузувчилар бунга эътибор беришлари, ҳар бир бош сўзни алоҳида қайд этишлари керак.

Бу ўринда шу фактни фахр билан қайд этиш лозимки, ўзбек диалектологиясида Юқори Қашқадарё шеваларининг ўрганилиши, тадқиқ этилиши ва луғатларининг тузилишида Болта Жўраевнинг хизматлари бениҳоя катта. У бу шевалар бўйича фактик материалларни синчков тадқиқотчи сифатида қунт билан тўплаган, уларни Бенуқсон транскрипцияда ёзиб олган. Б. Жўраев Юқори Қашқадарё шеваларининг «... фақат ўзига хос сўз бойлигини биринчи қамраб оладиган қилиб яхлит луғат тузиш ишини кейинроқ

амалга ошироқчимиз»,— деган эди (6-бет). Афсуски, шафқатсиз ўлим бу ниятни амалга оширишга имкон бермади.

Умуман, бу заҳматкаш олимнинг «Ўзбек шевалари лексикаси» (1966) тўпламида ҳамда сўнги монографиясида (1969) нашр этилган луғатлари бир-бирини такрорламайди, аксинча, бири иккинчисини тўлдиради. Шунга кўра, иккала луғат ҳам ўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги Д.Лини тузишда энг асосий манбалар сифатида хизмат қилади, бунга шак-шубҳа йўқ.

О. Мадраҳимов «Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикасини ўрганиш масаллари» (Тошкент, 1973) монографиясига 1700 га яқин сўзнинг луғати илова қилинган (98—189). Луғатга Хоразм ҳамда Қозоғистон ССРнинг Чимкент областидаги ўғуз (қисман қипчоқ) шеваларида қўлланаётган сўзлар киритилган. Намуна тариқасида «а» ҳарфидаги бирин-кетин берилган қуйидаги сўзларни келтирамиз (111):

арқа ўғ. орқа. эск. ўзб. **арқа** («Тафсир», 58); (Рдл., I, 235), озар. **арха**; туркм. **арқа**. қоз., ққ. **арқа**; тот. бошқ., **арқа**, олт., шор. **арқа** (Юдахин, 46), туркм. **арқа** (Тдс, 50).

Қиёсда **арқа** сўзини 7 марта такрорланмаса ҳам бўларди.

арқайын ўғ. (Хива) бамайлихотир, хотиржам, туркм. **арқайын** (Тдс, 50).

арқадаш (бу сўз **арқайын** сўздан аввал берилиши керак эди) ўғ. 1) бирор ишонган кишиси бор одам; 2) ҳикматли одам. туркм. **арқали** — шу маънода (Тдс, 50).

(Бу ўринда «ҳикматли одам» ким? доно одамми, жинни одамми?).

Луғатдаги бош сўзларнинг аксарияти қадимги туркий ёзма ёдгорликларга, айрим туркий тилларга қиёсланган. Биттагина намуна келтирамиз:

алчақ ўғ. чаққон, қобилиятли, удабурро; юмшоқ табиатли, ёқимтой (МК, I, 126), эск. ўзб. (Рдл., I, 423), туркм. озар. алчаг «паст, разил, қабиҳ» (Азрл, 32), туркм. алчак қобилиятли (Тдс, 40), ад. тил. олчоқ, муттаҳам, разил, қабиҳ; эск. ўзб. алчақ (ЭФ. I, 49).

Муаллиф бу сўзнинг адабий тилда ҳам *олчоқ* эканлигини била туриб, нега луғатга киритган? Муаллиф бу саволга қуйидагича жавоб беради: «...луғат тўлиқ маънода диалектал луғат эмас, бу луғатни тузишдан асосий мақсад: а) ... ўғуз лаҳжасининг... тарихан озарбайжон ва туркман тилларига яқин эканлигини (ўғуз тиллари группасига киришини) кўрсатиш эди; б) ...ёзув ёдгорликларининг... Хоразм территориясига бевосита алоқаси борлигини... кўрсатиб бериш эди; в) ... ўғуз шевалари... лексикасини монографияк планда қиёсий-тарихий кўламда ўрганш эди. Шунинг учун ҳам биз диалектал луғат тузиш принципларига тўла риоя қилмадик (102, курсив бизники — А. И.). Луғат амалий иш, унда илмий проблемалар ҳал этилмайди. Ҳар қандай луғат луғат деб аталар экан, у луғат тузиш принципларига тўла риоя қилинган ҳолда тузилмағи керак. Бу гаплардан қатъи назар, О. Мадраҳимовнинг луғати (гарчи унда турли хил камчиликлар бўлса ҳам) ўзбек диа-

лектал лексикографияси учун маълум даражада фойдали, чунки унда Ф. А. Абдуллаев луғатида қайд этилмаган *абдал* — тентақ; *айтогы* — опа; *анна* — арна; *дамча* — ҳандалак; *қумур I* — мечкай; *лапақ* — хумча; *ла:ғ* — шама, ишора (пичинг); *ман* — иштаҳа; *тек* — тоқча; *о:р* — чуқурлик; *отарчы* — табиб, синган жойни тузатадиган киши сингари юзлаб сўзлар борки, улар умумўзбек шеваларининг катта ДЛ учун зарур материаллардир.

А. Ишаевнинг «Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари» (ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларининг қипчоқ группасидаги туркий тилларга муносабати. Луғат) монографиясида (Тошкент, 1977) 3600 сўздан иборат луғат берилган (61—174). Луғатга барча типдаги диалектизмлар — адабий тилда бўлса ҳам шеваларда бошқача маънода қўлланаётган сўзлар, кучли фонетик ўзгаришларга учраган адабий-диалектал сўзлар киритилган. Муаллиф лексикофонетик диалектизмлар ҳисобига луғатни кенгайтирмасликни назарга олиб, фонетик вариантларни битта бош сўз сифатида берган: **тайғақ//тайғалақ//тайынчақ//тайпанчық//тыйпанчық** — тойғаноқ, сирғанчиқ, тойғанчоқ.

тайха//тейха... тақыйа//тақйа...//тахыйа//тахйа... дўппи (156).

Бундай ҳолатлар луғатда кўплаб учрайди, бу муаллифининг фонетик вариантларга алоҳида эътибор берганлигини кўрсатади.

Асосий бош сўз ва ҳавола этилган сўзлар аниқ изоҳланган:

ағары//ағры (Қўнғ.) ~ **ағры//ары** (Тўртк., Бер.) ~ **ары** (Манғ., Хўж.) — эск. 1. оғир ва енгил ўлчов бирликларига эга бўлган кичик оғирлик ўлчови: **40 ағры** (Қўнғ.) — 5 кг. ~ (Хўж.) 25 кг.; **бир ағыр//ары** (Бер.) — 23 миққал; 2. юза ўлчови (66). **ары қ. ағары I. қырқ ары** (Манғ., Хўж.) — 2,5 кг: **қырқ ары бұрүнч** сапшалав тиширдик (Манғ.); **бир ары** (Бер.) 12,5 грамм; 2. **қырқ ары йер** — 500 метр квадрат ер (72).

Бош сўз иштирокидаги бирикмалар ўша бош сўз мақоласида берилган:

бурыч (Бер., Манғ.) ~ **буруч** (Хўж.) ~ **бурч** (Тўртк.) — қалампир, гармдори: **қарабурыч** — мурч (86).

бўйир//бўйүр — анат. биқин: айрылма үйүриннән, айрылсан кетмас эки қолын **бўйириңнән** (Манғ.); **ачбўйүр** — сон (оёқнинг сони — 86).

Бу ўринда **қарамурыч, ачбўйүр** сўзларини алоҳида бош сўз тариқасида берса ҳам бўларди.

А. П. Ҳожиев, Қ. М. Муҳаммаджонов ва Л. В. Даниловаларнинг «Советская тюркология» журналида (1978, 4, 103—105) чоп этилган тақризиди ушбу луғатнинг ютуқ ва камчиликлари жуда синчковлик билан кўрсатиб берилган. Тақризчилар луғатдаги **йелләмәк** — шабадаламоқ (чуваш тилида *диллеме*), **ләм** — ҳўл, заҳ, нам (чувашча *ләм*), **нық** — маҳкам, мустаҳкам (чуваш. *нәкә*) сингари 15 га яқин сўзни чуваш тилига чоғиштириб, луғат фақат қипчоқ группасидаги тилларнигина эмас, балки, умуман, туркий тилларни қиёсий ўрганишда қимматли материаллар беради деб кўрсатганлар. Муаллифлар луғат мақолаларида *алмас* — ... (рус. лез-

вне), *пэшишэ//пешшэ* — чивин (рус. комар), *пыган* — дароз ранда (рус. фуганок) каби сўзларнинг русча таржимаси бўлса-да, бундай сўзлар ниҳоятда кам эканлигини, умуман луғатда бош сўзларнинг русча таржимаси берилмаганлигини камчилик сифатида жуда тўғри қайд этганлар.

Луғатдаги камчилик сифатида яна бир хил ҳарфлар билан бошланган фонетик вариантларнинг битта бош сўз сифатида (*джоңырққа//джоңыққа* — люцерна; клевер, с. 105), бошқа ҳарф билан бошланганлари эса алоҳида бош сўз тарзида (*йонджа//йоринджа//йоңгыққа//йоңыққа... йоңырққа... қ.* (см.) *джоңырққа* (с. 117) каби берилиши луғатдан фойдаланишни қийинлаштиради деганларки, бу фикрга қўшилиш қийин.

Ф. Абдуллаев ва М. Сапаровлар ўз тақризларида (УТА, 1978, 3, 80—82) ушбу луғатни ўзбек диалектал луғатчилигига қўшилган муҳим ҳисса деб ҳисоблайдилар ва ундаги камчиликлар сифатида баъзи сўзларнинг маънолари тўлиқ кўрсатилмаганлигини, айрим омонимларнинг ноаниқ берилганлигини, *сона* сўзи (154) эркак ғоз эмас, балки урғочи ғоз маъносида эканлигини кўрсатганлар. Луғатда *сона* (Қиличбой) — зоол. 1. эркак ғоз; 2. ёввойи ўрдак, — деб кўрсатилган (154). Тўғри, Қиличбойда эркак ғоз маъносидаги сўз Жанубий Хоразмда урғочи ғоз маъносида учраши мумкин. Ўзбек тилида *сўна* — ёввойи ёки хонаки эркак ўрдак (Изоҳли луғат, II, 97); туркман тилида *сўна* — урғочи ўрдак; к. м. чиройли, тўзал. Бундай ҳолат тиллар ва шевалараро кўплаб учрайди.

А. Ишаевнинг ушбу монографияси ва ундаги луғатга А. Аҳмедов, Э. Шералиевларнинг «Мухбир» журналида (1978, 11, 44—45); У. Доспановнинг «Советская Каракалпакия» (1978, 4 август); О. Абдуназаров, Э. Шералиевларнинг «Ҳақиқати Ленинобод» (1977, 27 декабрь), Ю. Жуманазаровнинг «Ленин йўли» (1980, 2 август) газеталарида тақризлари чоп этилган. А. Аҳмедов, Э. Шералиевларнинг тақризларида айтилганидек, «Бу луғат ўзбек тили лексикографияси учун, хусусан ўзбек тилининг тўла диалектологик луғатини тузиш учун қимматли материал бўлиб хизмат қилади».

А. Ишаевнинг «Ўзбек шеваларидаги метрологик сўзлар» (УШЛ, 1966, 326—376) номли мақоласида ўзбек шеваларида, хусусан Қорақалпоғистон АССРдаги ўзбек шеваларида қўлланадиган оғирлик, узунлик, юза, ҳажм ҳамда йил, ой, ҳафтадаги кунлар номини ифодаловчи вақт ўлчовларига оид қарийб икки юз сўз, термин луғат қилиб берилган.

Ушбу луғатдаги *эмишикэ, ғарвак, елчэ, онсэри, сэрэли, хал, гэззиң* каби архаик сўзлар катта ҳажмли ДЛ учун жуда зарур фактлар эканлигига шак-шубҳа йўқ.

А. Ишаевнинг «Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари» (УХШЛ, 1971) мавзусидаги ишида ўзбек шеваларидаги, шунингдек адабий тилдаги қон-қариндошлик ва қуда-андачиликка оид ҳамда қариндошликка ёндош ва унга алоқадор бўлган терминлар

луғати берилган (320—385). Луғатда бош сўзларнинг кўплаб фонетик вариантлари ҳам қайд этилган. Ш. Сарибоев А. Ишаевнинг бу иши ҳақида фикр юритиб, ўзбек шевалари луғатига илова этилган бу кичик луғат 700 га яқин қариндошлик терминларини ўз ичига олганлигини, у китобдаги луғатнинг бешдан бир қисмининг ташкил этишини, терминларнинг русча таржимаси берилганлигининг қимматини оширганлигини кўрсатиб ўтган. Шунингдек, Ш. Сарибоев шеваларнинг қариндошлик терминлари луғатида адабий тилдаги терминларни бермасдан, фақат диалектизмларнигина бериш керак эди, деган фикрини айтган (Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 92, 113). Умуман ушбу луғатдаги *эжъча...* почта «зять (муж сестры)», *эча-бэча...* она-бола «мать и ребёнок»; *ийа...//ыйа...//уйа...* ука, сингил «младший брат, младшая сестра»; *овэчча...* ини (куёвнинг иниси) «младший брат (младший брат жениха)»; *тай...* она томондан қариндошлик «родство по материнской линии»; *зуң...* туғмаган хотин «нерожавшая женщина»; *ки:ти...* гўдак «младенец»; *тэндэкар...* бола, фарзанд «дитя, ребенок»; *чықан...* дугона «подруга» сингари бир қанча қариндошлик терминлари катта ҳажмдаги ДЛ учун тайёр материалдир.

Э. Ю. Урозов «Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шевалари» (Ўзбек тилининг Беруний, Тўрткўл шева материаллари. Тошкент, 1978) монографиясида 560 сўздан иборат луғат берилган (76—108). Айрим ҳарфлар бўйича берилган бош сўзлар жуда кам. Масалан, *л* ҳарфи билан бошланадиган учтагина сўз бор, холос. *э(е), р, ш* каби ҳарфларда ҳам бош сўзлар сони 6—9 дан ошмайди. Кўпгина бош сўзларнинг ва мисолларнинг ёзилишида транскрипцион хатоларга йўл қўйилган:

ғорсе (Тўртк., Шўрхн., С.—бий) дарҳол, тезда: *ақ эждарҳа қара аждарҳаны, ғорсэ кэллэсини кэсип алды* (Тўртк.).

Кўриниб турибдики, бош сўз *ғорсе*, мисолда *ғорсэ* тарзида берилган. Қайсисига ишонмоқ керак? Иккаласи ҳам нотўғри. Бу сўз аслида *ғарса* бўлиши керак. Қиёсланг:

О. М а д р а ҳ и м о в л у ф а т и д а:

ғарса ўғ. дарҳол, тезда (мгновенно): *барда:н ғарса қайт* — бориш билан дарҳол қайт (127).

А. И ш а е в л у ф а т и д а:

ғарпа//ғарса//ғыппа — шартта, тўсатдан, бирданига, дарҳол (92).

Бу сўз Ф. А. Абдуллаев луғатида қайд этилмаган. Э. Ю. Урозов *қойым* сўзини авлиё, мозор деб изоҳлаган. *Қойым* — авлиё эмас. Авлиё сўзининг ўзи Хоразм ва Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида, адабий тилга нисбатан, диалектизм. Ф. А. Абдуллаев луғатида:

ө:лийа — мозор, қабристон (73).

Шунингдек, муаллиф *қонмақ* сўзини изоҳлашда ҳам чалкашликларга йўл қўйган:

қонмақ 1) юришдан тўхтаб, дам олиш учун ўтирмақ, ётмоқ...

2) тўйга узоқ жойлардан келган меҳмонларни қўшнилар

уйида ётқизиб, зиёфат қилмоқ; *сэнәм қонық берәсэн; мыйман кегән үйиндә қонды* (Берн.).

Энг охирги мисол *қонмақ* сўзининг биринчи маъносига тааллуқли. Иккинчи маъно *қонмақ* сўзига тарихан алоқадор бўлса-да, уни *қонық* тарзида алоҳида луғавий мақола тарзида бериш керак эди. Қиёсланг: А. Ишаев луғатида *қонық* (130), *қонмақ* (131).

Бу каби чалкаш фактларни Э. Урозов луғатидан кўплаб келтириш мумкин (булардан баъзилари ҳақида луғат мақоласининг тузилишида сўз юритилган). Бироқ шуларнинг ўзи ҳам муаллиф луғатни эътиборсизлик билан, пала-партиш тузганлигидан далолат бериб турибди. Умуман бу хил луғатларнинг кўп жилдли ДЛ учун фойдаси жуда кам.

Қ. Муҳаммаджоновнинг «Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари» (Қарлуқ ва қипчоқ тип шева материаллари асосида, 1981) монографиясида Чимкент областидаги ўзбек шевалари бўйича 1600 га яқин сўзни ўз ичига олган луғат берилган (67—178). Луғатга шевага хос диалектизмлар (*сыйпавуш* — андава); адабий тилда учраса ҳам шевада бошқача маъно англатувчи сўзлар (*узаңғъ* — зинапоя); кучли фонетик ўзгаришга учраган сўзлар (*аччъқ//әччъқ* — олиб чиқ; *шу заматъ* — шу заҳоти); шевалар учун характерли бўлган аффикслар ёрдамида ҳамда шеваларга хос усулда ясалган (*текъстав* — текисроқ, *көзчъл* — тажрибакор, билағон; *мойынла* — бўйнингга ол каби) сўзлар киритилган.

Муаллиф луғат учун материалларни Чимкент областидаги Туркистон, Чимкент, Тулкибош, Сиғноқ, Сўзоқ, Чўрноқ, Ерғоллиқ, Уранғай, Султаробод каби объектлардан тўплаган. Маълумки, бу шевалар ўзбек диалектологиясида етарли даражада батафсил ўрганилмаган, лексик бойлиги тўпланиб луғати тузилмаган эди. Шу жиҳатдан Қ. Муҳаммаджоновнинг мазкур луғати алоҳида аҳамиятга эга.

Луғатдаги кўпгина бош сўзлар Чимкент областидаги Қорабулоқ, Манкент, Қарноқ, Иқон сингари ўғуз тип шеваларга; Тошкент, Фарғона, Андижон, Уш каби шаҳар шеваларига; «Ўзбек халқ шевалари луғати»га (1971), Ш. Шоабдураҳмонов, Ф. А. Абдуллаев, А. Ишаевларнинг монографияларидаги луғатларга ва ўзбек шеваларидаги бошқа ишларга, хусусан баъзи туркий ёзма ёдгорликларга ҳамда айрим туркий тилларга қиёсланган. Намуна тариқасида луғат бошида энг кўп қиёс қилинган биринчи сўзни келтирамиз;

авуч (Турк.)//**увуш** (Сўз.) — ҳовуч: *увуш деймъс* (Сўз.). Қиёс: **авуч** — ҳавуч (Тухфа, 164-бет); **авис** — горсть, то что вмещается в горсти (А. К. Боровков, БЛ, стр. 82); **авуч** (А. К. Боровков, Тefсир, стр. 36); **ис** — горсть (С. Е. Малев, ПДП, стр. 437); **авис** — горсть (ДТС, стр. 70); **авъч** — ҳовуч (Ф. А. Абдуллаев, I, 16-бет).

Луғатчилик талабларига кўра Сўзоқдаги *увуш* сўзини бош сўз сифатида, *у* ҳарфида, ўз ўрнида бериб, қ. (қаранг) *авуч* дейилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Ушбу луғатнинг бошқа баъзи ДЛлардан (бош сўзлар ушбу луғатдаги сингари қиёсланган луғатлардан) фарқланадиган яхши томони шундаки, унда бош сўзлар англаган маъно (ёки маънолар), имкон борича, мисоллар билан тўла таъминланган (57—58): **айақ** — 1. охири, натижаси, охирига етказмоқ: *айақ йақъ йамам-бормас дедъ* (Сифн.) *Сабържалләр ышгъы айахлатъп қойдъ* (Тулк.). Қиёс.: ајав — нога, конец (А. К. Боровков, БЛ., стр. 64); 2. етмоқ, қопламоқ (сув ҳақида): *сув жөхәрънъ айахлөп қалдъ* (Тулк.); 3. ана у ёқ: *айахта отърбъдъғу* (Турк.).

Луғатда феъллар алоҳида фарқлаб кўрсатилмаган, айрим бош сўзлар аниқ изоҳланмаган ўринлар ҳам бор. Бироқ бу хил камчиликлардан қатъи назар, ушбу луғат ўзбек шеваларининг катта ҳажмли ДЛи учун *самай* — жағнинг таги; *майа* — ғарам; *эла* — пол; *қортық* — пакана; *бавры* — таъсир; *желөв* — сабаб, баҳона; *йаш* — ҳўл, нам; *де:нә* — кашнич; *нәштәр* — қаламтарош сингари жуда кўп фактларни беради. Луғатнинг қимматли томони ҳам мана шунда (Тақриз: Ишаев А., 1983, 57—58-бетлар).

Х. Жўраев. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида). Тошкент, 1981, 143 бет.

Монографияда 1250 сўздан иборат луғат берилган (48—143). Луғатнинг «Сўз боши» йўқ. Луғат деган сўзнинг ўзи ҳам йўқ. «Илова» дейилгану биринчи устунда «Шевада» деб, шевадаги бош сўзлар кўрсатилган, иккинчи устунда «Шевада ва ўзбек адабий тилида» деб бош сўз изоҳланган, мисоллар берилган, мисолларнинг барчаси адабий тилга «таржима» қилинган. А ҳарфи деб ёзилгану ундаги барча бош сўзлар э ҳарфи билан бошланган (48—65).

Далил сифатида намуналар келтирамыз:

эвләғ (адабий тилда овлоқ; Изоҳли луғатда 4 хил маъносини кўрсатилган — ИЛ, 518) — бу луғатнинг биринчи сўзи, ундан кейин бирин-кетин қуйидаги сўзлар берилган **эбжир** (абжир), **эвжърлъй** (абжирлик) **эвзаллаш** (абзалламоқ), **эвэйлэй**, **эвэйлэмғ** (авайламоқ), **эбгэр** (абгор)... (48-бет).

Умуман луғатга адабий тилда қўлланадиган сўзлар кўплаб киритилган. Бош сўзларнинг берилишида ҳам, уларнинг изоҳланишида ҳам анча камчилик ва нуқсонлар борки, бу ҳақда «ДЛнинг ва луғат мақоласининг тузилиши» қисмида сўз юритилганлиги учун биз бу ўринда уларни такрорламадик.

Тўғри, луғатда **эвғэ** — тоғдан одам ўтадиган жой; **эвёй** — дугона; **эйлә** — кичик, бачкана; **эрдэв** — қолдик, ювинди; **байър II** — илдам, тез; **буррэй** — ариқ мол, қўй; **бэрэг II** — урушқоқ каби диалектизмлар ҳам бор, бироқ афсуски, улар ниҳоятда кам.

Луғатдаги энг катта камчилик объектларнинг кўрсатилмаганлигидир. Луғатда қайд этилган сўзлар Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областларининг қайсиенда, қайси районда, қайси бир қишлоғида учрайди? Бу саволга жавоб йўқ. Диалектология фани диа-

лектизмлар билан иш кўради. ДЛларга диалектизмлар киритилади. Сўзларнинг диалектизм деб аталиши учун улар, авваламбор, маълум бир географик ареалда бўлиши ва адабий тилда учрамаслиги шарт. Шу икки факторга, ҳатто улардан биттасига амал қилинмас экан, шевалар бўйича тузилган луғатларни диалектал луғат деб ҳисоблаш қийин.

С. Иброҳимовнинг ўзбек шеваларидаги касб-ҳунарлар лексикасига оид луғатлари. Шу фактни рўй-рост тан олишимиз керакки, ўзбек тилидаги, хусусан ўзбек шеваларидаги касб-ҳунар лексикасининг ўрганилиши, тадқиқ этилиши С. Иброҳимов номи билан чамбарчас боғлиқдир. У 1934 йилдаёқ халқ терминлари асосида «Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли луғати», 1936 йилда эса аравасозлик, абзалсозлик, жугансозликка оид терминларни чоп қилдирди. 1950 йилда «Фарғона ипакчилари лексикасини текшириш тажрибасидан» мавзуида кандидатлик, 1961 йилда эса «Ўзбек тилининг касб-ҳунар лексикаси» темасида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. С. Иброҳимовнинг докторлик диссертациясига «Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси» (I, 1956; II—III, 1959) монографиялари асос бўлди. 1956 йили чоп этилган асарда кулолчилик, тандирчилик, шувоқчилик; 1959 йилда нашр қилинган китобда эса дегрезлик, рихтарлик, металлсозлик терминлари таҳлил этилган ва луғатлари берилган. С. Иброҳимов том маънода ўзбек профессионал лексикасини ўрганишга асос солган, ўзи текшириш объекти қилиб олган соҳаларни жуда кунт билан астойдил ишлаган, ниҳоятда синчиклаб ўрганган олимдир. Масалан, у фақат металлсозлик терминларини темирчилар, пичоқчилар, мискарлар, заргарлар, тунукасозлар сингари 18 хил лексик туркумга ажратиб таҳлил қилган, биргина *арранинг* ўттиздан ортиқ тури ва уларнинг номларини қайд этган (II—III, 223). Кулолчиликка оид луғатда 600 сўз (64—110), тандирчилик ва шувоқчилик терминлари бўйича 150 дан ортиқ сўз (111—121), дегрезлик ва рихтарлик соҳаларига оид луғатда 325, металлсозлик касб-ҳунарлари лексикасининг луғатида эса 2050 сўз берилган.

С. Иброҳимов касб-ҳунар соҳаларига оид луғатларида умум-ўзбек тилида, адабий тилда ҳамда маълум бир шеваларда қўлланадиган сўз ва терминларни аралаш ҳолда берган. Муаллифга фақат шеваларда учрайдиган касб-ҳунарга оид терминларни бериш керак, деб эътироз билдириш мумкин. Бироқ бу эътироз ўринсиз бўларди, чунки «Профессионал-терминологик системанинг... алоҳида луғатларини, яъни турли соҳаларга оид луғатларни тузганда шевалардаги ҳамда адабий тилдаги сўз ва терминларни қамраб олиш мақсадга мувофиқдир» (Сороколетов Ф. П., 1981, 13). С. Иброҳимов худди шундай йўл тутган, у тузган касб-ҳунарларга оид луғатларда, аввало, бош сўзнинг адабий орфографик шакли, кейин транскрипция ёзувида шевалардаги формаси келтирилган. Айрим ўринларда, бош сўз изоҳидан сўнг, ўша бош сўз этимологиясига оид фактлар берилган. Аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун намуналар келтирамиз:

кап — мискарликда — қумғон, чойдиш, мисқўза ва оптованинг қориндан пастки қисми (Қўқ., Марғ., Анд.).

капгир *кәпгир* (Қўқ.), *кәбгир* (Анд.), *кабгур* (Нам.), *кәбгил* (Марғ.) (<тож. *кафт* ва *гир* — олувчи кафт маъносида). Қозондаги қуюқ овқатни сузиб олиш ва қозонни кавлаш учун темир ёки мисдан ясалган асбоб. Навонйда *кафлиз* (арабчиси ёзилган) учрайди (Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 153-бет).

каркопли *пичоқ кәркәсплий пичақ* — пичоқчиликда — дастаси каркидон мугузидан ясалган (қимматбаҳо) пичоқ (285, 286).

Луғатга адабий тилдаги ва Фарғона шеваларидаги соҳаларга оид сўзлар, шу жумладан тожик, араб ва рус тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам киритилган.

Умуман С. Иброҳимовнинг Фарғона шевалари касб-ҳунар лексикасига оид асарлари, уларда берилган луғатлар, айрим камчиликлардан қатъи назар, фактларга бойлиги, ДЛ учун кўп ва хилма-хил материаллар бериши жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга. Бироқ бу материалларни синчиклаб кўриб, ДЛ учун фойдали бўлганларинигина танлаб олиш зарур.

С. Иброҳимовнинг «Ўзбек тили касб-ҳунар лексикаси тадқиқотидан» мавзuidaги мақоласида (УШЛ., 1966) Тошкент шевасидан тўпланган эгарчилик лексикасига оид 290 сўз, термин луғат қилиб берилган.

Эгарчилик касбига оид хом ошё номлари (тол ёғочи, сим, кепак, кул...), асбоблар (арра, теша, пичоқ, болға, бигиз...), маҳсулот номи ва турлари (эгар, ёғоч эгар//аравакаш эгар, салт эгар), умуман эгарчиликка бевосита ва билвосита тааллуқли бўлган барча терминларни муфассал изоҳлаб луғатга киритган (137—159). Намуналар келтирамай:

батана *бәтәна* эгарга суртиш учун тезакнинг куллини элаб, суяқ елимга қориб тайёрланган модда (<ўзб. бўтана).

бўйин *бойън* эгарнинг олдида, қулоқнинг пасткидаги чуччайган қисми.

жилвир *жълвѣр* юзига шиша кукуни ёки қум ёпиштирилган қалин қоғоз... (138—142).

Луғатдаги 290 сўздан ДЛга киритиш мумкин бўлган сўз, терминлар ҳам топилар. Бироқ профессионализмларнинг жуда деталлаштирилган *тумэрча* — эгарга чизиладиган туморча шаклидаги гул; *тухум* — эгарга тухум шаклида солинадиган нақш; *тухум ажратиш* — эгарга солинадиган тухум гулнинг ўрнини белгилаб олиш иши (151) сингари сўзлар, иборалар, терминлар ДЛга киритилмагани маъқул.

В. Эгамов. «Самарқанд облақстининг Ғаллаорол шеваси» (Шеванинг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари). Самарқанд, 1970. Асарнинг лексикага оид қисмида айрим соҳалар (чорвачилик, деҳқончилик, уй-рўзғор асбоб-ускуналари, қариндошлик англлатувчи сўзлар, ҳар хил маънодаги умумий сўзлар) кичик-кичик луғатлар тарзида берилган. Асарнинг лексика қисмига муаллиф-

нинг «Ғаллаорол район же-ловчи шевалари лексикаси бўйича кузатишлардан» (СамДУ, Асарлар, 102, Самарқанд, 1960, 214—228-бетлар) мақоласи асос бўлган. Муаллиф ҳар иккала ишда луғат тузиш принципларига етарли даражада риоя қилмаган. Адабий тилда мавжуд бўлган сўзлар, ҳеч қандай зарурати бўлмаса ҳам жуда кенг, батафсил изоҳланган (Мисоллар мақоладан келтирилди):

қозы — қўйнинг бир яшар эркак ёки урғочи боласи, умуман қўзи дейилади. Адаб. орф. қўзи (217).

укэ — ўздан кичик ёшдаги бирга туғишган болани, ундан катта ёшдаги ўғил ёки қиз болалар «укэ» деб юритадилар.

Ундан ташқари, ўз отасининг ака ёки укасининг болаларини ҳам ундан кичик ёшда бўлса «укэ» деб чақираверади (223). Ишда *сэл-сэбът, испэрэпкэ, кэптэнсэ, эгрэнэм, бьргэт, агитэтэр, дуқтир, эливатэр, пиркэз, Анггилийэ* (Англия давлати) каби сўзлар ҳам «кенг» изоҳланган.

абрабатка қимақ — рус тилида — обработка (делать) қилиш маъносида М.: шевада *эливатэрда бувдайды абрабатка қылады*, адаб. тилда — элеваторда буғдойни қайта тозалайди (226).

Умуман, кўриб турганингиздек, бош сўзлар ҳам, уларнинг изоҳланиши ҳам ДЛ талабларига жавоб бермайди (бу ҳақда зарур ўринларда тўхталиб ўтармиз).

* * *

Айрим шеваларнинг лексик хусусиятлари бўйича илмий тўпламларда нашр қилинган мақолаларда ҳам анчагина сўзлар луғат тарзида берилган (улардаги бош сўзларнинг умумий миқдори тўрт мингга яқин).

А. Шерматов, А. Ишаевлар «Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар» (Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти. Илмий асарлар. 42-том. 3-китоб. Тилшунослик масалалари. Тошкент, 1964, 315—344-бетлар) номли ишларида Қуйи Қашқадарё ва Шимолий Хоразм шеваларидан тўплаган 600 га яқин сўзни луғат қилиб берганлар. Луғатда узумчилик, заргарлик, айрим ўсимликлар, қариндошлик (фақат фарзандлар) номи алоҳида кўрсатилиб, кейин умумий луғат берилган (328—344).

Муаллифлар 60 га яқин узумчиликка оид сўз ва терминларни тавсифий тарзда изоҳлаб берганлар. Масалан:

дарёйи (даройи) оч қизил рангли, юмалоқ, шўсти қалин, уруғи каттароқ узум.

дувора (дувора) токнинг иккинчи марта қилган узуми (320).

Умуман, ДЛда боғдорчилик, поллизчилик, ўсимлик номлари ва шу кабилар берилар экан, уларнинг адабий тилдаги формасини топишга, ўша соҳаларга оид адабиётларни кўриб, имкони борича, лотинча номларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилиш керак.

Маълумки. Юқори Қашқадарё шеваларига нисбатан Қуйи Қашқадарё, Жанубий Хоразм шеваларига қараганда Шимолий Хо-

разм шевалари бўйича луғатлар камроқ тузилган. Шунинг назарга олганда ҳамда ушбу луғатда фарзандларга оид, эвардан кейинг *дуэра*, *зувэла*, *увэра* (Қашқадарё), *ақтық*, *чавлық*, *қувлық*, *сувлық*, *джатлық* (Шимолий Хоразм) сингари кўплаб терминларнинг учрашини назарда тутганда мақоладаги материаллар кўп жилдли ДЛ учун фойдадан холи эмас.

А. Шерматовнинг «Қарши шеvasи лексикасидан намуналар» (АТМ., 2-китоб. Тошкент, 1961) мақоласида (184—191) 200 га яқин сўз луғати берилган. Луғатда *алвэнч* — бола беланчаги; *бубурғ* — шижоатсиз; *джэйпош* — сўзана, палак; *зйтгъ//зйтъ* (< ой тўти) — хола; *тота* — буви, момо каби ДЛга киритиш мумкин бўлган анчагина сўзлар бор.

«Ўзбек диалектологиясидан материаллар» (ЎДМ) тўпламларида (I, 1957; II, 1961) ҳам (айрим мақолаларда) кичик ҳажмдаги луғатлар бор. Масалан, ЎДМ, I, II да С. Иброҳимовнинг Миришкор шеvasида қўлланадиган айрим сўзларни луғат тарзида берган иккита мақоласи бор. Биринчи мақолада 145, иккинчисида юзга яқин сўз бўлиб, улар орасида *шэхмут* — ҳасип; *лаш қълъш* — қовун узиш; *роста қөл* — ўнг қўл; *ғолча* — қувача; *тэкийё* — ёстиқ, болиш сингари сўзлар учрайди (ЎДМ, I, 292—297; II, 217—220).

Н. Ражабов «Қарноб шеvasининг лексик хусусиятлари» (СамДУ асарлари, Янги серия, 102, Самарқанд, 1960, 59—74-бетлар). Мақолада кундалик ҳаётда ишлатиладиган юзта сўзнинг луғати берилган. Луғатда *элук* — олов; *эмбър* — қувур; *манэг* — ияк; *нънэг* — кўз қорачиғи; *нуғ* — тарнов; *пэчэб* — ифлос сўв; *тэскэн* — қўнғироқ; *чълэлэг* — узун каби катта ҳажмли ДЛга киритиш мумкин бўлган бир қанча сўзлар бор.

О. Тўрақуловнинг «Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларда уй қурилишига оид сўзлар» (Қўқон давлат педагогика институтининг «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» тўплами, 1971, 55—74-бетлар) мақоласида уй қурилишига доир 156 сўз, термин берилган. Луғатда адабий тилда мавжуд бўлган талайгина сўзлар билан бир қаторда (сўзларни транскрипцияда бердик) *бозэ* — суюқ лой; *гэнджинэ* — (объектлар аниқ кўрсатилган, биз уларни бермадик) — омборхона ичидаги кичик, яширин уйча; *зувала* — гувала; *лампа* — 1. фанер; 2. шилга қоқилган тахта; *посахэна* — остона; *сэрбастэ* (эск.) — чиройли қилиб ишланган тоқча каби бир қанча терминлар борки, уларни, албатта, ДЛга киритиш лозим.

Умуман, турли хил тўпламларда чоп этилган баъзи мақолаларда хилма-хил шеваларга оид кичик ҳажмдаги луғатлар анчагинадир. Уларнинг барчаси ҳақида фикр юритиб ўтирмай, ахборот тариқасида айримларининг номини санаб кўрсатамиз:

Абдураҳмонов Д. «Бешкент район шевалари лексикасидан материаллар», ЎДМ, II, 1961, 225—228-бетлар. Берилган кичик луғатда 80 сўз бор.

Узоқов Ҳ. «Водил шеvasи лексикасидаги баъзи бир сўзларнинг маънолари», АТМ, 2-китоб, Тошкент, 1961, 241—244-бетлар. Луғатчада 96 сўз берилган.

Шарипов О. «Поп шевасининг лексикасидан» Низомий номидаги ТДПИ. Илмий асарлар. 42-том, I-китоб, Тилшунослик масалалари, Тошкент, 1963, 471—488-бетлар. 220 сўз кичик луғат тарзида берилган.

Зуфаров С. «Сайрам шевасининг лексик хусусиятларидан». Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент, 1965, 195—205-бетлар. Мақолада 185 сўздан иборат луғат бор.

Носиров Ш. «Қўқон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари». УШЛ., 1966. Мақолада 170 сўз луғат қилиб берилган.

Узоқов Х. «Жанубий Фарғона шевалари лексикасидан намуналар» (УШЛ., 1966, 416—429). Шеваларга оид сўзлар тадқиқотлар ичида берилган. Адабий тилда учрамайдиган сўзлар деб 118 сўз, форс-тожик, араб тилларидан ўзлашган 91 сўз, шевалараро фарқланадиган 36 сўз, жами 245 сўз берилган.

Хуллас, юқорида келтирилган фактлар ўзбек шева, диалектларига оид лексик материаллар юз сўздан кам, беш минг сўздан ортик тарзда системалаштириб, луғат қилинганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Юқорида қайд этилган фактлардан шу нарса ҳам аниқки, Ўзбекистон ва Ўзбекистондан ташқаридаги ўзбек шевалари тарқалган территориялар — областлар бўйича ДЛлар бир хил даражада тузилган эмас. Баъзи территориялар бўйича ДЛлар кўпроқ, бошқалари бўйича озроқ тузилган, айрим областлар бўйича эса умуман ДЛлар тузилмаган. Аниқроқ қилиб айтганда, Хоразм воҳасидаги (Хоразм области ва ҚҚАССРдаги) ўғуз ва қипчоқ шевалари бўйича Ф. А. Абдуллаев, О. Мадраҳимов, А. Ишаев, Э. Уровларнинг луғатлари чоп этилган. Қашқадарё областидаги шевалар бўйича Б. Жўраев, А. Шерматов, С. Иброҳимов, Д. Абдураҳмоновларнинг катта ва кичик ҳажмдаги луғатлари эълон қилинган.

Ш. Шоабдураҳмоновнинг ДЛини ҳамда баъзи мақолалардаги луғатларни ҳисобга олмаганда, Тошкент области ва Фарғона водийсидаги (Фарғона, Андижон, Наманган областларидаги) шевалар бўйича нашр этилган биронта йирик ДЛ йўқ.

Бухоро шевалари бўйича М. Мирзаевнинг луғати чоп қилинган. Бироқ бу луғатда Бухоро группа шеваларининг бутун лексик бойлиги акс этган дейиш қийин. Шу сабабли Бухоро ва Навоий областларидаги ўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги (жуда бўлмаганда беш минг сўзлик) луғатини тузиш зарур.

Самарқанд, Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё областларидаги шевалар бўйича Қашқадарё ёки Хоразм областлари шеваларининг ДЛларидек луғатлар тузилмаганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари бўйича Қ. Муҳаммаджонов ва қисман О. Мадраҳимов, С. Зуфаровларнинг ишларида луғатлар чоп этилган. Лекин ушбу луғатларда шу региондаги мавжуд сўзлар тўла ўз аксини топган деб айтиш қийин. Шунга кўра, Жанубий Қозоғистон бўйича ҳам, Жанубий Қирғизистон-

даги ўзбек шевалари бўйича ҳам нисбатан тўла бир жилдли луғатлар тузмоқ лозим.

Тожикистондаги ўзбек шевалари бўйича Э. Шералиев катта ҳажмли ДЛ тузган бўлса ҳам у ҳанузгача нашр этилмаган.

Ўзбекистон ва Ўзбекистондан ташқаридаги ўзбек шеваларининг область луғатлари тузилиб нашр этилмагунча, умумўзбек шеваларининг кўп жилдли, нисбатан тўла ДЛни тузиш ниҳоятда қийин бўлади.

Тўғри, ўзбек шевалари бўйича нашр этилган луғатларда бизнинг ҳисоб-китобимиз бўйича ўттиз мингдан кўпроқ сўз бор. Бу жуда катта лексик бойлик. Бироқ бу сўзлар орасида такрорлари, ДЛ тузиш принципларига жавоб бермайдиганлари ҳам бор. Хўш, буларни сарагини саракка, пучагини пучакка ажратганда ярмиси саракка чиқмасмикан? У ҳолда кўп жилдли ДЛ учун нашр этилган 15 минг тайёр сўз бор: Бу 1971 йил нашр этилган УХШЛдан уч баравар кўп деган сўз.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУФАТНИНГ ТАРҚИБИ ВА ЛУФАТГА КИРИТИЛАДИГАН ДИАЛЕКТИЗМЛАР

Ўзбек тилининг шева, диалектларида ишлатиладиган барча сўзлар адабий тилда қўлланиши ёки қўлланмаслиги жиҳатдан иккита катта гуруҳга ажратилади: 1) ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари учун муштарак сўзлар: *қўл, қўз, оқ, қора, уч, беш, мен, сен, турмоқ, ётмоқ, оҳ, уҳ* каби; 2) адабий тилда қўлланмайдиган, фақат шева ва диалектлардагина ишлатиладиган сўзлар: *эл* — қўл, *ғоз* — ёнғоқ (Хоразм-ўғ.); *арзан* — тариқ, *джекей* — мансабдор (Лақай); *джиджа*//*джича*//*джичча* — оз, озгина: *уча* — орқа (Уйчи); *луғут* — юмшоқ, *лаҳм гўшт, пучақ* — чипқон (Уш) ва бошқалар.

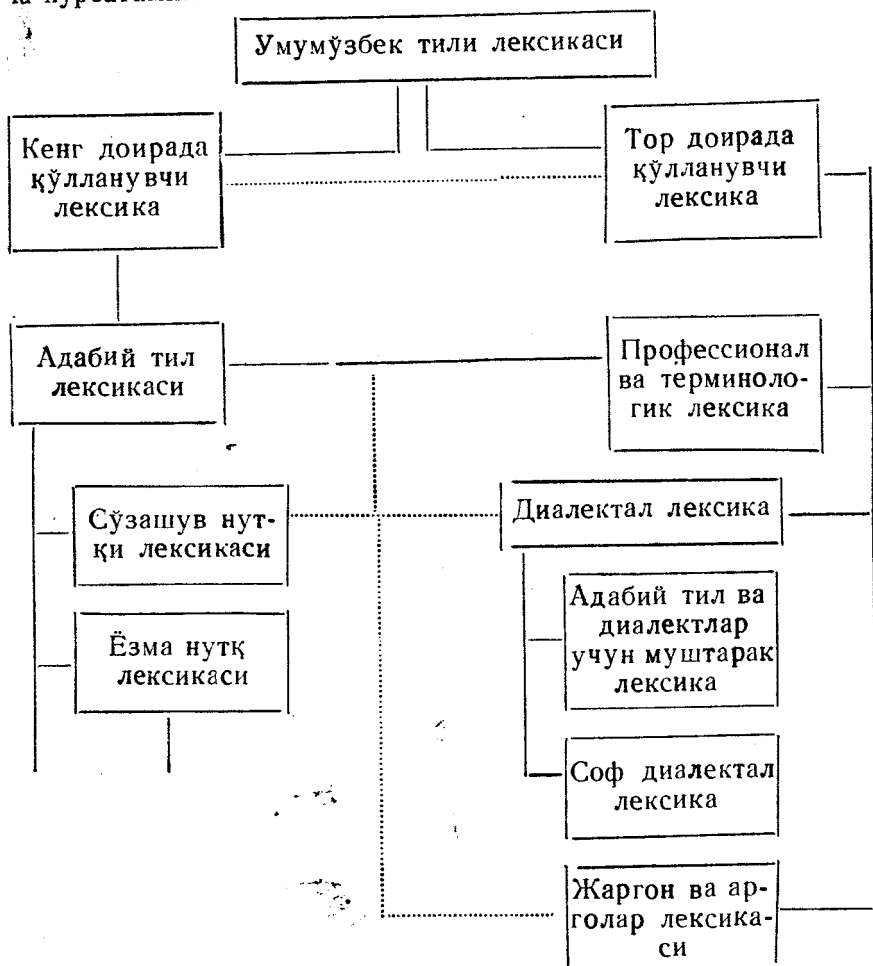
Адабий тил ва шевалар учун муштарак сўзлар миқдори фақат шевалардагина қўлланадиган сўзлар миқдорига нисбатан кўп. Бошқача қилиб айтганда, адабий тилининг, умуман умумўзбек тилининг тарқалиш, қўлланиш доираси жуда кенг, унинг имконият доираси чегараланиб қўйилмаган. Шева, диалектларимизнинг тарқалиш ва қўлланиш доираси эса нисбатан тор, чунки уларнинг ҳар бири маълум бир, кичик территория билан чегараланган. Шеваларга хос лингвистик хусусиятлар барча ўзбеклар учун, адабий тил учун хос эмас. Шу сабабли ҳам барча ўзбек шеваларини билладиган, ўша шеваларда гаплашадиган биронта ўзбекни топиш қийин.

Худди диалектал лексика сингари профессионал ва терминологик лексика ҳам, жаргон ва арголар ҳам маълум бир гуруҳ шахслар нутқидагина учрайдиган, чегараланган ҳолда қўлланадиган лексикадир. Шунга кўра умумхалқ лексикаси, даставвал, чегараланмаган — умумхалқ қўллайдиган ҳамда чегараланган — умумхалқ тилида қўлланмайдиган лексика деб иккита гуруҳга ажратилади. Масалан, рус тили лексикологиясида аҳолининг қайси группалари қандай сўзларни қўллашига кўра айрим лексикологлар рус тили лексикасини умумхалқ тилига оид (общенародная) ва умумхалқ тилига оид бўлмаган (необщенародная) деб кўрсатсалар (Калинин А. В., 1978, 118—119 ва б.), бошқа баъзи тилшунослар лексикани қўлланиш доираси чегараланмаган (неограниченная) ҳамда қўлланиш доираси чегараланган (ограниченная) лексика деб тасниф этадилар (Шанский Н. М., 1972, 115—227, Фомина М. И. 1983, 170—171 ва б.).

Юқорида қайд этилган фикрлар ўзбек тили лексикологиясига оид ишларда ҳам учрайди. Масалан, «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (I, 1980) дарслигида ўзбек тили лексикаси истеъмол доираси чегараланган ҳамда умумистеъмолдаги лексика деб, ... икки катта қатламга бўлинади (127). «Ўзбек тили лексикологияси» (1981) китобида ўзбек тили лексикаси «истеъмол доирасига кўра» қўлланиш доираси чегараланмаган ҳамда қўлланиш доираси чегараланган деб иккита гуруҳга ажратилган (11—17). Ушбу асарларда,

негадир, бу икки таснифий группа «икки қатлам» деб нотўғри кўрсатилган (1980, 127; 1981, 11).

Бироқ лексикани чегараланмаган — чегараланган, умумхалқ тилига хос бўлган — хос бўлмаган лексика деб тасниф этиш объектив ҳақиқатга тўғри келмайди, чунки чегараланмаган (неограниченная), чексиз нарса умуман йўқ. Шунингдек, умумхалқ тили учун хос бўлмаган (необщенародная) лексика дейиш ҳам мантқан нотўғри, чунки диалектал сўзлар, профессионализмлар, жаргон ва арголар аслида умумхалқ лексикасининг таркибий қисмига тааллуқли бўлган, тил луғат составига кирувчи сўзлардир. Шу сабабли умумхалқ лексикасини қўлланишига, турли хил функционал характериға кўра кенг доирада ҳамда тор доирада қўлланувчи лексика деб атаган маъқул. Бунни кўргазмали тарзда қуйидагича кўрсатамиз:

Қўёсланг: рус тили лексикасининг қўлланишига кўра бўлинишини А. В. Калинин икки хил вариантли схема орқали кўрсатган (қаранг: Калинин А. В., 1978, 151—152).

ДЛларнинг асосий ва бирламчи объекти мана шу схемада кўрсатилган тор доирада қўлланивчи лексиканинг фақат диалектал лексика қисмидангина иборат (диалектал лексика ҳақида кейинроқ махсус тўхталамиз). Бироқ диалектал лексика тор доирада қўлланидиган профессионал ва терминологик ҳамда жаргон ва арголар лексикаси билан у ёки бу даражада алоқадор. Масалан, профессионал ва терминологик лексиканинг бир қисми адабий тилда ҳам, шева, диалектларда ҳам қўллansa, бошқа бир қисми фақат маълум территориядаги шева, диалектлардагина қўлланади.

Хўш, булардан қайсилари ДЛга киритилади? Табиийки, шева, диалектларимизда қўлланидиган муҳим профессионал сўз ва терминлар, аниқроқ қилиб айтганда, турли хил касб-ҳунарларга ҳамда деҳқончилик, чорвачилик, тўй-маросим, озиқ-овқат, кийим-кечак сингари хилма-хил соҳаларга оид диалектал сўзлар — диалектал профессионализмлар ДЛга киритилади. Адабий тилда актив қўлланидиган профессионализмлар ДЛга киритилмайди. Бу аниқ. Лекин ДЛ тузувчилар учун шеваларда мавжуд бўлган айрим профессионализмларнинг ишлатилиши чегарасини белгилаш, уларнинг адабий тилимизда қўлланиш, қўлланимаслигини аниқлаш анча қийин. Дарҳақиқат, адабий тилда қўлланиши ноаниқ, шевада ёки адабий тилда ишлатилиши мунозарали бўлган профессионализмларни ДЛга киритиш керакми, йўқми?

Авваламбор, бу хил терминларнинг адабий тилда қўлланиш даражасини аниқлашга ҳаракат қилиш керак. Бунинг учун, даставвал, изоҳли ва ўзбекча-русча ҳамда русча-ўзбекча луғатларни, хусусан, соҳалар бўйича тузилган луғат ва қўлланимларни кўздан кечирмоқ лозим. Агар ДЛ тузувчини қизиқтираётган сўз ёки термин кўпчилик луғатларда учраса, уни адабий тилда мавжуд деб ҳисоблаб ДЛга киритмаслик керак.

Бу ўринда шу нарсага ҳам эътибор бериш лозимки, маълум соҳалар бўйича тузилган луғатларда қайд этилган сўз ва терминларнинг аксарияти адабий тилда учрамаслиги, бу хил терминлар ушбу луғатларга айрим шева, диалектлардан киритилган бўлиши мумкин. Бироқ адабий тил луғатларини тузувчи лексикографларимизнинг аксарияти луғат тузаётганларида шеваларга оид луғатларни ҳам, айрим соҳа мутахассислари томонидан тузилган терминологик луғатларда қайд этилган терминларни ҳам, кўпчилик ҳолларда, четлаб ўтадилар, уларни икки тилли ва изоҳли луғатларга киритмайдилар. Масалан, ботаник олим М. М. Набиев тузган «Ботаника атлас-луғати» (Ўзбекистон ўсимликлари илмий ва маҳаллий номларининг иллюстрацион луғати)да (Тошкент, 1969) Ўзбекистондаги ўсимликларнинг 1100 дан ортиқ илмий ва маҳаллий номлари (буларнинг кўпчилиги ўзбек шевалари вакиллари нутқида қўлланиётган терминлар) аниқ ва тўғри, русча ҳамда лотинча

таржималарини берган ҳолда қайд этилган. Афсуски, «Ўзбек тили-нинг изоҳли луғати»ни (1981) тузувчилар бу луғатдан фойдаланмаганлар, натижада изоҳли луғатда Ўзбекистондаги ўсимлик номларининг 80 проценти (800 дан кўпроғи) киритилмай қолиб кетган. Ўзбек халқининг сўз мулки бўлган *игир, қумарчиқ, сувсумбул, оқсасир, ғозяпроқ, ҳўкизтили, кўкмараз, рандак* сингари ботаник терминлар келгусида тузиладиган изоҳли ва икки тилли луғатлардан ўз ўрнини олмоғи лозим.

Диалектологларимиз шева, диалектларни ўрганганда, соҳалар терминологиясига алоҳида эътибор билан қараб, уларни синчиқлаб ўрганишлари, аниқ ва тўғри ёзиб олишлари керак, Шеваларимизда турли соҳаларга оид минг-минглаб терминлар мавжуд. Энттагина мисол келтирамыз. Шимолий-Шарқий Тожикстондаги (Ленинобод областининг Ашт, Исфара, Конибодом, Мастчоҳ, Нов, Пролетар, Хўжанд районларидаги) ўзбек шеваларини синчиқовлик билан атрофлича тадқиқ этган Э. Шералиев адабий тилдаги биттагина *қоқи, қоқигул* (русча одуванчик, лотинча *tağaxasım*) терминининг ўзи текширган шевалардагина 24 хил синонимлари мавжуд эканлигини аниқлаган (Шералиев, Э. АКД., 1974, 25). Мана, тузиладиган катта ДЛ ёки шевалардаги ботаника терминлари луғати учун ажойиб материал:

- әпәнджър** (Гулхона, Ғўлакандоз — Пролетар р-ни, Нов). *бот. қоқигул «одуванчик» — лат. tağaxasım.*
- әпәнгър** (Қўрғонча—Пролетар) қ. әпәнджър.
- әмәйлъ** (Боштол, Урмон—Ашт) қ. әпәнджър.
- әйәлы** (Ўзбек қишлоқ — Пролетар) қ...
- әсәқәл** (Ошоба — Ашт) қ...
- әғәджәгул** (Ғўлакандоз) қ...
- әснқәқ** (Қамишқўрғон — Ашт) қ...
- әзәнсьндърәр** (Хитой—Пролетар) қ...
- әзәнтешәр** (Нов) ~ **қәзәнтешәр** (Хонобод, Офтобрў, Кулкент—Исфара) қ...
- әқъәт** (Исписар — Хўжанд, Андарсой, Фармонқўрғон — Нов; Чолота — Мастчоҳ) қ...
- әмәқаймәқ** (Боштол, Урмон — Ашт) қ...
- әрвгүл** (Тоғаяк, Саидқўрғон, Андарсой, Фармонқўрғон — Нов) ~ **сәрвқгул** (Исписар) қ...
- әқәлкөдърәр** (Ошоба — Ашт) қ...
- әллгәт** (Ниёзбек — Конибодом) қ...
- әтәләк** (Ниёзбек) қ...
- әтқәқ** (Лаккон — Исфара) қ...
- әтқәқъ** (Шайитқораёнғоқ—Конибодом) қ...
- әтлгүт** (Қамишқўрғон — Ашт) қ...
- әтәләп** (Хамиржў — Конибодом) қ...
- әтәләф** (Хамиржў, Шўрқурғон—Конибодом) қ...
- әйәт** (Шўрқўрғон) қ...
- әртмәк//уйтмәк** (Чолота — Мастчоҳ) қ...
- әнджәғджәғ** (Нов) қ...

шерқоқъ (Қамишқўрғон—Ашт) қ...

Хуллас, изоҳли ва икки тилли луғатларга киритилмаган, адабий тилда қўлланиши ноаниқ ёки мунозарали бўлган соҳаларга оид терминлар, профессионализмлар, албатта, ДЛда берилиши шарт (Филин Ф. П., 1961, 27—29).

Этнографизмлар ҳақидаги мунозарали, ноаниқ масалалар ҳам, одатда, шу юқорида айтилганидек ҳал этилиши лозим (этнографизмлар ҳақида алоҳида тўхталамиз).

ДЛга эскирган (архаик ва тарихий) сўзларнинг киритилиш, киритилмаслик масаласига ҳам қисқача тўхтаб ўтиш лозим, чунки архаик сўзларнинг бир қисми ҳозирги адабий тилда қўлланмай фақат шевалардагина сақланиб қолган. Масалан, ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларида мавжуд бўлган қуйидаги архаизмлар бунга яққол далилдир: *бадақ* (Бер.) эск. чиғирга сув солинадиган кориз; *дасмәвур* (Тўртк.) эск. революциядан илгари қозиларнинг муҳр босгани учун оладиган пули, *ҳайзәмкәш* (Бер.) эск. ўтинчи, тўқайдан ўтин олиб келиб сотувчи шахс; *шырлан* (Тўртк., С. бий) эск. ҳамён, кармон; *тартыш* (Манг.) эск. от кучини, араванинг мустаҳкамлигини синаш учун ўтказиладиган мусобақа; *бәйкәм* (Манг.) эск. ўнг ва чап жуфтлари ажратилмайдиган оёқ кийими каби. Бу хилдаги архаизмлар, албатта, ДЛларда берилиши лозим.

Эскирган сўзларнинг яна шундай бир туркуми борки, улар адабий-оғзаки сўзлашув нутқида қўлланмайди, бироқ ёзма адабий тил лексикасида стилистик мақсадлар учун қўлланади ҳамда махсус «тарихий» терминлар сифатида ишлатилади. Мана шу ўтмишдаги тарихий ҳаёт-тарихий воқеа ва ҳодисалар, урф-одатлар, расм-русумлар ва шу қабилар борасида, умуман ҳозирги кунда эскириб қолган, йўқолиб кетган нарсалар ҳақида маълумот берувчи «тарихий» сўз ва терминлар баъзи бир шеваларда ёки фольклор асарлари тилида учраши мумкин. Бу хилдаги тарихий аҳамиятга эга бўлган ўтмишдан садо берувчи «тарихий» лексикани тамомла йўқолиб кетмасдан аввалроқ ДЛларга киритиб, фан учун, лингвистик тадқиқотлар учун сақлаб қолмоқ керак (бу ҳақда қаранг: Филин Ф. П., 1961, 30—31).

ДЛ тузаётганда шу нарсага ҳам эътибор бериш керакки, маъно жиҳатдан фарқланмайдиган абсолют синонимлар — дублет сўзлар шеваларда ҳам, адабий тилда ҳам кўплаб учрайди ва уларнинг аксарияти адабий тилда қатъий равишда нормалашмаган. адабий тил луғатларида ва бадий асарларда параллел қўлланиб келаётган бўлади. Масалан, Тошкент диалектига оид *чәттәй* — чумчуқсимонлар туркумига мансуб кичкина, чаққон, сайроқи қуш номи адабий тилга *читтак* тарзида кирган. Худди шу қуш Андижонда *джънқарчә*, Фарғона шеваларида *чънқарчә/чънғарчә*, Наманган ва унинг атрофларида *сънчъләк* деб юритилади. Таниқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести нашр этилгандан кейин синчалак номи читтакка нисбатан кўпроқ ва кенгроқ территорияда қўлланадиган бўлиб қолди. Шу сабабли бу қуш

номининг шеваларда учрайдиган барча синонимларини ДЛда берган маъқул:

джънқарчэ (Анд.) читтак «синица».

сынчълэк (Нам.) қ. джънқарчэ.

чънқарчэ//.ънғарчэ (Фарғ.) қ. джънқарчэ.

чъттэй (Тошк.) қ. джънқарчэ.

Орқаси ип, юзи текис ва қалин ипак туклар билан қопланган мато адабий тилда *духоба* ҳамда *бахмал* деб юритилади. Шеваларда ҳам *бахмал*, *духоба* сўзлари мавжуд: *духобэ* сўзи Тошкент тип шеваларга, *бахмал* эса Фарғона, Самарқанд, Хоразм-ўғуз шеваларига хос. Қипчоқ тип шеваларда *бахмал* сўзининг *мақмал*//*махмал* каби фонетик вариантлари бор. Андижон шеваларида *бахмал*, *духоба* ўрнида, кўпинча, *барқэт*//*барқут*//*бархэт*//*бархут* сўзи қўлланади. Адабий тилда *бахмал*, *духоба* параллел қўлланиб, доминанти аниқ бўлмагани ҳамда шеваларда *бархит* сўзи мавжудлигини ҳисобга олиб, бу дублет сўзларни катта ҳажмли ДЛга киритиш лозим. Адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам *пэкър* (Тошк., Поп, ҚД), *челэк* (Тошк.), *сэтъл* (Бух., Сам.), *қавға* (Хоразм-қипч., Жўш.) «ведро»; *чашпант* (Бух.), *чэчвон* (Тошк.) *чиммэт* (Анд.), *эск. чачвон*, *чиммат*; *бурыч*//*бурч*//*буруч* (ҚҚўзб.), ~ *гэръмдэрэ* (Тошк.) ~ *қалампэр* (Анд., Фарғ.) *қалампир*, *гармдори* сингари абсолют синонимлар кўплаб учрайдики, булар ДЛлардан четда қолиб кетмаслиги керак.

Жаргон ва арголар ДЛга киритиладими? Б. Жўраев «Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси» (УШЛ, 1966) мавзuidaги мақоласига илова этилган луғатда даллоллар ва қассобларнинг «сирли» нутқидаги баъзи сўзларни қайд этган. Масалан: *эре* — бир; *бийэз* — икки; *гэре* — уч; *гэтэ* — тўрт, *нимсэр* — беш, *кэпэрэ* — олти; *кэбийэз* — етти; *бийэскэм* — саккиз; *эрикэм* — тўққиз; *сэре* — ўн (Жўраев. Б., 1966, 186).

Бу хилдаги «сирли», махфий сўзлар ДЛларда бериладими? Бошқача қилиб айтганда, бирор гуруҳ вакилларининг ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида мавжуд сўзларга ўзгача мазмун бериб ёки бошқа шаклда ишлатадиган сўз ва иборалари — жаргонлар ҳамда жаргонларнинг бир тури бўлган арголар (французча сирли) ДЛга киритиладими? Юқоридаги Б. Жўраев қайд этган мисоллар жаргонларга тааллуқлими ёки арголарми? Ушбу саволларга жавоб бериш учун жаргон ва арголарга хос хусусиятларни уларнинг диалектизмлардан фарқ қиладиган белгиларини аниқлаб олмоқ лозим.

Жаргонлар маълум бир гуруҳ кишиларнинг, бирор касб-кор билан шуғулланувчиларнинг, умуман машғулотлари, одатлари, қизиқишлари, турмуш тарзи бир хил бўлган шахсларнинг оғзаки сўзлашув нутқида учрайдиган сўзлардир. Жаргонларнинг ўқувчилар жаргони, студентлар, солдатлар, спортсменлар, стилиягалар, савдогарлар, ўғрилар жаргони каби бир қанча турлари мавжуд. Масалан, *пенсия* — стипендия, *дум* — бирор фандан топширилмаган имтиҳон, қарз; *йиқилмоқ* — имтиҳондан қониқарсиз баҳо ол-

моқ; *халқаро баҳо* — қониқарли баҳо (студентлар нутқида); *оқ, оқсоқол, обизамзам, мўйсафид, новча* — арақ; *қизил, барматуха* — вино; *бир банка* — бир шиша (0,5 л.) арақ ёки вино; *алкаш* (алкоголь сўзидан) — алкоголик, алкоголизмга (арақ, вино ичишга) мубтало бўлган шахс (ичувчиларга оид жаргон); *тоғамнинг ўғли* — милиционер; ГАИ инспектори (шоферлар нутқида); *лой* — пул; *шапкаси* — харид қилинган камёб нарсага, нархидан ташқари, пора тариқасида, берилган устама пул (савдогарлар нутқида).

Д. Н. Ушаков муҳаррирлигида чоп этилган «Рус тилининг изоҳли луғати»да «Жаргон — бу аргодир»,— дейилган (Калинин А. В., 1978, 145). Дарҳақиқат, лексикологияга оид айрим асарларда, кўпчилик луғатларда жаргон ва арголар фарқлаб кўрсатилмайди, арголар алоҳида қайд этилмай, улар жаргон деб ҳисобланаверади. Масалан, «Ўзбек тили лексикологияси» (1981) асарида худди шундай йўл тутилган, ҳатто *чайчачман* — айтаман, *чбочрочман* — бо-раман, *мезан* — мен; болалар ўйинида санаш учун қўлланиладиган *адин, бадин, гуден, надин, шапка, пили, оная, қўғирмочи, дингая, аст, пас, кислий квас* сингари арголар жаргон деб нотўғри кўрсатилган (Ўзбек тили лексикологияси, 42-бет).

Арголар бирор ижтимоий гуруҳ, тоифанинг (тор доирадаги айрим касб-ҳунар билан шуғулланувчиларнинг, даллоллар, қассоблар, отарчилар, безорилар, ёш қизлар ёки ўғил болалар ва шу каби-ларнинг) қўллайдиган, атрофдаги бошқа кишилар тушунмайдиган сунъий, сирли, шартли, махфий «тили»дир. Революциядан илгари бу хил лексика маънаний бузуқлик йўлига кирган шахслар — ўғрил-лар, безорилар, дайдилар, фирибгарлар нутқида жуда кўп ишла-тилган.

Ҳар нарсага қизиқувчан баъзи бир ёшлар, ўқувчилар нутқида адабий тилдаги сўзлар турли хил фонетик ўзгаришларга учраб, бошқалар тушунмайдиган ҳолатга келтирилади:

1. Сўз бўғинлари, баъзан товушларнинг ўрни алмаштириб қўл-ланади. Бунда сўзнинг биринчи бўғини, одатда, сўз охирига қў-чирилади: «...Акбар гапни давом эттирди:

— *Ламаймизмипой?*

— *Дайқан либқи?*— деди Аъзам.

Акмал акам «Бу қанақа тил?» дегандай бизга қаради. Биз мак-табда шунақа тилда гаплашардик, майнавозчиликка. Ҳозир Акбар-нинг бундай гапираётганининг сабаби майнавозчилик эмас, Акмал акамга билдирмай, Ҳасан-кўзойнакни пойлаймизми, деяётгани. У Аъзамнинг қандай қилиб деган сўроғига жавоб берди:

— *Татўрт лабо либбў лаймизпо. Римизби манингфер нидаё, римизби таўр дайўл. Михўп?*

— *Тибўп.*

— *Чонқа лаймизбош?*

— *Рби атдансо йинке.*

Акмал акам бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, охири чидаёлмади шекилли, сўради:

— Ҳой, болалар бу қанақа тил ўзи? Нима деяписизлар?» (Н. Фозилов. Қуш қаноти билан, 132).

2. Сўз бўғинлари орасига ёки бўғин ичига ёинки бўғинлар бошига бир хилдаги битта ундош ёки ундош ва унли ёинки ундош-унли-ундош товушдан иборат *за, зо, зи, зу; ба, бо, би, бу; тиш, туш* сингари битта бўғин қўшиб талаффуз этилади (мисоллар бадний адабиётларда қайд этилган қиз-жувонлар нутқида онда: а) *уйтишга келтишасанми? уйга келасанми? б)...* *Озотазомдаван қозолгазан мововузут чозопозондазон узунгаза казамсузуд тизиксазак* — Отамдан қолган мовут чопондан унга камзул тиксак. в) *чочтам чолчмачочтачга чбочрачди* — Отам Олмаотага боради: каби.

Жаргон ва арголар диалектал сўзларга нисбатан жуда тор доирада, кам миқдорда учрайди ҳамда улар диалектизмлар сингари изоглоссаларга эга бўлмайди. Диалектал сўзлар сингари жаргон ва арголар ҳам изоҳланиши, таърифланиши лозим.

Жаргон ва арголар жуда ўзгарувчан бўлади. Диалектал сўзларнинг аксарияти авлоддан-авлодга ўтиб, узоқ даврлар давомида ўзгармай сақланади.

Ф. П. Филиннинг кўрсатишича, ҳар қандай окказионал сўзлар, қандай гуруҳлар орасида вужудга келганлигидан қатъи назар, уларни умуммиллий тилга онд ёки диалектларга хос деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шу сабабли жаргон ва арголар дифференциал ДЛлар учун объект бўла олмайди (Филин Ф. П., 1961, 32).

Тўғри, жаргон ва арголар адабий тилга ҳам, шева, диалектларга ҳам хос эмас. Бироқ жаргон ва арголар умуммиллий тил саставига кириб, унинг кичик бир бўлаги сифатида маълум гуруҳдаги кишиларга хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, жаргон ва арголар адабий тилнинг лексик-семантик системасига тааллуқли эмас, улар фақат умумхалқ тилининг тор доирада қўлланадиган лексикасида кичик бир қисмини ташкил этади, холос. Э. А. Бегматов ўзбек тилининг умумий луғат таркибини ташкил этувчи сўзлар гуруҳи ҳақида фикр юритар экан, жаргонларни (у арголарни ажратиб кўрсатмаган, жаргонлар таркибига киритган) алоҳида гуруҳ сифатида қайд этиб, «Жаргонлар тил материали, маълум социал гуруҳлар нутқини характерловчи луғавий ва грамматик материал сифатида тил луғат саставига киради ва унда махсус луғавий секторни ташкил қилади»,— деб тўғри кўрсатган (Бегматов Э. А., 1985, 15).

Жаргон ва арголар бадний асарлардаги қаҳрамонлар тилининг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи восита сифатида, стилистик мақсадларда қўлланади. Адабий тилда, бадний асарлар тилида, публицистикада қўлланадиган жаргон ва арголар учун жаргонизмлар ҳамда арготизмлар термини ишлатилади.

Жаргон ва арголарнинг маълум бир қисми (кўпинча фонетик ўзгаришларга учрамаганлари) диалектал лексика билан бевосита алоқадор бўлиб, ҳатто айрим арголар диалектизм (Д) бўлиши, баъзи диалектал сўзлар эса арго (А) бўлиб қолиши мумкин.

В. Д. Бондалетов бундай ҳолатни кўргазмалли тарзда қуйидагича кўрсатган: Д→А; Д←А (Бондалетов В. Д., 1968, 105).

Шу сабабли диалектологлар ўзлари текшираётган шевалар бўйича материал тўплаётганларида ҳам, уларни системалаштириб таҳлил қилаётганларида ҳам шева, диалектларга онд сўзларни жаргон ва арголар билан аралаштириб юбормасликлари, жаргон ва арголарни алоҳида ёзиб олишлари, уларни диалектал сўзлардан аниқ ва тўғри фарқлашлари лозим.

Ўзбек тилшунослигида жаргон ва арголар махсус ўрганилмаган, тадқиқ этилмаган. Диалектологларимиз, одатда, жаргон ва арголар ДЛга киритилмайди, деб уларга эътибор бермайдилар, ёзиб олмайдилар. Қолбуки, жаргон ва арголар бир қатор қизиқарли лингвистик проблемаларни ҳал этишга ёрдам бериши, лексиканинг бу тури бўйича тузилган луғатлар фақат тилшунослар учунгина эмас, балки бошқа соҳалардаги мутахассислар учун оригинал зарур материаллар бериши мумкин (Бондалетов В. Д., 1966, 3—4, 25—26). Шу туфайли диалектологларимиз жаргон ва арголарни тўплашлари, тадқиқ этишлари, луғатларини тузишлари зарур.

Агар бирор шевалар группаси лексик жиҳатдан тадқиқ этилса, бу ишда, албатта, ДЛ бўлиши шарт. Жаргон ва арголар текширилган шеваларда оз миқдорда учраса, уларни ДЛга илова тариқасида бермоқ керак.

Болалар тилига оид материалларга ҳам худди шу йўсинда ёндашмоқ лозим. Ўзбек диалектологиясида фақат Б. Жўраев «Юқорри Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси» номли мақоласидаги луғатда болалар тилига оид *эввэ қэ [л]* — (болалар тилида) ўпмоқ...; *эллэ қэ [л]* — ... ухламоқ; *эчэғ...* ачом; *бэбэ...* бобов (аслида бобов сўзининг ўзи ҳам болалар тилига хос бўлиб, у «кучук, ит» маъносини ифодалайди.— А. И.). *бэбэй...* янги кийим каби сўзларни берган (УШЛ., 182—187). Болалар тилига оид сўзлар ДЛга киритилмайди, лекин бу хил сўзларни диалектологлар ёзиб олиши, иложи борича, илмий таомилга киритиш учун ҳаракат қилмоқлари керак, чунки болалар тили ўзбек тилшунослиги билангина эмас, балки умумий тилшунослик фани билан ҳам бевосита алоқадор.

Маълумки, ДЛга она тили ўзбек тили бўлган, ўзбек тилининг маълум бир шевасида бенуқсон гапирувчи кишилар қўллайдиган сўзлар киритилади. Бу ўринда шу нарсага эътибор бериш зарурки, паспортида миллати ўзбек деб ёзилганларни ҳаминша ҳам ўзбек шеваларининг вакиллари деб ҳисоблаш тўғри бўлавермайди, чунки уларнинг она тили бошқа бир тил бўлиши мумкин. Масалан, паспортида миллати ўзбек деб кўрсатилган шахс қозоқ ёки қорақалпоқ ёнки туркман ёхуд бошқа бир тилда ўқиган, ўша тилда гаплашадиган, ўша тилни ўз она тили деб ҳисоблайдиган бўлиши мумкин. Миллати ўзбек бўлиб, она тили бошқа тил бўлган (ўзбек-қозоқ, ўзбек-қорақалпоқ, ўзбек-туркман сингари) шева вакилларининг тилини ўзбек диалектологлари эмас, ўша қардош

тил (қозоқ, қорақалпоқ, туркман) диалектологлари ўрганишлари лозим. Аксинча, қозоқ, қорақалпоқ, туркман, қирғиз ва бошқа миллат вакиллари паспортга кўра ўша миллатга мансуб бўлса ҳам она тили ўзбек тили бўлса, биронта ўзбек шеvasида гапирса, уларни ўзбек шеваларининг вакиллари деб ҳисоблаш керак. Худди шунингдек, Тожикистон ва Ўзбекистондаги тожик-ўзбек шеваларини ўзбек диалектологлари ўрганиши, ўша шева вакиллари ишлатган диалектал сўзларни тўплаб ДЛга киритишлари лозим.

Хуллас, ДЛда ўзбек ва ўзбеклашган шева вакилларининг нутқи, улар қўллаган диалектал сўзлар ўз аксини топмоғи керак. Она тили ўзбек тили бўлмаган кишилардан миллати ўзбек-ку деб қорақалпоқ, қозоқ, туркман каби тиллар ва уларнинг шеваларига оид фактларни ёзиб олиш, уларни ўзбек шеваларига хос хусусиятлар сифатида кўрсатиш фанни ва жамоатчиликни алдашдан бошқа нарса эмас.

Ўзбек диалектал лексикографияси шева, диалектлар бўйича тўғри ва аниқ транскрипцияда ёзиб олинган турли хил текстлар (эртақлар, суҳбатлар, афсона ва ривоятлар, латифалар, мақоллар, топшимоқлар, қўшиқлар, саломлар, ёр-ёрлар, термалар каби) билан бевосита алоқадор. Бундай бўлиши табиий, чунки турли хил шевалардан ёзиб олинган хилма-хил текстлар ДЛлар учун энг муҳим, қимматли манбадир. Дарҳақиқат, текстларда маълум бир объектдаги шева вакиллари нутқи яхлит ҳолда, қандай бўлса шундайлигича ўз аксини топган бўлади. Бундан ташқари, текстларда фақат фонетик, морфологик, синтактик хусусиятларгина эмас, балки даставвал ДЛ учун зарур бўлган лексик фактлар (шеваларга хос бош сўзлар ҳамда уларга оид мисоллар) мавжуд бўлади. Текстлар ДЛга киритиладиган бош сўзларнинг барча маъноларини тўлиқ изоҳлаш учун манба бўладиган бирламчи, ишончли материалдир. Шунинг учун ҳам диалектологларимиз бирор шевани ўрганар эканлар, дастлаб ишни ўша шева (ёки шева-лар гуруҳи) бўйича текстлар ёзиб олишдан бошлайдилар. Шу сабабли шеваларимиз бўйича ҳимоя этилган КДларининг деярли барчасида ёзиб олинган текстлардан намуналар мавжуд. Масалан: 1) К. Назаров. «Ўзбек халқ шеваларидаги эгалик аффикслари» (1963). Текстлар: 284—310-бетлар. 2) Ҳ. Шарипов. «Жанубий Қирғизистондаги ўзбек шевалари» (1967). Текстлар: 189—202-бетлар; 3) М. Ш. Шоиноятова. «Ўзбек шеваларида келишклар» (1971) текстлар: 131—146-бетлар; 4) М. Бўронов. «ҚҚАССР ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари» (1972). Текстлар: 225—232. 5) С. Раҳимов. «Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари лексикаси» (1974). Текстлар: 122—134-бетлар. Бу рўйхатни яна узундан-узоқ давом қилдириш мумкин.

Умуман, шевашуносларимиз томонидан жуда кўп, хилма-хил текстлар ёзиб олинган бўлса ҳам уларнинг аксарияти нашр этилмаган, бир қисми ҳатто йўқолиб ҳам кетган.

Хуллас, аниқ, тўғри, транскрипцияда ёзиб олинган текстлар бўлмаса, яхши ДЛ тузиш мумкин эмас.

Ҳўш, шеваларимиз бўйича ёзиб олинган, нашр этилган текстлар кўпми, уларни кимлар, қай тарзда ёзиб олган? ДЛ тузувчилар учун фойдаси тегар, деган мақсадга уларнинг энг муҳимлари ҳақида маълумот берамиз:

Ўзбек шева, диалектлари бўйича текстлар ёзиб олиб, нашр қилдириш ишини Е. Д. Поливанов бошлаб берган. У ўзбек адабий тилига Тошкент, Самарқанд, Фарғона сингари шаҳар тип шевалари асос бўлган, деган фикрини исботлаш учун ўша шеваларни тадқиқ этган ва текстлар ёзиб олган. 1922 йилдан бошлаб ҳар хил журнал ва тўпламларда Тошкент, Самарқанд, Марғилон, Қарши, Туркистон, қозоқ-найман, Қиёт-Қўнғирот, Хива, Иқон каби шевалар бўйича қилинган ишларда, илова сифатида, текстлар ҳам чоп этилган. Кейинчалик ушбу текстлардан айримлари В. В. Решетовнинг «Ўзбек тили» («Ўзбекский язык») (I, 1959) асарида, В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг «Ўзбек диалектологияси» (1962, 1978) дарслигида, Ш. Шоабдурахмоновнинг монографияларида (1962, 1983) ва бошқа ишларда қайта-қайта нашр қилинган.

Е. Д. Поливановнинг ўзбек диалектологияси учун қилган саъюбли ишларидан бири шуки, у ўзбек шеваларини ўрганишга К. К. Юдахинни ҳам жалб этган. К. К. Юдахин 1924 йилда Чимкент уездининг (ҳозирги Қозоғистон ССР Чимкент областининг) Қорабулоқ ва Манкент қишлоқларида бўлиб, текстлар ёзиб олган. Манкентга нисбатан Қорабулоқ шеваси ўзинга хос лингвистик хусусиятларга кўпроқ эга бўлганлиги сабабли у бу шевани махсус тадқиқ этган ва 1927 йилда бу шевага онд ишини (текстларини ҳам) чоп қилдирган. Кейинчалик (ўттиз йилдан кейин) бу иш УДМ (I, 1957) тўпламида қайта чоп этилди (текстлар, 39—57-бетлар). Умуман, К. К. Юдахин Қорабулоқ, Манкент, Иқон, Водил, Уш каби хилма-хил ўзбек шевалари бўйича жуда кўп текстлар ёзиб олган (Бу текстлар В. В. Решетовнинг архивида, иккита катта папкада сақланаётганлигини кўрган эдим. Ҳозир бу архив материаллари В. В. Решетовнинг қизи Л. В. Решетовада сақланаётган бўлса керак). Текстлар халқаро фонетик алфатив — МФА ёзуви бўйича ҳамда лотинча ўзбек алифбоси асосидаги транскрипцияда, сиёҳ қалам билан ёзиб олинган. Бу текстлардан бир қисмини биз Ш. Азизова билан биргаликда қайта транслитерация қилиб, ҳозирги қўлланаётган транскрипцияда ёзиб чиқдик. Текстлар УДМ (II, 1961, 14—50-бетлар) ҳамда Тошкент давлат чет тиллар педагогика институтининг Илмий ишлар, VIII (Тошкент, 1963) тўпламларида нашр қилинди (17—25-бетлар). Шунингдек, К. К. Юдахин ёзиб олган текстлар В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг дарслик, қўлланма ҳамда монографияларида, бошқа баъзи тўпламларда ҳам чоп этилди.

В. В. Решетовнинг «Ўзбек тили» асарида Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин ёзиб олган текстлардан ташқари Ҳоди Зарифий (Қатагон), Ш. Шоабдурахмонов (Кўқон), Ҳ. Ғуломов (Жиззах), Ш. А. Афзалов (Паркент), Е. Ғуломов (Тошкент) ёзиб олган текстлар ҳам бор (320—355).

Ўттизинчи йилларда Ғози Олим Юнусов ҳам бир қанча текстлар чоп қилдирган. Жумладан, Қашқадарёнинг Китоб районидаги, шунингдек Жанубий Тожикистон ва Афғонистондаги Қатағон уруғига мансуб шева вакилларида ёзиб олган текстлар 1930 йилда «Илмий фикр» тўпламининг 1-сонидан нашр қилинган (33—39). Кейинчалик 1935 йилда Ғози Олим Хива-Урганч ва Хоразмдаги бошқа баъзи шевалар, Фарғона водийсидаги қипчоқлар, Оҳангарон, Булунғур, Марғилон, Наманган шевалари бўйича ёзиб олган текстларидан намуналарни чоп қилдириди (Ғози Олим Юнусов, 1935, 39—59). Ушбу текстларнинг қимматли томони шундаки, у текстларда учрайдиган шеваларга хос сўзларнинг 130 дан ортигини лугат қилиб берган (63—66).

В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг «Ўзбек диалектологияси» (Тошкент, 1959, қўлланма) ва, хусусан, 1962 йилда чоп этилган «Ўзбек диалектологияси» дарслигида хилма-хил ўзбек шевалари бўйича, аниқ транскрипцияда ёзиб олинган жуда кўп диққатга сазовор текстлар берилган (248—346). Дарҳақиқат, Тошкент (Ш. Шоабдурахмонов), Жиззах (Ҳ. Ғуломов), Андижон (С. Иброҳимов), Наманган (А. К. Боровков), Уйчи (А. Ю. Алнев), Қарши (Е. Д. Поливанов), Бухоро (Ҳ. Ғуломов), Китоб (Ш. Шоабдурахмонов), Туркистон (Е. Д. Поливанов), Манкент, Қорабулоқ (К. К. Юдахин), Хоразм шевалари (Е. Д. Поливанов, Ф. А. Абдуллаев, Ю. Жуманазаров), Манғит (А. Ишаев), қозоқ-найман (Е. Д. Поливанов), Қатағон (Ҳ. Зарифов), Янгиқўрғон (Фатхулла Абдуллаев) шевалари бўйича қарийб етти босма листдан иборат турли хил текст намуналари бошқа биронта асарда нашр этилмаган.

1962 йилда Н. Ражабовнинг «Ўзбек диалектологияси курсидан материаллар» китобида Самарқанд, Қарноб, қозоқ-найман, Қорабулоқ, Манкент, Тошкент, Қўқон, Урганч, Каттақўрғон, Найман шевалари бўйича Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, Ш. Шоабдурахмонов, Ё. Ғуломов, Н. Ражабов, М. Валиевлар ёзиб олган текстлардан намуналар берилган (66—78-бетлар).

Ф. А. Абдуллаев «Хоразм шевалари» (1961) монографиясида Хоразмдаги қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари бўйича ёзиб олган эртақлар, суҳбатлар, мақол, қўшиқ, ёр-ёрларга оид текстлар берган, улардаги шеваларга хос баъзи сўзларни махсус изоҳлаган (280—344). Бу Хоразм шевалари бўйича нашр этилган катта ҳажмдаги текстлар бўлиб, улар фольклоршунослар учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

УДМ I, II (1957, 1961) тўпламларида ҳам текстлар учрайди. Масалан, 1957 йилги тўпلامда Ф. А. Абдуллаевнинг Урганч шеваси, Ш. Шоабдурахмоновнинг Қўқон шеваси бўйича текстлари эълон қилинган (309—311, 318—321). 1961 йилги тўпلامда С. Иброҳимовнинг Миришкўй шевасига оид текстлари (214—217). Ш. Шчербакнинг Жанубий Хоразм шевалари бўйича текстлардан намуналари чоп этилган (90—95). А. Шчербак текстларининг

қимматли томони шундаки, ундаги ҳар бир жумла рус тилига таржима қилинган ҳолда берилган.

Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» (1962) монографиясида муаллиф ёзиб олган текстлардан ташқари С. Иброҳимов (Андижон), А. Ю. Алиев (Наманган), Н. Ражабов (Самарқанд) ёзиб олган текстлар ҳам берилган (336—360). Ш. Шоабдурахмоновнинг 1983 йилда нашр этилган монографиясида ҳам анчагина текстлар бор (156—191).

М. М. Мирзаевнинг Бухоро группа шеваларига оид асарида (1969) Бухоро диалекти, Бухоро областидаги ўғуз ва қипчоқ шевалари бўйича ўзи ва шогирдлари ёзиб олган текстлардан айрим намуналар нашр этилган (95—104-бетлар).

Б. Жўраевнинг «Юқори Қашқадарё шевалари» монографиясида (1969) ўша региондаги мавжуд шевалар гуруҳи бўйича текстлар берилган: қипчоқ шевалари (31—72); оралиқ шевалар (83—104); шаҳар тип шевалар (112—123). Ушбу монографияда текстларнинг кўп ва хилма-хил бўлиши, текстлардаги шеваларга хос хусусиятларнинг аниқ ва муфассал изоҳланганлиги алоҳида диққатга сазовор.

Э. Ю. Урозовнинг монографиясида (1978) Тўрткўл ва Беруний райондаги шевалар бўйича текстлар бор (109—124-бетлар). Бироқ текстларда биронта изоҳ йўқ, транскрипцион хатолар мавжуд.

А. Шерматов Низомий номидаги ТДПИ Илмий ишлар, 98-томида Қуйи Қашқадарё ўзбек шеваларидан текст намуналари берган (103—111). Изоҳлар берилмаган.

А. Шерматов. «Ўзбек халқ шеваларидан текстлар» (Педагогика олий ўқув юртлири ўзбек тили ва адабиёти факультети студентлари учун ўқув материаллари), Тошкент, 1975, 164-бет. Бу ўзбек шевалари бўйича алоҳида нашр этилган биринчи текстлар тўплами бўлиб, унда қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжалари бўйича текстлар танлаб берилган. Масалан, Тошкент области бўйича Пскент, Хос, Янгийўл (шаҳар); Бухоро областидан Бухоро (шаҳар) ва Вобкент; Жиззах областидан фақат Қашқа қишлоғи шеvasи бўйича текстлар мавжуд. Тўпلامда Қуйи Қашқадарё й-ловчи ва ж-ловчи шеваларига оид текстлар кўп, бироқ Юқори Қашқадарё шевалари бўйича текстлар йўқ. Текстлар ротапринтда чоп этилган, айрим текстларни ўқиш қийин. Текстлардаги диалектизмлар изоҳланмаган.

Кейинги йилларда Афғонистондаги ўзбек шевалари ҳам ўрганилиб тадқиқ этила бошлади, у ердаги айрим шевалар бўйича текстлар чоп этилди. Адабиётшунос олим А. Ҳайитметов 1975 йилда Афғонистонда бўлиб, Мазори Шариф шаҳрида, шаҳар атрофидан келган тўртта ўзбек билан суҳбатлашган ва улардан ёзиб олган текстларини эълон қилдирган (Ҳайитметов А., УТА, 1975, 1).

Н. Абдуллаевнинг «Шимолӣ-Ғарбий Афғонистондаги ўзбек шеваларининг фонетик хусусиятлари» мавзудаги КДсида илова тариқасида, текстлар ҳам берилган (Абдуллаев Н., АКД., 1982, 3).

Н. Абдуллаевнинг Афғонистондаги Жузжон вилоятига қарашли Сарипул ва Шибирғон шаҳарлари аҳолиси нутқидан ёзиб олган текстлари нашр этилган (Абдуллаев Н., УТА, 1979, 4, 59—72). Текстларда фақат ўнтагина сўзга изоҳ берилган. *Хилан, ўр, шавхар, сс, баҳас, рўз* каби кўпгина сўзлар изоҳланмаган.

Афғонистондаги ўзбек шеваларини яхлит тарзда ўрганиш, даставвал, бу шеваларни тасниф этишдан, уларнинг бир-бирларидан фарқланадиган фонетик, морфологик, лексик белгиларини аниқлашдан бошланмоғи керак. Сўнгра мазкур шеваларнинг лексик хусусиятларини батафсил ўрганиб, мукамал ДЛини тузмоқ лозим.

Умуман, умумўзбек шеваларининг ДЛини тузишда, хусусан ундаги бош сўзлар мақоласини ёзишда нашр этилмаган (КДларидан, луғат тузувчиларнинг шахсий архивида бўлган) ҳамда нашр этилган барча текстларни диққат-этибор билан (танқидий ёндашган ҳолда) ўқиб, улардаги бенуқсон транскрипцияда ёзилган бош сўзларни, уларга оид мисолларни, албатта, катта ҳажмдаги ДЛга киритмоқ зарур.

* * *

ДЛнинг бирламчи асосий объекти ўзбек шева, диалектларида мавжуд бўлган диалектизмлардир.

Маълумки, шева, диалектлар бир-бирларидан ва адабий тилдан диалектал сўзлар — диалектизмлар орқали фарқланади.

Хўш, диалектизм ўзи нима, у қандай таърифланади? «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати» (1965) да «Диалектизм. Бирор маҳаллий, территориал диалектга, шевага хос бўлган ва умумхалқ адабий тилига мансуб бўлмаган сўз ёки ибора», — деб таърифланган (147). Бу ўринда умумхалқ сўзи ноўрин ишлатилган, чунки адабий тил ҳам, шева, диалектлар ҳам умумхалқ тилига мансубдир. Таъриф бирёқлама бўлиб қолган, унда адабий тилда, бадий асарларда ишлатиладиган диалектизмлар ўз ифодасини топмаган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» да (1981), «Диалектизм. Умумий адабий тилга диалектлардан кирган сўз», — деб таъриф берилган (ИЛ., 1, 222). Бу таъриф ҳам бир томонлама бўлиб, унда шева, диалектларга хос диалектал сўзлар акс этмаган.

Диалектизм деганда, авваламбор, қуйидаги икки тушунчани фарқлаш лозим: 1. Маълум территориядаги шева, диалектлар учун характерли бўлган, лексик, фонетик, морфологик, сўз ясалиши ҳамда семантик ва синтактик хусусиятларига кўра адабий тилдан фарқланадиган ёки адабий тилда умуман учрамайдиган сўз ва сўз бирикмалари диалектизмлар деб юритилади. 2. Адабий тилда, бадий асарларда, публицистикада ва шу кабиларда қўлланадиган, бироқ адабий тил лексик системасига тааллуқли бўлмаган шева-ларга оид сўз ёки сўз бирикмалари диалектизмлар деб аталади*.

* Кўпчилик ишлардаги сингари ушбу ишда ҳам диалектизмлар тушунчасининг биринчи маъноси қўлланди (Фомина М. И. 1983, 171.; Калинин А. В., 1978, 120; Русская диалектология, 1972, 263—264; Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 24—26, 209).

Демак диалектизмлар икки хил:

Диалектал сўзлар — диалектизмлар

Шева, диалектлардаги
диалектизмлар

Бадий асарлардаги
диалектизмлар

Бадий асарлардаги диалектизмлар маълум бир шева, диалектга оид бўлади. Бироқ бу диалектизмлар транскрипция билан ёзилмагани, учрайдиган жойи, тарқалган территорияси у қадар аниқ бўлмагани сабабли улар ДЛ учун фақат қиёсий, ёрдамчи материал бўлиши мумкин.

Шева, диалектлардаги диалектизмларнинг энг асосий муҳим белгиси уларнинг маълум бир чегараланган территорияда изоглоссларга эга бўлишидир. Лингвистик географияда, шеваларни карталаштиришда изоглосслар (грекча *isos* — бир хил, *ўхшаш + glossa* — тил, нутқ) диалектал картадаги шева хусусиятлари тарқалган аҳоли пунктларини бирлаштирувчи линиялардир. Бошқача қилиб айтганда, диалектал хусусиятлар тарқалган территорияни ўз ичига олган чегара чизиқлари изоглосслардир. Мазкур территория диалектологик ишларда зона, область ёки группа шевалар деб аталади (Филин, Ф. П., 1961, 21).

ДЛ тузувчилар учун диалектал сўзларнинг изоглосслари ва хусусан уларнинг тарқалган зоналари биринчи даражали аҳамиятга эга. Шу сабабли ДЛда диалектизмларнинг қаерда (қайси облаstda, қайси шаҳар ёки қишлоқда ённки биронта шевалар гуруҳида) учраши, албатта, қайд этилиши шарт. Паспортсиз диалектал сўзлар ДЛга киритилмайди.

Диалектал сўзларни — диалектизмларни қай йўсинда аниқлаш мумкин?

Шевадаги сўзларнинг диалектизм эканлигини аниқлаш учун ўша сўз мавжуд бўлган шева ёки шевалар группаси бошқа биронта шева ённки группа шеваларга ёхуд адабий тилга қиёсланиши шарт. Одатда, шевалар лексикаси учун материаллар адабий тил лексикасига қиёсланган ҳолда тўпланadi ва улардан ДЛ тузиш принципларига мос келганлари танланиб ДЛга киритилади.

Маълумки, диалектизмлар стилистик ҳамда тарихан ўзгариб турадиган категориядаги сўзлардир. ДЛ тузувчилар буни ҳамиша эсда сақлашлари ва шеваларда мавжуд бўлган диалектизмларга шу нуқтан назардан ёндашишлари лозим. Бу деган сўз адабий сўзлашув ҳамда китобий услубга оид сўзларни ДЛга киритмаслик, шеваларда актив ҳамда пассив ишлатилаётган (эскираётган ва эскирган тарихий ва архаик) сўзларни танлаб ДЛга киритиш

зарур эканлигини тақозо қилади. Эскирган тарихий сўзларнинг этнографик диалектизмлар билан маълум даражада аналогияга эга эканлигини ҳам эсда тутмоқ зарур.

Диалектизмларнинг турлари. Диалектизмларнинг бир қанча турлари мавжуд, лекин бу турлар ўзбек диалектологиясида ва ҳатто рус диалектологиясида ҳам узил-кесил тарзда аниқ ҳал этилмаган. Тўғри, рус диалектологиясига, рус тили лексикологиясига оид кўпгина ишларда лексик, семантик, фонетик ва бошқа, бир-бирларидан фарқланадиган, диалектизмлар қайд этилган*. Бироқ бу ишларда айрим диалектизмлар тилга олинмаган ёки умуман диалектизм деб ҳисобланмаган, уларни тасниф этишда хилма-хилликларга йўл қўйилган. Бунга этнографик диалектизмлар яққол далилдири. Дарҳақиқат, этнографик диалектизмлар масаласида хилма-хил, мунозарали ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши фикрлар жуда кўп. Шу сабабли этнографик диалектизмларга оид мунозарали масалалар диалектизмларнинг бошқа турларига ҳам бевосита ёки билвосита алоқадор эканлигини ҳисобга олиб, даставвал этнографик диалектизмлар ҳақида фикр юритамиз.

Этнографик диалектизмлар. Ўзбек адабий тилида ҳам, хилма-хил ўзбек шеваларида ҳам халқимизнинг асрлар давомида шаклланган жуда қадимги турмуш тарзи, урф-одатлари, расм-русумлари, моддий ва маънавий маданияти билан алоқадор кўпгина сўз, терминлар борки, улар адабий тилимизга нисбатан шева, диалектларимизда ниҳоятда кўп.

Хўш, бу сўзлар, терминлар тилшуносликка оид адабиётларда қандай ном билан юритилади? Авваламбор шунини эслатиб ўтиш лозимки, уруғ-қабилла, элат ва халқларнинг турли типлари, уларнинг келиб чиқиши, турмуши, тарихий-маданий муносабатларини ўрганадиган махсус этнография фани мавжуд бўлиб, у лингвистика, хусусан диалектология билан жуда яқин алоқададир. Бундай бўлиши табиий, чунки халқнинг турмуши, урф-одатлари, маданияти, энг аввало, тилдаги сўзларда, маълум бир территорияда яшаётган шева, диалект вакилларининг нутқида ўз аксини топади.

Этнографик диалектизмлардан айримлари илмий асарларда, чунончи, этнография фанида ҳамда маҳаллий белги, хусусиятларини тасвирлаш учун бадний адабиётларда қўлланади.

Этнографик диалектизмларнинг бир қисми адабий тил ва шева учун муштарак бўлса, бошқа бир қисми фақат маълум территориядаги шева, диалектларга хос бўлиб, адабий тилда учрамайди. Масалан, чақалоқни белаб ва тебратиб ухлатиш учун ясалган тўрт оёқли

* Масалан, Д. Э. Розенталь ва М. А. Теленновалар «Словарь-справочник лингвистических терминов» (М., 1976) дугатида шева, диалектлар ва бадний асарлардаги диалектал сўзларни диалектизмлар деб атаганлар ҳамда унинг грамматик, лексикофонетик, семантик, сўз ясалишига оид, соф лексик, фонетик, фразеологик, этнографик диалектизмлардан иборат турлари мавжуд деб кўрсатганлар (с. 95—96). «Хозирги рус тили. Лексикология» (Минск, 1979) (русча) асарида диалектал сўзлар диалектизмлар деб ҳам юритилади дейилган ва диалектизмларнинг асосан фонетик, грамматик, лексик турлари қайд этилган (116—117). Бу хил фактларни кўплаб келтириш мумкин.

махсус мослама — бешик адабий тилмизда ҳам, Андижон шева-сидаги бешик маъносида учрайдиган (фольклорга оид, эскирган) *тәкръвән* (<форс., тожик. *тахтиравон*) сўзини ҳисобга олмаганда, деярли барча ўзбек шеваларида ҳам мавжуд. Бироқ болани бешикдалигидаёқ унаштириб қўйиш одати — адабий тилдаги *бешик кертти*, *бешик кетди* (бу сўзлар адабий тилга шевалардан ўтган) шеваларимизда турли хил лексемалар орқали ифодаланади: *бәхшәндә//гәвәрәбәхи* (Сам.) ~ *гәвәрәбәхи* (Бух.) ~ *бәхшәннә//бешик қудә//гәвәрәбәхи* (Қашқадарё) ~ *қулақ тишлатиш* (Манғ., Бер.) ~ *бешък кетъ* (Фарғ.) Ёки адабий тилдаги *совчи* сўзи шеваларимизда *жавчы//жәвчъ//жәвчъ//зәвчъ//завжъ//йәвчъ* каби турли хил фонетик формаларда учрайди. Мана шу сингари этнографияга оид сўзлар тилшуносликка оид адабиётларда, жумладан рус тилшунослигига, диалектологиясига оид асарларда хилма-хил терминлар билан аталиб келмоқда. Бундай бўлишига сабаб тилшунос-диалектологлар орасида этнографизмлар ҳақида аниқ, тўғри деб тан олинган қатъий бир фикрнинг йўқлиги, умумхалқ тилига ва шеваларга оид этнографизмларнинг аниқ чегараланмаганлиги, дублетларнинг қўплиги, ҳатто этнографизмларни диалектизм деб ҳисоблаш мумкинми, йўқми, уларни ДЛга киритиш керакми ёки киритилмайди, деган масалаларнинг ҳал этилмай келганлигидаир (Шунга кўра бу ҳақда кенгроқ тўхталамиз).

Фактларга мурожаат қилайлик:

1. Ф. П. Филин «Рус халқ шевалари луғати»га этнографик терминологияни киритиш мақбул эмас, чунки, биринчидан, бу хил терминология тематик луғатларнинг объектидир, иккинчидан, ишхоятда кўп, катта ҳажмдаги «халқ этнографик терминологияси»ни луғатга киритиш «Рус халқ шевалари луғати»ни яратиш имкониятини йўққа чиқаради,— деб кўрсатган (Филин Ф. П., 1963, с. 344).

Тўғри этнографик терминларнинг тематик луғатларини тузиш мумкин. Бироқ бу хил луғатларда, одатда, адабий тил луғатларида, изоҳли луғатларда, ўша соҳага оид адабиётларда, бадний асарларда, шеваларга оид луғатларда қайд этилган сўзлар тўпланиб луғат қилинади. Диалектологлардек юриб, маҳаллий сўзларни тўплаб транскрипция билан ёзиб олиб луғат тузилмаганлиги сабабли мазкур луғатларда маълум территориялардаги этнографик терминлар қайд этилмай қолиб кетади. Шунга кўра, шевалардаги этнографик терминларни диалектологлар тўплаши ва уларни ДЛга киритмоқлари лозим. ДЛга фақат шеваларда қўлланадиган, адабий тилда учрамайдиган этнографизмлар киритилади, улар қанчалик кўп бўлса, ДЛнинг қиммати шунчалик ортади.

2. Рус диалектологиясига оид баъзи асарларнинг муаллифлари, чунончи 1972 йилда университетларнинг филология факультети студентлари учун чоп этилган «Рус диалектологияси» («Русская диалектология») дарслигининг авторлари (лексика бобининг муаллифи Л. А. Ивашко) қадимги деҳқонлар турмушининг ўзига хос томонларини ифодаловчи сўзларни (этнографизмларни), шу-

нингдек маҳаллий табиий шароитларга оид сўзларни диалектизмлар қаторига қўшиш нотўғри, чунки бу хил сўзлар маълум бир территория билан чегараланмаган ва аниқ бир шевалар группаси билан алоқадор эмас,— деб ҳисоблайдилар (Русская диалектология, М., 1972, 262—263).

Бу ўринда адабий тилда қўлланадиган этнографизмлар назарда тутилган. Маълум территориялардаги шева вакиллари нутқида ишлатиладиган, адабий тилда ҳам, бошқа кўпчилик шеваларда ҳам учрамайдиган мингларча этнографизмлар лоқайдлик билан назар-писанд қилинмаган. Эътирозимиз тўғри эканлигига далиллар келтирайлик:

сэргэрдэ/сэрдэ (Бер.) тўйда кураш мусобақасидан, қўчқор уриштиришдан тушган (даврадагилардан йиғилган) пул.

белсынды (ҚҚўзб.) уйланиш тўйида, қиз уйига келган йигитлар олдида кўрпа тўшаб, «белим синди» деб ётган кампирга бериладиган совға (пул, кўйлак ва ҳ. к.).

йувысқа (Бер., Қиличбой) ўликни ювганда бўйра тагига қўйиладиган (80 см. лик) таёқча.

луңи (Тўртк.) ўлик ювгучилар киядиган қўлқоп.

сэркөй (Манғ.) сеп, қалин (куёв томондан борган одамларнинг қизни олиб кетишда берадиган нарсалари — қўй, эчки, пул ва ҳ. қ.).

сүзилмэк//сүзүлмэк (ҚҚўзб.) уйланиш тўйида куёв йигит ва жўрларининг ҳурмат юзасидан таъзим қилиш маросими.

Бу сўзлар Хоразм воҳасидаги, Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларига оид бўлиб, улар ўзбек адабий тилида ҳам, бошқа кўпчилик шеваларда ҳам қўлланмайди. Бундай этнографизмлар рус халқ шеваларида ҳам, умуман бошқа тилларнинг шеваларида ҳам ниҳоятда кўп. Шу сабабли рус диалектологларининг фикрларига ўзбек шеваларидан мисоллар келтирилганлигига ажабланмаслик керак, тилларда лингвистик универсал ҳодисалар жуда кўп.

Демак, маълум бир территориядаги шеваларда мавжуд бўлган этнографизмлар, авваламбор, маҳаллий урф-одатларнинг, моддий, маънавий ва маиший турмушнинг, маҳаллий предмет ва тушунчаларнинг маҳаллий номлари бўлиб, улар, ҳеч шубҳасиз, диалектизмлардир.

Шева ва диалектлардаги диалектизмларнинг турлари, типлари ҳақида сўз юритилганда этнографик диалектизмларнинг ўрнини тўғри ва аниқ белгиламаслик ҳоллари учрайди:

1) юқорида кўрсатилган «Рус диалектологияси» асарида (М., 1972) Л. А. Ивашко «Лексик диалектизмларнинг типлари» сифатида соф лексик, лексик-сўз ясалиши, фонематик ва семантик диалектизмларни қайд этган. Этнографизмлар бу типлар составига киритилмаган, ҳатто этнографик диалектизмлар термини ҳам қўлланилмаган (263—264);

2) Н. М. Шанский 1964 йилда нашр этилган асарида маълум территориядаги турмуш ва меҳнат фаолиятига оид предмет ва ҳодисаларнинг ўзига хос томонларини ифодаловчи, адабий тилда

учрамайдиган диалектал сўзлар этнографизмлардир, деб қайд этган (Шанский Н. М., 1964, 118—119). Бу шева, диалектларда қўлланаётган этнографизмларга нисбатан оқилона айтилган, жуда аниқ, тўғри таърифдир. Н. М. Шанский таърифлаган худди мана шу диалектал сўзларни 1961 йилдаёқ Е. П. Артеменко бир ишида, жуда ажойиб тарзда, мухтасар қилиб «этнографик диалектизмлар» деб атаган эди (Артеменко Е. П., 1961, 81).

Тўғри, бу ўринда гап фақат этнографик диалектизмлар ҳақида борапти. Маълумки, этнографизмлар шевалардан ташқари адабий тилда ҳам мавжуд. Шу туфайли Н. М. Шанский ва Е. П. Артеменколар фикрига эътирозлар билдирилган (бу ҳақда кейинроқ тўх-таламиз);

3) О. А. Нечаева 1965 йилда нашр этилган ишида этнографизмларни «этнографик лексика». «лексик этнографизмлар» деб қўллаган ва бу тушунчани жуда кенгайтириб, этнографизмларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган Сибирь географияси ва зоологиясига оид *тайга*; *гольцы* — ўрмон ўсмаган тоғ; *сопка* — тепа, тепалик; *омуль* (балиқ); *нельма* — йиртқич балиқ каби терминларни ҳам этнографик лексика составига қўшиб, нотўғри йўл тутган (Нечаева О. А., 1965, 189—193). Умуман, О. А. Нечаеванинг ишида этнографик лексика ёки лексик этнографизмлар жуда кенг маънода бўлиб, у адабий тилдаги ва шева, диалектлардаги этнографизмларни ўз ичига олади, шевалардаги этнографик диалектизмларни аниқ чегаралаб кўрсатмайди;

4) В. А. Сенкевич этнографизмларга оид диалектал сўзларни адабий тил хусусиятларини ўрганишда, бадий нутқнинг лексик қатламларини таҳлил этишда қўллаш тўғри, бироқ шевалардаги этнографик сўзлар адабий тилга нисбатан турли хил характерда бўлади деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, шева, диалектлар лексикасидаги этнографик сўзлар диалектал сўзларнинг лексик типларидан бирига (семантик, лексик, лексик-сўз ясалиши каби диалектизмлардан бирортасига) тааллуқли бўлиб, ўзи алоҳида тип бўла олмайди (Сенкевич В. А., 7—8, 39). Шу тариқа В. А. Сенкевич этнографик диалектизмлар ҳақидаги Н. М. Шанский ва Е. П. Артеменко фикрларига қўшилмайди.

Тўғри, этнографик диалектизмларни ташкил этувчи сўзлар лексик-семантик, соф лексик, лексик-фонетик сингари диалектизмлар типига оид хусусиятларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бироқ шунга қараб этнографик диалектизмларни алоҳида тип деб ҳисобламаслик мумкинми? Ахир диалектизм типларининг барчаси ҳам шу каби хусусиятларга эгаку. Аниқроқ қилиб айтганда, диалектизмлар таснифий типларининг барчасида лексик хусусиятлар биринчи ўринда туради. Шу туфайли ҳам улар, одатда, лексик-семантик, лексик-фонетик, соф лексик каби турларга ажратилиб таҳлил этилади. Диалектизмлар ниҳоятда кўп ва улар бир хил эмас. Шунинг учун ҳам диалектизмлар ташкил этадиган маълум гуруҳларга оид лексемаларни бир-биридан фарқлаб ўрганиш учун уларни типларга ажратиб, ўз номи билан аташ зарур;

5) Е. Н. Этерлей ДЛдаги этнографизмлар ҳақидаги мақоласида Н. М. Шанскийнинг этнографизмларга берган таърифи нотўғри, чунки унда этнографик лексика жуда торайтириб юборилган, умум-халқ тилидаги этнографик лексикага оид сўзлар эътиборга олинмаган, деб эътироз билдиради (Этерлей Е. Н., 1976, 14—15). Е. Н. Этерлейнинг ўзи этнографизмларга қуйидагича таъриф беради: бирор халқ, элатнинг ёки бирор жойнинг моддий ва маънавий маданияти билан боғлиқ предмет ва тушунчаларни ифодаловчи сўзлар этнографизмлардир (16). Бу этнографизмлар учун умумий тарздаги кенг таъриф бўлиб, у шева, диалектлардаги этнографизмларни, Н. М. Шанский таърифлаганидек, тўла ва аниқ ифодаламайди. Умумхалқ тилида, адабий тилда, маълум территорияда этнографизмлар мавжуд деган билан тилшуносликдаги, хусусан диалектологиядаги этнографизмлар масаласини ҳал этиш мумкин эмас;

6) айрим асарларда этнографик диалектизмлар лексик диалектизмларнинг бир таркибий қисми сифатида қаралган. Масалан, А. В. Калинин лексик диалектизмларни этнографик диалектизмлар ва соф лексик диалектизмлар (собственно лексические диалектизмы) деб иккита асосий гурпгага бўлиб кўрсатган (Калинин А. В., 1978, 123—126). Т. Г. Козирова эса лексик диалектизмларни соф лексик, семантик ва этнографик диалектизмларга ажратиб таҳлил этган (Современный русский язык. Лексикология, Минск, 1979, с. 117—118). Шунингдек, М. И. Фомина ҳам лексик диалектизмларни соф лексик, лексик-семантик ва этнографик диалектизмларга ажратган (Фомина М. И., 1983, 171—172). Айрим лексикологлар этнографик диалектизмлар адабий тилга таржима қилинмайди, уларнинг адабий тилда синонимлари йўқ деб ҳисоблайдилар (Калинин А. В., 124; Фомина М. И., 172).

Бироқ ўзбек шеваларидаги айрим этнографик диалектизмларнинг адабий тилда синонимлари бор: *порқан//порхан* (Хоразм) азайимхон; *елчи* (ҚД — Мусобозорлар шеваси) совчи; *халпа//халпа* (Хоразм) отин (хотинлар йиғинида ишқий ёки диний-мистик ғазаллар ўқувчи аёл); *үштик//үштүк//шүттик//шүтүк* (ҚҚўзб.) жинчироқ, қорачироқ; *қолкийғич* (Жан. Тож.) энглик; *барғы//эрт//сэлъм* (ҚД) — соврин ва бошқалар.

Аксинча, соф лексик диалектизмларнинг синонимлари бўлмаслиги ҳам мумкин:

жатлык//йатлык (Хоразм) эваранинг боласи.

чалғът (Уш) икки миллат вакилидан туғилган бола.

зулбъё (Бух.) қанд, оқ ун ва ёғдан панжара шаклида қилиб пиширилган ҳолва.

сықман (ҚҚўзб.) жўхори унининг хамирини бармоқлар орасидан сиқиб чиқариб пиширилган овқат.

сувына тиймэк (Бер.) пойгага тайёрланаётган отларни машқ қилдирмоқ.

А. В. Калинин ўзи қайд этган далилнинг асоссиз эканлигини фаҳмлаб, умуман этнографик диалектизмлар билан соф лексик

диалектизмларнинг ўзаро асосий фарқланиши уларнинг синонимлари бўлиш, бўлмаслигида эмас, деб кўрсатади ва булар ўртасидаги принципиал фарқ этнографик диалектизмлар маҳаллий нарсаларнинг маҳаллий номлари бўлса, соф лексик диалектизмлар умумхалққа оид нарсаларнинг, ҳодиса ва тушунчаларнинг маҳаллий номидир деб ҳисоблайди (Калинин А. В., 126).

Хўш, умумхалққа оид нарса, ҳодиса ва тушунчаларнинг маҳаллий номлари этнографик диалектизм бўла олмайдими? Айтайлик, бешик ва бешик асбоблари барча ўзбек шеваларида ҳам, адабий тилда ҳам (*бешик асбоб, бешик-елик, бешик ёпиғи*)... бор. Умумхалқ тилига оид *бешик ёпиғи* (бешик устига ёпиладиган мато) ўзбек шеваларида *бешикгөрдик* (ҚҚўзб.) ~ *бешикжавғиыч* // *бешъгъйъпуф* // *гэврәнеш* // *гэврәнош* (ЮҚШ); Хоразм-ўғ.: *йелән* (пахта солилмагани) ~ *өртги* — (пахта солиб тикилгани) каби формаларда учрайди. Ёки тўй бўлиб ўтгандан кейин келин ва куёвни ота-оналари уйига чақириб одати барча ўзбекларга хос. Шунга кўра адабий тилда *чарламоқ* (чақирмоқ, таклиф қилмоқ) сўзи мавжуд. Умумхалқ тилига оид бу сўзнинг *чәлләдъ* // *чәлләш* // *чәқърәндъ* (Ғузор), *торкунләтәр* (Деҳқонобод) ~ *күйәв чақырды* (Манғит) каби маҳаллий номлари бор. Агар юқоридаги фикр тўғри бўлса, у ҳолда бу сўзларни этнографик диалектизмлар деб эмас, балки соф лексик диалектизмлар деб ҳисоблаш керак бўлади. Бу эса фактларни чалкаштиришдан бошқа нарса эмас. Аслини олганда, диалектизмларнинг барчаси, барча типлари лексик диалектизмларнинг у ёки бу хилдаги таснифий кўринишларидир, холос. Шу сабабли, диалектизмларнинг типларини чигаллаштириб юбормаслик мақсадида, этнографияга оид маҳаллий нарса ва тушунчаларнинг маҳаллий номларини ҳам, умумхалққа оид нарса, ҳодиса, тушунчаларнинг маҳаллий номларини ҳам ўз номи билан адабий тилдаги этнографизмлар ҳамда этнографик диалектизмлар деб, алоҳида тип тарзида, қайд этмоқ мақсадга мувофиқдир;

7) 1973 йилда нашр этилган «Рус диалектологияси» асарининг муаллифлари (лексика қисмининг муаллифи О. Н. Мораховская) шевалар лексикасидаги фарқлар аслида ёки этнографик, ёки лингвистик (диалектал лексик) фарқлардан иборат бўлади, деб кўрсатганлар (204, 206). Улар лексик фарқларда битта предмет турли номга эга бўлса, этнографик фарқларда фақат моддий-маданий фарқларгина бўлади, деб ҳисоблайдилар (205). Маълумки, этнографизмлар шевалар лексикасининг маълум бир қисмини ташкил этади. Шу нуқтаи назардан шевалар лексикасидаги фарқларни этнографик ва лексик фарқлардан иборат, деб ҳисоблашга ҳеч қандай асос йўқ. Аслида, этнографик диалектизмларнинг ўзи ҳам лексик диалектизмларнинг бир таркибий қисмидир, холос. Муаллифларнинг этнографизмлардаги моддий-маданий фарқлар ҳақидаги (о различия материальной культуре) фикрларига қўшилши қийин, чунки лексик фарқлардаги сингари этнографик фарқларда ҳам битта предмет, ҳодиса, тушунчанинг турли хил номлари бўлиши (моддий-маданий фарқлар бўлмаслиги) мумкин. Масалан,

никоҳ тўйининг биринчи кечаси куёв билан келиннинг бошқалардан ҳоли ўтирилиши ва ётиши учун уй бурчагига тортилган оқ чодир — *гўшанга* шеваларимизда *гўшәннә* (Тошк.) ~ *чъмълдѣк* (Анд., Фарғ.) ~ *чъмѣлѣк//чъмѣллѣк* (Бух.) ~ *чимылдырык//чъмѣллѣк* (ЮҚШ.) ~ *чымылдык//чымылдырык* (ҚҚЎзб.) тарзида мавжуд бўлиб, улар адабий тилдаги гўшанганинг худди ўзи, унинг турли хилдаги номланишидир. Дарҳақиқат, қора, кўк, қизил рангдаги матолардан учбурчак ёки бешбурчак ёнги доира шаклида тикилиб, бир-биридан фарқланадиган гўшангалар — чимилдиқлар йўқ бўлган ҳам эмас. Яна бир факт: никоҳ тўйида қизнинг отаси ўрнига вакил бўлган киши — *вакил ота* (посажженный отец) шеваларимизда *вәкъл отә* (Анд., Фарғ., Мастчоҳ, Конибодом, Жиззах) ~ *ақылата//гувоҳ//падәрвәкъл//кәрәтә//қызата* (ҚД) ~ *муриндық ата* (ҚҚЎзб.) каби формаларда учрайди. Бу ўринда изоҳларга зарурат йўқ;

8) айрим рус диалектологлари, масалан, О. П. Беляева, маҳаллий предмет ва тушунчаларни ифодалайдиган сўзларнинг барчасини, ҳатто адабий тилда қўлланаётганларини ҳам, улар бирор шевада учраб экан, шеваларга хос сўзлар сифатида ДЛга (дифференциал ДЛга) киритмоқ керак, деб ҳисоблайди (Беляева О. П., 1967, 121).

Ўзбек адабий тилидаги *гап*, *гап-гаштак* — улфатлар орасида навбати билан ўтказиладиган зиёфат, базм; *садр* — азда овоз чиқариб қаттиқ йиғлаш; *азайимхон* — касалларга дам солиб, «даволайдиган» одам, дуохон; *чилла* — бола туғилгандан бошлаб кейинги қирқ кунлик давр каби сўзлар шеваларимизда худди шу шаклда, шу маънода учраса ҳам, уларни адабий тилда мавжуд бўлгани учун, диалектал этнографизмлар деб ҳисобламаслик ва ДЛга киритмаслик керак. ДЛ адабий тилдаги сўзларнинг транскрипция билан бериладиган лугати эмас, у ўз номи билан диалектлар лугатидир. Шунга кўра, ДЛга этнографик диалектизмларни жуда эҳтиёткорлик билан танлаб олмоқ керак. Юқорида кўрсатиб ўтилган Н. М. Шанскийнинг этнографик диалектизмлар ҳақидаги таърифи ҳам шуни талаб қилади;

9) Н. М. Шанский ўз асарининг тузатилган иккинчи нашрида (1972) этнографик диалектизмлар шева вакиллариининг турмуши ва меҳнат фаолиятига хос специфик сўзлар бўлиб, улар умумхалқ таомилига кирмаган, бинобарин, умумхалқ адабий тилида параллеллари бўлмаган диалектал сўзлардир, — деб кўрсатади (120). Жуда яхши таъриф, лекин бу таърифда «параллел» сўзи ўринсиз ишлатилган, чунки шевалардаги айрим этнографик диалектизмларнинг адабий тилда параллеллари мавжуд. Масалан: *гүчкәв* (Хива) — ичкуёв; *елчә* (Қашқадарё) ~ *хўскәр* (Бух.) совчи; *муриндық энә* (Гурлан, Манғит) — вакил она; *дәнгәнә* (ҚҚАССР ўзб.) — гап, гап-гаштак; *зәт* (Қашқадарё) — соврин ва бошқалар. Шунга кўра, юқоридаги... умумхалқ адабий тилида параллеллари бўлмаган... деган жумлани Н. М. Шанский асарининг 1964 йилги, биринчи нашридаги каби... адабий тилда учрамайдиган (қўллан-

майдиган)... деб ўзгартирмай қўллаш мақсадга мувофиқ бўларди.

Ўзбек адабий тилида этнографизмлар ҳанузгача махсус ўрганилмаган, тадқиқ этилмаган. Ўзбек диалектологиясида ҳам бу соҳа жуда кам ўрганилган (фақат битта ҚДси ҳимоя этилган, бир нечта мақолалар эълон қилинган). Шу сабабли ўзбек тилига оид асарларда, турли хил луғатларда этнографияга оид сўзларнинг номи ҳам учрамайди. Тўғри, Олим Усмон ва Ренат Дониёровлар тузган «Ўзбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштирама сўзлар изоҳли луғати»да (1965) «этнографизм» термини қайд этилган ва у «Китоб, пьеса, роман ва ҳ. к. лардаги этнографик хусусият, тавсиф, деталь ва ш. к. лар»,— деб таърифланган (540). Кўриниб турибдики, бу фақат бадий адабиётдаги этнографизмлар таърифи бўлиб, у шева, диалектлардаги этнографизмларни — этнографик диалектизмларни ифодаламайди.

Умуман, ўзбек тилига (ўзбек адабий тилига ҳамда ўзбек диалектологиясига) оид дарсликларда, илмий асарларда, луғатларда, жумладан В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг «Ўзбек диалектологияси» дарслигида (1978), «Ўзбек тили лексикологияси» асарида (1981), «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (1981), шунингдек, А. Ҳожиевнинг «Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати»да (1985) «этнографизмлар», «этнографик диалектизмлар» терминлари учрамайди.

Н. Мирзаев «Ўзбек тилининг этнографик лексикаси» (Қашқадарёдаги ўзбек шевалари материаллари асосида) мавзудаги ҚДсида (Тошкент, 1971) ўша региондаги этнографизмлардан анчагина қисмини тўплаб, луғат тузган, уларни лингвистик жиҳатдан ўрганиб таҳлил этган. Ушбу ишда адабий тилдаги ва шевалардаги этнографияга оид сўзлар «этнографик лексика», «этнографик сўзлар», «этнографизмлар» ва баъзан «этнографик диалектизмлар» деб қўллаган. Н. Мирзаевнинг ҚДси диалектологиямизда биринчи иш бўлганлиги, ўзбек тилида этнографизмлар умуман тадқиқот объекти бўлмаганлиги, рус тилида ҳам, юқорида кўрганимиздек, этнографик сўзлар бўйича аниқ бир терминнинг йўқлиги сабабли ушбу ҚДсида этнографизмлар учун хилма-хил терминлар қўлланган.

Умуман адабий тил терминологияси билан шуғулланувчи терминологлар диалектологлардек қишлоқма-қишлоқ юриб этнографик-сўз терминларни тўпламайдилар. Шу сабабли шевалардаги этнографик терминларни тўплаб, системалаштириб, терминологик (жумладан этнографик) луғатлар тузиш диалектологлар бажариши лозим бўлган ишлардан биридир. Шунга кўра, баъзи тилшунос-диалектологларнинг халқ этнографик терминологиясини ДЛга киритмаслик керак, уларни тематик луғатларда бериш мақсадга мувофиқдир, деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бу ўринда туркологлар совет комитетининг 1984 йил 10 октябрда Чебоксари шаҳрида бўлиб ўтган ўнинчи ялпи йиғилишида қабул қилинган резолюцияда этнографизмларга диққат-эътибор бериш, уларни тўплаб, рус тилига таржима қилган ҳолда катта ДЛларга

киритиш алоҳида таъкидлаб ўтилганлигини қонуний кўрсатма тарзида қабул қилмоқ лозим (Резолюция... СТ., 1984, 6, 96—97). Шу сабабли айрим тилшунос-лексикологларнинг шевалардаги этнографизмларни диалектизмлардан бири сифатида тан олмасликлари халқ сўз бойлигига лоқайдлик билан қарашдан бошқа нарса эмас.

Этнографизмлар чегарасини аниқ фарқламай улар қаторига турли хил бошқа сўзларни киритиш, шунингдек, умумхалқ тилига оид этнографизмларнинг маҳаллий номларини диалектизмлар қаторига қўшмай, уларни соф лексик номлар деб ҳисоблаш, аниқроғи, адабий тилдаги этнографизмлар билан шева, диалектлардаги этнографизмларни аралаш-қуралаш тарзда чалкаштириб юбориш, этнографик фактларга тамомила нотўғри ёндашиш туфайли содир бўлган.

Хуллас, этнографик сўз ва терминларнинг адабий тилда қўлланиладиганларини адабий тилдаги этнографизмлар, адабий тил ва шевалар учун муштарак бўлганларини адабий-диалектал, фақат шева, диалектларда мавжуд бўлганларини эса этнографик диалектизмлар деб атаган маъқул.

Соф лексик диалектизмлар. Ўзбек шева, диалектларида мавжуд бўлган лексиканинг аксарияти адабий тилда, бошқа бир қисми эса фақат шевалардагина учрайди. Шева, диалектларда қўлланилган, фақат уларга хос лексикани (адабий тил, хусусан шева ва адабий тил учун муштарак лексикадан фарқлаш мақсадида) соф лексик диалектизмлар деб атаган маъқул. Ҳозирги ўзбек адабий тилига оид дарсликлардан бирида «Фақат шу диалектдагина ишлатилса-ю, адабий нутқда йўқ бўлса, диалектизм-сўз дейилади»,— деган таъриф бор (Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1975, 49). Лексик диалектизмларнинг булар турлари сўзлардан иборат. Диалектизмнинг ўзи ҳам сўз, у фақат диалектал сўз. Шу сабабли соф лексик диалектизмларни «диалектизм-сўз» дейиш мақсадга мувофиқ эмас.

Соф лексик диалектизмлар — адабий тилда қўлланилмайдиган, фақат шеваларгагина хос сўзлар — ДЛлар учун биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Маълумки, А. Ғуломов кўрсатганидек, «Тузилаётган диалект луғатлари дифференциал принципдаги луғатлардир: унда диалектал сўзларгина, шу диалектнинг характерловчи, ажратиб кўрсатувчи сўзларгина берилади» (Ғуломов А. 1968, 14). Дарҳақиқат, шундай. Мисоллар Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларига оид: *ақлав* (Тўртк.) — бўйинтуруқ; *эвэн* — овсар, анқов, бефаҳм; *эджир* (Тўртк., Бер.) — жазо; *гандә* (Бер.) — кир, ифлос; *гуди* — гарам; *ғонга* (Манғ.) — 1. кичик ёғоч яшик; 2. Қутича, гургурт қути. *заққым* — заҳар; *алмайишлы* (Қ. бой) уқувли, келишувчан; *джана* — урғочи отнинг жинсий органи ва шу каби.

Компонентларининг адабий тилда қўлланиш, қўлланилмаглигидан қатъи назар, адабий тилда учрамайдиган, фақат шевалардагина ишлатиладиган қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар соф лексик диалектизмлар ҳисобланиб, ДЛга киритилади: *маркәди* (Бер.) —

анжир ошқовоқ; *меҳнадос* (Анд.) — меҳнатсевар; *халта көчә* (Анд.) — боши берк кўча; *дәнәпәрән* (Нам.) — тўтиё ранг; *әнәргулъ* (Нам.) — жигарранг; *муртмай I* (Манғ.) — мўйлов ёғи; *муртмай II кўч. м.* — кам, озгина; *лөләтәкйә* (Тўртк.) — узун, юмалоқ ёстиқ; 2) *қайыш-күртик* (Манғ.) — кулчатой, шилпилдоқ; *қоңшы-оба* (Бер., Манғ.) — қўни-қўшни; *қотыр бәрәк* (Бер.) — хамир ичига қийма ва тухум аралашмаси солиб пиширилган овқат; *теңи-тайы* (Бер., Манғ.) — теңг-тўш; 3) *батбат* (Манғ.) — қумга ботиб кетадиган калтакесак; *басабас* — 1. ур-йиқит; 2. тўполон; *бәрбәр* (Манғ.) — жуда тез ишлайдиган сувоқчи; *қўра-қўра* (Нам.) — кўкқарға; *бук-бук* (Бер., Манғ.) — кўпқарини олиш вақтида чавандознинг отига қилган хитоби, буйруғи; *варвар* (Манғ.) — вайсақи, сергап, маҳмадона.

Адабий тилда учрамайдиган, фақат шевалардагина қўлландиган турли хил соҳаларга оид терминлар — диалектал профессионализмларнинг кўпчилиги соф лексик диалектизмлар бўлганлиги сабабли улар ДЛлардан ўрин олади. Масалан: 1) балиқчилик соҳаси бўйича: *марқа* (Хоразм, ҚҚўзб.) — оққайроқ балиқ, «жерех»; *қылтанақ* (Хоразм) — товонбалиқ, «карасъ»; *сөгән* (Хоразм — ўғ.) ~ *сүвән* (ҚҚўзб. — қипч.) — йириги 20 кг. келадиган катта усач балиқ, «усач»;

2) озиқ-овқат соҳаси бўйича: *барак* (Бух.) ~ *бәрәк* (Жан, Хоразм) ~ *бөрәк* (Шим. Хоразм) — чучвара «пельмени»; *ғълмән-дә* (Жиз., Сам.) ~ *ғылвинне* (ҚД) — пиширилган юпқанинг ичига сутли атала солиб тайёрланган овқат «блинчик (национальный) с мучной молочной похлебкой»; *машава* (Шим. Хоразм) ~ *мәшәвә* (Сам., ҚД) ~ *мәшәвә* (Бух.) — мошхўрда «похлебка из маша с добавлением риса или рисовой сечки».

Катта ҳажмли ДЛга диалектал лексикография талабларига жавоб берадиган барча сўзлар, барча сўз туркумларига оид сўзлар киритилади: *дәмекъ-дәмекъ...* навбатма-навбат «по очерёди» (боғловчи); *әлвәттесъгә...* албатта «обязательно»; *йоқәсә...* бўлмаса «противном случае»; *әлйхәл...* ниҳоят, охири «наконец» (модал сўзлар); *дәжъчә...* озгина «очень мало»; *кушәт...* батамом, бутунлай; *ҳәлмәзә:(н)...* тез «скоро» (равиш) ва бошқалар. Ушбу мисоллар Наманган шеваларига оид (Туляков С., 1965, 26).

Шева, диалектлар фольклорнда, умуман фольклор асарларида (эртактлар, мақоллар, қўшиқлар, халқ достонлари ва бошқалар) учрайдиган, ўша асарлар тарқалган территориядаги шева вакиллари нуқтада қўлланган (ҳозир эскириб қолган) ҳамда қўлланаётган соф лексик диалектизмлар ДЛга киритилади. Масалан (мисоллар Т. Мирсоатовнинг қирқ шевасига оид КДдан олинди): *әләмджан* (Қирқ) фольк. — кўп, беҳисоб; *банәт...* бахмал; *ғуджур...* ғайрат; *дәптәри мергән...* моҳир мерган; *доғульишмәқ...* тўқнашмоқ; *джансыз...* жосус; *чабық...* тез юрадиган, юрагон ва бошқалар.

Мисоллардан кўринганидек, соф лексик диалектизмларнинг аксарияти уларнинг изоҳи бўлган адабий тилдаги сўзлар билан ўзин

га хос равишда (*гандә* — ифлос, *гүди* — ғарам, *ғуджур* — ғайрат тарзида) синонимия ҳосил қилади.

ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ДИАЛЕКТИЗМЛАР. 1. Турсунов У., Мухторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг 1975 йил нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида «Баъзи ҳолларда бирор диалектдаги сўз бошқа диалектдаги сўз билан ёки адабий нутқдаги сўз билан товуш тузуми жиҳатидан бир хил бўлади-ю, ammo лексик маъносига кўра фарқ қилади. Бунга диалектизм-маъно дейилади» Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1975, 49). Тўғри таъриф. Лекин бу хил сўзларнинг «диалектизм-маъно» деб аталишига қўшилиш қийин, чунки маъноси бўлмаган диалектизмларнинг ўзи йўқ. Дарсликда ушбу таърифга оид жуда характерли *пашша* — *чивин*, *чивин* — *пашша*... мисоли келтирилган. *Пашша*, *чивин* сўзлари адабий тилга Тошкент диалектидан ўтган: Тошк. *пәшшә* > ад. тил. пашша «муха». Тошк. *чәвән* > ад. тил. чивин «комар». Бошқа шеваларда бунинг акси учрайди. Қиёсланг: *пәшә* (Сайр., Чимк., Фориш., Анд.) ~ *пәшшә* (Хоразм-қипч., ҚҚ-ўзб., Бух., Фарғ.) ~ *пешшә* (Хоразм-ўғ.) ~ *пе:шә* (Иқон) чивин «комар».

чибин (Хоразм-қипч., ҚҚўзб.) ~ *чивин* (Хоразм-ўғ.) ~ *чәвән*// *чәвән* (Бух.) ~ *чи:вин* (Қ. мурт) ~ *чу:н* (Ш. сабз) пашша «муха».

Юқорида қайд этилган дарсликда жуда тўғри кўрсатилганидек,... русча *муха* бир диалектда *пашша* дейилса, бошқа бир диалектда *чивин* дейилади; аксинча, русча *комар* аввалгисинда *чивин* дейилади-ю, кейинги диалектда *пашша* дейилади ва ҳоказо. Сўзлар бунда гўё ўрин алмашиб қолгандек бўлади» (50).

Умуман адабий тилда ёки бирор шева, диалектда мавжуд бўлган баъзи сўзлар бошқа бир шева, диалектда ўзгача маънода қўлланади. Мана шундай шаклий жиҳатдан бир хил бўлиб, маъноси жиҳатдан фарқ қиладиган сўзлар лексик-семантик диалектизмлар деб юритилади.

2. Адабий тил ва шеваларда мавжуд бўлган сўзлар айрим шева диалектларда бошқа маънода қўлланади. Масалан, Хива, Гурлан, Манғит, Қипчоқ (Амударё р-ни), Туркистонда боланинг отаси ёш, бобоси тирик бўлса, фарзандлар отасини *әкә* «отец», Юқори Қашқадарёдаги Оммоғ шевасида поччани (зять) *әкә* дейдилар. Адабий тилда ва бошқа шеваларда *әкә* (ака)... ад. тил. *ака* «старший брат» маъносида қўлланади.

дәрис//*дәрс* (Хоразм-ўғ., қипч., Манғ.) маҳаллий ўғит, гўнг «местное удобрение, навоз»; ад. т.: дарс «урок».

ләғар (Қўқ.) эски, қўқна «старый, древний», ад. т. *лоғар* — орқ, озғин «худой».

Яна қуйидаги мисолларни қиёсланг: *гил* (Найман) қизамиқ — ад. т. *гил* чинни буюмлар ясаш учун ишлатиладиган оқ лой; *жир* (Парк.) қорашақшақ — ад. т.: *жир* ёғ, мой; *мәләк* (Қўқ.) *әск.* малай, хизматкор — ад. т.: *малак* фаришта; *кўч. м.* гўзал аёл, ноза-

нин; *сәтәң* (Хива, Хонқа) ишәқмас, дангаса (аёл) — ад. т. *сатанг* башанг, олифта (аёл).

Кўпчилик ҳолларда бу хилдаги сўзларнинг ҳар иккала маъноси (*ака* — ота «отец» — *ака* «старший брат»; *дарс* «навоз» — *дарс* «урок») шева вакиллари нутқида қўлланади, улар учун ушбу сўзларнинг адабий тилдаги маънолари тушунарли бўлади. Бундай лексик-семантик диалектизмлар ДЛга киритилади. Бироқ, айрим ҳолларда, бу хилдаги сўзларнинг адабий тилдаги маъносини шева вакиллари билмасликлари ҳам мумкин. Масалан, Бухоро шеваларида *рама* сўзи пода «стадо» маъносини ифодалайди. Шева вакиллари *рама* сўзининг адабий тилда машина, вагон ва шу кабиларнинг ҳамма қисмларини тутиб турувчи асосий қисм эканлигини билишмайди. Ёки адабий тилдаги *пайча* «связка» сўзи киши бўғизининг ён деворларига жойлашган иккита пайча — товуш пайчаларини ифодалайди. ҚҚАССРдаги ўғуз шевалари вакиллари *пайча* сўзининг бу маъносини билмайдилар, улар *пәйчә* деганда сонни, мол оёғининг тизза билан тос ўртасидаги қисмини тушунадилар. Шунинг учун бу хил сўзларни лексик-семантик диалектизмлар деб ҳисоблаб бўлмайди. Шеваларда қўлланадиган *рама*, *пәйчә* каби сўзлар соф лексик диалектизмлар сифатида ДЛга киритилади.

3. Адабий тил ва шеваларда мавжуд бўлган маъноси билан бир қаторда шева, диалектларда қўшимча маънога (маъноларга) эга бўлган сўзлар ҳам лексик-семантик диалектизмлардир. Масалан, адабий тилда *ов*, шеваларда *ав*, *эв* сўзи ёввойи ҳайвон, қуш, балнқ ва шу кабини овлашни, тутишни, отишни; овладиган жонивор каби маъноларни билдиради. ҚҚАССРдаги ўзбек шеваларида бу сўзнинг юқоридаги маъноларидан ташқари яна қуйидагича маънолари бор:

ав I... балиқ тутадиган тўр.

ав II... иштон оғи:... *авы дым улқанғо...*

ав III... эй, не (ҳайрат, таажжуб, мурожаат, ундов)... (Ишаев А., 1977, 64).

Адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам шакли ва маъноси бир хил бўлган сўзлар шеваларда бошқа, қўшимча маънога (ёки маъноларга) эга бўлса, уларнинг адабий тилдаги (шевалардаги) маъноси ДЛда бериладими? Ўзбек ва бошқа кўпчилик туркий тилларнинг шевалари бўйича тузилган ДЛларда бу хилдаги сўзларнинг адабий тилда (шу жумладан шеваларда ҳам) мавжуд бўлган маъноси, одатда, кўрсатилмайди. Л. Т. Махмутова ҳамда Ш. Ш. Сарибоевлар бундай сўзларнинг семантикаси ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун уларнинг шевалардаги ва адабий тилдаги маъноларини бериш керак, деб ҳисоблайдилар (Махмутова Л. Т., 1960, 82; Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 141).

Ҳақиқатан ҳам шевалардаги бундай сўзларнинг адабий тилда учрамайдиган қўшимча маъноси билан бир қаторда адабий тилдаги (шу жумладан шевалардаги) маъносини ҳам (шеваларда адабий тилдаги маъноси йўқ экан, деган тасаввур ҳосил бўлмас-

лиги учун) мухтасар тарзда (адабий-орфографик шаклида) қайд қилмоқ мақсадга мувофиқдир. Мисолларни қиёсланг:

арзан 1. (Жан. Тож. қарл.) тариқ «просо»; 2. ад. т. арзон «дешевый, недорогой».

гэз 1. (Сайр.) к. м. жўва «небольшая толстая скалка»; 2. ад. т. газ. эск. қадимги узунлик ўлчови «аршин».

қа:ш 1. (Хоразм. ўғ.) к. м. хари «потолочная балка, матица»; 2. ад. т. қош «бровь, брови».

қылыч 1. (Тўртк., Бер., Манғ.) к. м. яғрин, ҳайвонлар яғрини «спина животных»; 2. (Ҳ. асп.) к. м. карч «ломтик дыни»; 3. ад. т. қилич «сабля, меч».

қырғый 1. (ҚҚўзб., Хоразм) к. м. эпчил, чаққон, «умелый, ловкий»; 2. қирғий «ястреб-перепелятник».

қъчимэ 1. (Ўзб.) к. м. бузуқ аёл «распутная женщина»; 2. ад. т. қичима «чесотка».

мэш 1. (Қўқ.) к. м. ипак қуртининг биринчи уйқуси «первый сон шелковечных червей»; 2. ад. т. мош «маш (растение из семейства бобовых); зерна маша».

4. Ўзбек шеваларида қўлланадиган ўнлик, йигирмалик, элик, юзлик санаш системаларига оид ҳисоблашларни ҳам лексик-семантик диалектизмлар деб ҳисоблаш лозим, чунки шевалардаги бу ҳисоблашларда иштирок қиладиган сон билдирувчи сўзлар адабий тилда бор: *беш йигирма* — юз (100). Катта ҳажмли ДЛга бу хил сўзларни ўзига хос лексик-семантик диалектизмларни, албатта, киритмоқ керак. Мисоллар Наманган шеваларига оид (Алиев А. Ю., 1975, 65):

йеть ону беш... еттита ўн-у яна беш — етмиш беш — 75.

беш йъгьрмэ... бешта йигирма — 100.

екъ еллъгу бър йъгъмь... иккита эллигу битта йигирма — 120.

омбър йус... бир минг бир юз — 1100 ва бошқалар.

Кўринадики, шева ва диалектлардаги лексик-семантик диалектизмлар турли хил (ўхшашлик, торайиш асосида ёки метанимия каби) усулларда адабий тилда учрамайдиган ённки адабий тилдаги маъноси шеваларда бошқачароқ бўлган *чивин* «муха» — *пашша* «жомар» (*пашша* «муха» — *чивин* «жомар»; *дарс* «навоз» — *дарс* «урок»; *ака* «отец» — *ака* «старший брат»; *ов* «охота, ловля» — *ов* «оф» «мотня у штанов»); **беш йъгъмэ** «пять двадцать» — юз «сто — 100» каби сўзлар бир-бирлари (шевалардаги сўзлар адабий тилдаги сўзлар) билан омонимия ҳосил қилади.

ЛЕКСИК-ДЕРИВАЦИОН ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Адабий тилда ёки фақат шеваларда мавжуд бўлган хилма-хил аффикслар диалектал сўзларга ённки адабий тил ва шевалар учун муштарак сўзларга қўшилиши натижасида янги типдаги диалектизмлар вужудга келади. Бу хилдаги диалектизмларни рус тили лексикологиясида «словообразовательные диалектизмы» (А. В. Калинин, М. И. Фомина, Т. Г. Қозырева) ёки «лексико-словообразовательные диалектизмы» (Н. М. Шанский, Л. А. Ивашко ва бошқалар — сўз ясалишига ёки лексик-сўз ясалишига оид диалектизмлар деб қўл-

лайдилар. Бироқ сўз ясалиши ўзи бир алоҳида лингвистик соҳа бўлиб, унинг лексик-семантик, лексик-синтактик, фонетик сингарни кўпгина ясалиш усуллари мавжуд. Юқорида кўриб ўтилганидек, улардан айримлари лексик-семантик, соф лексик сингарни диалектизмларни ҳосил қилади. Бу ўринда эса гап умуман сўз ясалиши ёки лексик-сўз ясалишига оид диалектизмлар ҳақида эмас, балки фақат аффиксал сўз ясалиши туфайли ҳосил бўлган диалектизмлар ҳақида кетяпти. Шу сабабли сўз ясалиши, лексик-сўз ясалишига оид диалектизмлар, дейиш жуда кенг маънода бўлгани учун талабга етарли даражада жавоб бермайди. «Лексик-аффиксал сўз ясалишига оид диалектизмлар» дейиш мумкин, лекин у узундан-узок, мухтасар эмас. Шунга кўра диалектизмларнинг бошқа типларига монанд равишда ҳамда деривация терминининг аффиксал сўз ясалиши билан айнан эканлигини эътиборга олиб, бу хилдаги диалектал сўзларни, фикримизча, «лексик-деривацион диалектизмлар» деб атаган маъқул.

Ўзбек шеваларида лексик-деривацион диалектизмларнинг асосан қуйидагидек тўртта хили мавжуд:

1. Диалектал сўз + адабий тилдаги аффикс: **джырчы** < **джыр** — (жанжал) + **-чы** (Жан. Хоразм) жанжалкаш «скандалист».

2. Адабий тилдаги сўз + адабий тилдаги аффикс: **берги** < (бер-) + **-ги** (Манг.) қарз «долг». (Буларни Ш. Сарибоев ҳам қайд этган. Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 209).

3. Адабий тилдаги сўз + диалектал аффикс: **йүрмэл** < йүр (юрмоқ) + **-мэл** (ҚҚўзб., ўғ.) тез юрадиган, юрагон «быстрый; ходкий»: **йүрмэл** ат «быстрая лошадь».

4. Диалектал сўз + диалектал аффикс: **чэгэлэн** < **чэгэ** (қум — песок) + **-лэн** (ҚҚўзб.) қумлоқ «песчаное место».

Кўринадиги, диалектал сўзларнинг ҳосил бўлишида (тўртала хилида ҳам) аффикслар иштирок қиляпти. Буларнинг ҳар бирини алоҳида кўриб чиқайлик:

1. Адабий тилда учрамайдиган шеваларга хос сўзларга адабий тилда мавжуд аффиксларни қўшиш орқали лексик-деривацион диалектизмлар ҳосил бўлади:

гүзэрмэн < **гүзэр** (кечик — переправа) + **-ман** (Жан, Хоразм) қайиқчи, Амударёдан ўтказиб қўядиган қайиқчи «лодочник — перевозчик».

ғоччақ < **ғоч**//**ғо:ч** (қўчқор — баран — производитель) + **-чақ** (ҚҚўзб.) к. м. мард, ботир, довурак (йигит) «смелый, храбрый, бесстрашный (парень)».

ғоччы//**ғошчы** < **ғоч**//**ғош** + **-чы** (ҚҚўзб.) қ. **ғоччақ**.

булутчъ (Фарб. Фарғ.) ~ **булутчъ**//**эхловчъ** (Жан. Фарғ.) ~ **булуччъ** (Қўқ.) < **булут** (< рус. *белить* — оқламоқ) + **-чъ** — уй, иморат оқловчи киши «побельщик»: **булуччъ болъи ғиларәкән** (Қўқ.).

рәпчә < **рәп** — сўри (пилла қурти сўриси) «широкий деревянный настил (для шелковичных червей)» + **-чә** (Жан, Хоразм, ҚД., Жўш) токча «полка».

қапычы < **қапы** (эшик — дверь) + **-чы** (Хоразм., ҚҚЎзб.) *эск.*

1. дарвозабон «сторож у ворот»; 2. эшик ясовчи уста «мастер делающий дверей».

2. Адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам сўз ўзаги ва ясовчи аффикслар мавжуд бўлса-да, шевалардаги сўз ясалишининг ўзига хос хусусиятлари сабабли адабий тилда маъноси учрамайдиган лексик-деривацион диалектизмлар вужудга келади (Мисоллар ҚҚАССР ўзбек шеваларига, хусусан Манғит шевасига оид):

ақый < **ақ** + **-ый...** ғилай «косой, косоглазый».

чапқы < **чап** (чопмоқ) + **-қы...** пойгага қатнашадиган от «лошадь участвующий в скачках».

чөпчи < **чөп** + **-чи...** болалар томоғида қолган майда суяк, қилтанокларни оладиган табиб «лекарь, занимающийся удалением соринки из горла».

ширәпәз < **ширә-** + **пәз...** шакарпаз «кондитер (изготавливающий восточные сладости)».

3. Адабий тилда (шеваларда ҳам) мавжуд сўз ўзагига шевалар учун характерли бўлган аффиксларни қўшиш орқали ҳосил этилган диалектизмлар:

гүррүнләшмә//гүрүнләшмә < **гүрүн** + **ләшмә** (Хоразм, ҚҚЎзб.) суҳбат «беседа, разговор».

ийиймсәк < **ийй** — емоқ «есть, кушать» + **-имсәк** (Манғ.) мечкай «обжора».

күл + **эвик** (Манғ.) қулағон «хохотун, смешливый».

қуйаш + **лама** (ҚҚЎзб.) офтобрўя «солнечный, место нагретое солнцем».

өт + **элик** (Манғ.) битта тахтадан иборат кўприкча «мостик состоящий из одной лишь доски».

чағыр + **ышма/чақыр** + **ышма** (Хоразм, ҚҚЎзб.) зиёфат, меҳмонга чақирмоқ, «приглашение в гости, званый обед».

4. Сўз ўзаги ҳам, унга бириккан аффикс ҳам шеваларга хос бўлиб, адабий тилда учрамайдиган (баъзан тил тарихида учраши мумкин бўлган) лексик-деривацион диалектизмлар:

быртлас//буртлас < **бырт//бурт** (мўйлов — усы) + **-лас** (Жан. Хоразм) мўйловдор «усатый».

муртлас (Шим. Хоразм) қ. **быртлас**.

джармыш < **джар** (қазимоқ — рыть, копать) + **-мыш** (ҚҚЎзб.— *дж*-ловчи) ариқ, канал: тазаджармыш «арык, канал рытый заново».

йармыш (Жан. Хоразм, ҚҚЎзб.— «й»ловчи) қ. джармыш.

кийит < **кий** (+**им**+**лик**) + **-ит** 1. (Фарғ.— қипч., СД — Қўнғ.) тўйда келин-куёвга бериладиган кийимлик «отрез для свадебной одежды жениха и невесты».

2. (ҚД) тўйга тўёна олиб келган кишиларга бериладиган сарупо «подарить одежду и обувь принесившим подарок на свадьбу».

тийәт < **тий** (**-иш**+**ли**) < (тегишли «надлежащий, принадлежащий») + **-әт** (СД.— Қўнғ.) улуш, ҳисса «доля».

чүшүринди//чүшүрүнди < чүшүр- < тушир- < (келин) тушир-моқ) — жөнөт (сына и т. п.) + -инди// -унди (Фарғ.) никоҳ түйи «свадьба».

Күрсатилганидек, бу хилдаги лексик-деривацион диалектизмларни ДЛга киритганда, албатта, этимологик қайдлар ҳам берилиши керак, акс ҳолда, *быртлас, кийит, тийэт, чүшүринди* каби сўзлар ноаниқ бўлиб қолади.

МОРФОЛОГИК ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Лексик-деривацион диалектизмлар сўз ўзакларига янги сўз ясовчи аффиксларни қўшиш орқали ҳосил қилинса, морфологик диалектизмлар форма ясовчи аффиксларни қўшиш орқали вужудга келади. Одатда, форма ясовчи аффиксларнинг биргаликда қўлланиши, уларнинг турли фонетик ўзгаришларга учраши ёки фақат шеваларга хос форма ясовчи аффиксларнинг қўшилиши адабий тилда мавжуд бўлмаган сўз формаларининг вужудга келишига сабаб бўлади ва улар (*сълэлэдэй, улалар, уллар, саға, барна, озлуйъ* кабилар) морфологик (морфологик-фонетик) диалектизмлар деб юритилади. Буларнинг кучли ўзгаришларга учраб, изоҳланмаса англаш қийин бўлган хилларини катта ҳажмли ДЛга киритиш фойдадан ҳоли бўлмас деб ҳисоблаймиз.

1. Тошкент ва Тошкент тип шеваларда эгалик ҳамда кўплик (ёки, аксинча, кўплик ва эгалик) аффиксларининг биргаликда ҳосил қилган турли хил формалари иштирок этган морфологик диалектизмлар:

а) *эпэнглэ* (Тошк.) опанглар «твоя старшая сестра» (уважение); *дэдэмгълэ* (Тошк.) дадамлар «мой отец» (уважение).

б) *этэлувъ/этэлуйъ* (Н. боши) оталари «их отцы» (уважение); *озлувъ//озлуйъ//озльиъ* (Тошк.—Қатортол) ўзлари «они сами»; *ҳэммэлъиъс* (Тошк.) ҳаммалари «все они»; *қойлугъ* (Тошк.) қўйлари «их бараны»; *қойлугънъ бэқъшвэттъ*.

2. Шевалардаги сўзларга *-лар* аффиксининг турли хил (такрорланган, қисқарган, ассимиляцияга учраган) формаларда қўшилишидан ҳосил бўлган, адабий тилда учрамайдиган морфологик диалектизмлар:

а) *бъзэлэдэй* (Н. боши) бизлардай, бизлардек «так же как мы»; *съзэлэдэй//сълэлэдэй* (Н. боши) сизлардай «так же как вы».

б) *-лар* аффиксининг *мен, сен, у* олмошларига қўшилиши туфайли содир бўлган формалар:

меннэр < мен + нэр — менлар (СД.—Қўнғ.) мен ва б. «многие такие же, как я»; 2. ўзига ҳурмат «почтения к себе».

улалар//ула:лар//уллар (Иқон, Қ. бул., Қ. қишл., Қ. ноқ) улар «они».

хула//хулар (Хоразм.—ўғ.) қ. улалар.

булалар (Иқон, Қ. бўл., Қ. қишл.) булар «эти».

буллар (Қ. ноқ) қ. булалар.

в) *элыңызэқ* (СД.—Қўнғ.) олингизлар «берите пожалуйста»; *сизэқ* (СД.—Қўнғ.) сизлар «вы»: *сизэқ чэптыңызэқ* — сизлар чопдингизлар «Вы бежали».

г) адабий тилда учрамайдиган, бирорта шевага хос морфологик хусусиятларга эга бўлган диалектизмлар: **маға** (Манғ.— Қипчоқ) менга «мне»; **саға** (Манғ.— Қипчоқ) сенга «тебе».

д) *-ми* аффикс *ўрнида -на// -нэ* аффиксининг қўлланиши (ми-соллар Қорабулоқ шевасига оид): **алдымна** — олдымми? «взял ли я»; **барна** — борми? «есть ли, имеется ли?»

е) келишик аффиксларининг алмашиб қўлланиши (*-да* ўрнида *-га* ёки аксинча; *-дан* ўрнида *-да* аксинча; *-га* ўрнида *-ни, -да, -дан* ишлатилиши ва бошқалар) туфайли содир бўлган ўзгаришлар ҳам морфологик диалектизмларга тааллуқлидир. Бироқ бу хил морфологик хусусиятлар бевосита лексика билан алоқадор бўлмаганлиги сабабли улар ДЛларда берилмайди.

ЛЕКСИК-ФОНЕТИК ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Авваламбор, лексик-фонетик диалектизмларни фонетик диалектизмлардан фарқлаш зарур. Ўзбек шеваларида сўзлар жуда кўп, хилма-хил фонетик ўзгаришларга учрайди. Масалан, сўз бошида адабий тилдаги *й* ундоши ўрнига қипчоқ лаҳжасига оид *дж*-лашган шева вакиллари *дж* ундошини талаффуз этадилар: *джаман* — ёмон, *джур* — юр, *джоқ* — йўқ; ўша шеваларда айрим унлилар сўз бошида дифтонглашади; *ʔэғей ʔэнэси* — ўғай онаси; сўз охирида *к, қ* ундошлари талаффуз этилмайди: *тары* — тариқ, *қуры* — қуруқ, *сары* — сариқ ва бошқалар; айрим ундошлар туширилиб талаффуз этилгани туфайли иккинчи даражали чўзиқлик пайдо бўлади: *пə:m* — фаҳм, *сə:bət* — суҳбат; *а* унлисининг *у, ы* унлиларига ўтиши натижасида адабий тилдаги *жавоб, занжир* сўзлари *джувап, зынджыр* тарзида талаффуз этилади. Бу хилдаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар бўйича юзлаб, минглаб мисоллар келтириш мумкин. Агар бу хилдаги фонетик диалектизмлар ДЛга киритиладиган бўлса, ўзбек шевалари бўйича 20—30 жилддан иборат ДЛлар тузиш мумкин. Шунга кўра, ҳозирча, фонетик лексикализацияга учрамаган, фақат кам фонетик ўзгаришларга учраган сўзларни ДЛга киритмай турган маъқул.

Ф. П. Филин кўрсатганидек, сўзнинг фонематик составидаги фарқ «шахсий» характерга эга бўлса, у лексик белгиларга ҳам эга бўла бошлайди, яъни фонетик белгилар сўзнинг структура элементини ташкил этса, у лексик ҳодиса бўлиб қолади (Филин Ф. П., 1961, 35). Фонетик ҳодиса туфайли лексикализацияга учраган сўзлар лексик-фонетик диалектизмлар ҳисобланиб, улар ДЛга киритилади.

Ўзбек шева, диалектларидаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзларни ДЛга киритиш ёки киритмаслик ҳақида диалектолог олимларимиз томонидан турли хил фикрлар айтилган. Масалан, Ф. А. Абдуллаев «... фонетик ўзгалик маънодаги ўзгалик билан боғлиқ бўлса, бундай сўзлар луғатга киритилиши керак»,— деб ҳисоблайди (Абдуллаев Ф. А., 1966, УТА, № 2, 29). Ё. Ғуломов, К. Назаровлар ҳам ДЛда фонетик ўзгаришга эга бўлган ва маънода фарқланувчи сўзлар алоҳида сўз сифатида берилади»,— деб қайд этадилар (Ғуломов Ё., Назаров К., 1968, УТА, № 6, 36). Бу фикрга аниқлик киритмоқ зарур, чунки сўзларда фонетик ўзга-

лик борми, йўқми, ўша фонетик ўзгалик маъно билан боғлиқми, боғлиқ эмасми, бундан қатъи назар, шевалардаги сўзлар маъносида адабий тилга нисбатан бирор ўзгалик бўлса (қўшимча ёки кўчма маъноларда фарқланса), бу хил сўзлар лексик-семантик диалектизмлар сифатида ДЛга киритилаверади.

Айрим диалектологларимиз ДЛда «фонетик ўзгаришли, аммо маъно ўзгалигига эга бўлмаган сўзлар мустақил сўз сифатида берилмайди»,— дейдилар (Ғуломов Ё., Назаров К., 1968, 36). Бу фикрга қўшилиш қийин, чунки шеваларимизда мавжуд бўлган хилма-хил фонетик ҳодисалар туфайли адабий тилдаги сўзлар шу қадар ўзгариб кетадики, ҳатто уларнинг қандай сўз эканлигини низоҳсиз аниқлаб бўлмайди.

Қашқадарё ва Сурхондарё областларидаги айрим шеваларда *джав* сўзи қўлланади. Бу сўз анлаут ҳолатда *й > дж*, сўз охирида эса *ғ > в* (йол — *джол*, тағ — *тав* сингари) ундош товушлар алмашиши туфайли содир бўлган адабий тилдаги *ёғ* (*йёғ*) сўзининг айнан ўзидир. Маънода ҳеч қандай фарқ йўқ. *Джав* ва унинг иштирокида ясалган *джерджэв* (<*джер*— ер, *джэв*— йёғ; ер ёғи (Жан. Тож.— Лақай) — керосин сўзлари ДЛга киритилмайдими?

Тожикистон ССР Ленинобод областидаги Ошоба шевасида *бургултэ*, *буфелтэ*, *олта* каби сўзлар мавжуд. Аслида бу сўзлар ўзак ва аффиксга тааллуқли *-тл-* ундошларининг *-лт-* тарзида метатезага учраши, сўз охиридаги *-р* ундошининг тушиши туфайли «фонетик ўзгаришли, аммо маъно ўзгалигига эга бўлмаган» *бургултар* «орлы», *буфетлар* — «буфеты», *отлар* — ўтлар «травы» сўзларининг худди ўзидир (Шералиев Э. 1980, 69). Хўш, *бургултэ*, *олта* каби фонетик ўзгаришларга учраган сўзларни ДЛга киритмаслик керакми? Бу хил сўзлар ДЛда берилмаса қайси хилдаги луғатларда берилади?

Бу ўринда яна бир масалага аниқлик киритмоқ лозим. Маълумки, шеваларимизда рус тилидан кирган сўзларнинг аксарияти хилма-хил фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланади. Масалан (Мисоллар Манғит шевасига оид мақоладан олинди: Ишаев А., 1961, 363—373): *эрадий/ырадийув* — радио, *пийицкэ* — финка кўйлак; *ҳэптик* — аптека; *ыспырапка* — справка; *авғаныс* — аванс; *ағарот* — огород; *сарүөджыйна* (<рус. сооружение) — сув иншооти ва бошқалар. Бу хил сўзлар ДЛга киритиладими? Айрим диалектологларимиз «... ўзлаштира сўзлар қайси тилдан ўзлаштирилган бўлишига қарамай шеваларда қандай маъно ва формада қўлланса, луғатда ҳам худди шундай берилиши керак»,— дейдилар (Ғуломов Ё., Назаров К., 1968, 6, 37).

Тўғри, тожик, араб, шунингдек қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, уйғур сингари қардош тиллардан ўзлашган, адабий тилда қўлланмайдиган, фақат шеваларда, ўзбек шева вакилларининг нутқида учрайдиган диалектизмлар ДЛга киритилиши керак. Худди шунингдек, шеваларда ишлатиладиган, адабий тилга кирмаган *бурка* <рус. бурки — тагн чарм кигиз этик; дайарка <рус. доярка — сут соғувчи аёл, *дарошка* <рус. дорожка — пойандоз; *дача* —

дала ҳовли; *дом* — кўп қаватли уй; *дамком* < рус. домком — маҳалла комитетининг раиси сингари рус тилига оид ўзлашма сўзларни ҳам ДЛга киритмоқ лозим, чунки бу хилдаги сўзлардан баъзилари, аҳтимол, адабий тилга ҳам кирар (маълумки, русча сўзларнинг бир қисми шевалар орқали адабий тилга ўтган). Лингвистик тадқиқотлар учун фойдадан холи эмаслигини инobatга олиб, *м//л, г//д* каби ундошлар мослиги учрайдиган *лампасый//манпасый* < рус. монпасье — манпаси; *оехтар* (Уйчи) гектар сингари сўзларга ҳам ДЛдан ўрин берилса бўлар. Бироқ маъноси айнан, фақат фонетик жиҳатдан биров фарқланадиган *ирадий, ҳэптик, авганьс* каби сўзларни ДЛга киритмаган маъқул. Дарҳақиқат, *пиканни* < рус. пекарня — новвойхона; *ҳапэзэл қъ(л)* — < рус. опаздывать — кечикиб қолмоқ (Ш. сабз); *бойра* < бюро (Ққўл.); *даджи* < рус. даже — ҳатто; *дасташный* < рус. достаточный — етарли; *вукэзэйни* < рус. указание — кўрсатма (Жўш. Ахмедов А., АКД, 20) каби сўзларни ДЛга киритишнинг ҳожати йўқ, чунки русча сўзларнинг фонетик ўзгаришлар билан талаффуз этилиши шеваларда абадий қолиб кетадиган хусусият эмас, даврлар ўтиши билан бу фонетик фарқлар йўқола боради. Шу туфайли бу хилдаги фонетик адаптацияга учраган сўзларни ДЛга киритишдан сақланиб турган маъқул.

Умуман, шевалардаги товушлар алмашиши, ортиши, тушиши, сўзларнинг торайиши, метатеза каби хилма-хил фонетик ҳодисалар туфайли шаклан кучли ўзгаришларга учраган қуйидагича типдаги сўзларни лексик-фонетик диалектизмлар сифатида ДЛга киритмоқ лозим:

1. Фонетик ўзгаришлар натижасида шеваларда ҳам, адабий тилда ҳам мавжуд бўлган сўзларга ўхшаб қолган диалектизмлар: *қэрэл* (Уйчи) қарор «решенне, постановление»; *ҳавуз* (Қ. мурт) оғиз сути (илк сут) «молозиво»; *ҳайван* (Манг., Гурл., Жан. Қоз.— қипч.) ~ *ҳэйван* (Қ. ноқ) айвон «веранда, терраса»;

ҳайда (Жан. Тож.— қарл.) ҳадя «дар, подарок».

2. Метатеза ҳодисаси туфайли адабий тилдаги сўзлар шеваларда бошқача кўринишга эга бўлиб, уларни фарқлаш қийин бўлган ҳолатларда бу хил сўзларни, албатта, ДЛга киритиш керак: *эрвэз* (Тулк.) ~ *эрвэс* (Поп) ~ *эрвэз* (Уйчи) ~ *эрвэс* (Сайр.) обреза «крытая яма в комнате или передней (для стока воды после умывания)».

гинджэлэк (Уйчи) жингалак «кудрявый».

иргэли (Жан. Тож.— қарл.) илгари «раньше, прежде».

ъзбър (Анд.) зовур «дренажная канава».

қалавур (Бух.) қоровул «охранник, сторож».

эвэрэ (Анд.) арава «арба».

3. Сўз формаларининг содда ва мураккаб шаклларда торайиши натижасида жиддий фонетик ўзгаришларга учраб, изоҳ берилмаса тушуниш қийин бўлиб қолган лексик-фонетик диалектизмлар:

эшу (Нам.) ана шу «вон тот».

балы (Жан. Тож.— лақай) зоол. бойўғли «сыч».

кэш (Нам.) калиш «калоши, галоши».

катэнэ < катта она (Уйчи) буви «бабушка».

кэччэ < катта ача (Поп) қ. кэтэнэ.

мэшу (Нам.) мана шу «вот этот».

э:дэ (Уйчи) ана у ерда «вон там».

еқэ (Уйчи) у ёққа «туда».

бий йем (Нам.) бир ярим «полтора».

мэмбь (Нам.) мана бу «вот этот».

мэ:дэ (Уш) мана бу ерда «вот здесь».

аппармақ (ҚҚўзб.— қипч.) олиб бормоқ «нести, относить, отвезить».

экэлмэк (Чўрноқ) олиб келмоқ «приносить, привозить».

нештип: < нима иш этиб (Манғ.) *нештип отырыпсаң?* — Нима иш қиляпсан? «что ты делаешь» ва шу каби.

5. Уғуз лаҳжасидаги бирламчи чўзиқ унлилар ва бошқа фонетик ўзгаришлар туфайли адабий тилдаги ҳамда қарлуқ, қипчоқ лаҳжаларидаги сўзлардан шаклан фарқ қиладиган лексик-фонетик диалектизмлар: **бу:з** ...муз «лед»; **ди:в** ... туп «куст, основание растения»; **ди:з**... тизза «коллено»; **со:ғат**... совға «подарок»; **та:м**... таом, овқат «пища» ва бошқалар.

6. Ўзбек лаҳжалари, шева, диалектлари таснифи учун асос бўладиган муҳим фонетик белгиларга эга диалектизмлар ҳам ДЛда ўз аксини топмоғи лозим: **ғ//в** — **т//д** — **дағ** (ўғ.) ~ **тав** (қипч.) тоғ «гора».

з//л//й — **сөллэмэк** (ўғ.) ~ **сөйлэмэк** (қипч.) сўзламоқ «говорить, сказать, рассказать».

к//г — **е//э** — **гэлмэк//кэлмэк** (ўғ.) келмоқ «приходить; приезжать».

ди:ри (ўғ.) ~ **тири** (қипч.) тирик «живой».

а:джи (ўғ.) ~ **аччы** (қипч.) аччиқ «горький».

сү:джи (ўғ.) ~ **чүччи** (қипч.) чучук «сладкий» ва шу каби.

ылай (ҚҚўзб. қипч.) ~ **лөй** (Сурх. «й») лой «жидкая глина».

Умуман, **қ > к**, **р > л**, **л > н**, **в > г** каби ундош товушлар ўтиши туфайли содир бўлган **кэрийг** — қария, **лапыда** — рапида, **нақал** — лоақал (Сайр.) ҳамда **көйэг** — куёв, **дөгүш** — товуш, шунингдек **чеч** — соч сингари кучли фонетик ўзгаришларга учраб, ўзининг адабий тилдаги фонетик қиёфасини ўзгартиб юборган сўзлар катта ҳажмли ДЛдан ўрин олмоғи лозим.

ФРАЗЕОЛОГИК ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Э. Бегматов тўғри қайд этганидек, «... ўзбек диалект фразеологияси материаллари ҳали тадқиқ этилганича йўқ» (Бегматов Э. А., 1985, 15). Ҳақиқатан ҳам ўзбек шевалари фразеологияси ҳанузгача қониқарли даражада ўрганилмаган, тавсиф ва тадқиқ этилмаган, тузилган ДЛларга фразеологик диалектизмлар деярли киритилмаган.

Рус тили лексикологиясига, диалектологиясига оид кўпчилик асарларда ҳам фразеологик диалектизмлар диалектизмларнинг алоҳида бир тури сифатида қайд этилмаган (Шанский Н. М., 1972,

118—121; Русская диалектология, 1972, 263—264; Современный русский язык..., 1979, 117—118; Фомина М. И., 1983, 171—172). А. В. Калинин бошқа диалектизмлар қаторида фразеологик диалектизмларни алоҳида қайд этиб (Калинин А. В., 1978, 127) тўғри йўл тутган. Хуллас, фразеологик диалектизмлар шева вакиллари-дан ёзиб олиниши, ўрганилиши, ДЛларга киритилиши лозим.

Ўзбек шева, диалектларида мавжуд бўлган, адабий тилда учрамайдиган ёки учраса ҳам маънода фарқланадиган фразеологик иборалар, эркин ва барқарор бирикмалар бир бутун, яхлит ҳолдагина бирор маънони, одатда, қўшимча кўчма маънони англатадиган фразеологик диалектизмлар ДЛларда қай тарзда берилади?

Даставвал, адабий тилнинг фразеологик луғатларида ва баъзи туркий тилларнинг шеваларига оид ДЛларда фразеологик бириклар (иборалар) қандай берилганлигини кўриб чиқайлик.

Ш. Раҳматуллаев «Ибораларнинг ўзи тасвирланадиган луғатда — фразеологик луғатда — сўз компонентларидан келиб чиқиб эмас, балки луғат мақолачасини бевосита иборанинг ўзи билан бошлаш маъқул топилди», — деб фразеологик ибораларнинг ҳар бирини (вариантларини ҳам) яхлит ҳолда.

Айтган(и) — айтган...

Айтган(и) — айтган, деган(и) — деган...

Деган(и) — деган:

Деган(и) — деган, айтган(и) — айтган... тарзида берган (Раҳматуллаев Ш., 1978, 16, 25, 71).

Қозоқ, бошқирд, қорақалпоқ тили шеваларига оид луғатларда ҳам икки ва ундан ортиқ компонентга эга бўлган фразеологик бирикмаларнинг ўзи реестр гап сифатида берилган:

Қозоқ: *акем бой, шешем бой* — 30—40-метрлик масофа (Қозоқ ДЛ, 1969, 41—42); *не атамда, не ботамда джоқ* — ажлод-авлодида бўлмаган нареа. Бу мисол қозоқ ДЛда берилмаган. ДЛда шу тарихқа берилгани маъқул деб Ш. Сарибоев қайд этган (Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 178).

Бошқирд: *айақ йуллық күреу* — йўлни аранг кўрмоқ (Бошқирд ДЛ, П, 1970, 19).

Қорақалпоқ: *түйеси таўга шығыў* — муваффақиятларга эришмоқ (Қорақалпоқ, ДЛ, 1983, 303).

Татар, якут тили шеваларига оид луғатларда фразеологик иборалар ўзи алоҳида берилмай, одатда, ундаги биринчи ёки бошқа характерли сўз бош сўз тарихасида берилгандан кейин қайд этилган: Татар: *қарақ: жылан қарағы* — бармоқ ёки кўз ёнига чиққан яра (193); *сымылып йату* — гужанак бўлиб ётмоқ (380).

Демак, юқорида қайд этилганидек, шевалардаги фразеологик диалектизмларни ДЛда икки хил кўринишда бериш мумкин: 1) **йипсиз байламақ...** 2) **йип: йипсиз байламақ...** Булардан қайси-си маъқул? Ортиқча қайтариқлар бўлмаслиги, тежамкорлик бўлишини назарда тутиб, фразеологик диалектизмларнинг ўзини яхлит ҳолда ДЛга киритган маъқул:

йипсиз байламақ (ҚҚўзб.) куттириб қўймоқ «заставить долго ждать».

сув қуйдычылық этмэк (Манғ.) лаганбардорлик қилмоқ «под-халимничать».

санда йоқ, соғышта йоқ, бу йердә таййар (ҚҚўзб.— қипч.) тай-ёрга айёр «падкий на готовое».

Қуйида катта ДЛда бериладиган Тошкент тип шеваларга онд фразеологик диалектизмлардан намуналар келтирамиз. Мисоллар А. Ғуломов ва Т. Содиқовларнинг ишларидан олинди (Ғуломов А. Ғ., 1968, 17; Содиқов Т., АКД., 1968 19—20).

элчәнъ элмэгэ улъидъ (Тошк.) алдоқчи, фирибгар «обманщик, жулик».

джърънъ джърлэмэқ... мослашмоқ «приспособляться».

козь кэсэсьдэн чьқмэқ... ҳавотирланмоқ, безовта бўлмоқ «волноваться, беспокоится».

қол учъдэ шэвлэ йемэқ... ишэқмас, танноз «бездельник, белоручка».

тъннэгъгэ ғарэв йугъртърмэқ... адабини бермоқ «сильно нака-зать».

тъль търъй чьчэньнъ бутун йутады... маҳмадона, вайсақи, «болтун, ворчун».

чуввэрэнь уч вара демэқ... бемаъни вайсамоқ «молоть чепуху».

сувгэ чушкэн болкэ нэндэй... бесўнақай; ланж, лапашанг, «неповоротливый, мямлей».

Демак, юқорида қайд этилганидек, ўзбек шева ва диалектларида соф лексик, лексик-семантик, этнографик, лексик деривацион, лексик-морфологик, лексик-фонетик ва фразеологик диалектизмлар мавжуд. Бироқ шевалар фақат фонетик, лексик, морфологик жиҳатлари билангина эмас, балки синтактик хусусиятларига кўра ҳам адабий тилдан фарқланади. Мана шу шевалар синтаксисига хос (бошқарув, сўз бирикмалари синтаксиси ва гап структураси сингари) фарқлар синтактик диалектизмлар ҳисобланади (Современный русский язык. Лексикология, 1979, 117). Маълумки, лексикографияга алоқадор бўлмаган фонетик, морфологик диалектизмлар луғатларга киритилмагандек, синтактик диалектизмлар ҳам ДЛда берилмайди.

Юқорида қайд этилган диалектизмларнинг типларини кўргаз-мали тарзда қуйидагича кўрсатамиз:

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТНИНГ ВА ЛУҒАТ МАҚОЛАСИНИНГ ТУЗИЛИШИ

тузиладиган ДЛларниг «Кириш» қисмида, адабий тил луғатлари-
гаидек, луғатнинг тузилиш принциплари, ундан фойдаланиш тар-
тиби қисқача баён этилади (буни ўзбек ва рус тилларида берган
маъқул). Кейин транскрипцион белгилар, шартли қисқартмалар,
фойдаланган манбалар (адабиётлар, қўлёзмалар) кўрсатилади.
ДЛга ҳар қандай иловалар (соҳаларга оид луғатлар, шеваларни
ишлатиш бўйича маълумотлар) берилмайди.

АЛФАВИТ ТАРТИБИ. Адабий тил луғатларидаги сингари ДЛ-
ларда ҳам бош сўзлар маълум алфавит тартибида жойлаштири-
лади.

Ўзбек диалектологиясида қабул этилган ва кўпчилик шевашу-
носларимиз томонидан қўлланаётган алфавит тартиби қуйидагича:
а, э, э, б, в, г, ғ, д, е, э (е), дж (ж), ж, з, и, ъ, ь, ы, й, к, қ, л,
м, н, ң (нг), о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ҳ, ч, ш.

Бироқ айрим ДЛларда ушбу алифбо сирасига риоя этилмаган
ҳолатлар учрайди. Масалан. Б. Жўраев луғатида (1969) э ҳар-
фи ... *м, н, э, п, р...* тарзида; э, е, о, ө ҳарфлари билан бошланувчи
сўзлар эса луғатнинг энг охирида, яъни алфавит тартибига амал
этилмаган ҳолда ... *х, ҳ, ч, ш, э, е, о, ө* каби берилган (124—160).

С. Иброҳимов «Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси»
(I, 1956; II, III, 1959) монографиясидаги луғатларда адабий ти-
лимиздаги алифбо сирасини қўллаган.

Ҳатто ДЛ тузган муаллифлар орасида на ўзбек диалектология-
сидаги алфавит тартибига, на адабий тилимиздаги алифбо сира-
сига риоя қилмаганлари ҳам бор. Биргина факт келтирамиз:

Х. Жўраев монографиясидаги луғатда бош сўзлар *э, б...д, й,
ж...у, ө, х, ф, ғ, қ, ҳ...* тарзидаги «ўзгача» алфавит тартибида бе-
рилган (Жўраев Х., 48—143). Муаллиф ўзи текширган шевада
э, а, е, ө, у, ъ унлилари бор деб кўрсатган (15). Лекин луғат *э*
ҳарфи билан бошланган (48—65), *а* ҳарфи билан бошланувчи сўз-
лар луғатда умуман йўқ. *э* ҳарфи *н* ҳарфидан кейин берилган. Бош
сўзларнинг ички алфавит тартиби деярли сақланмаган: *эвра-эстар,
эзэмэт, эвзэй; ... актэв, эжэв; ... элэмэн, эллэмчэ, элэмдэр* (49,
55, 57).

Нафсиламрини айтганда, шеваларимиздаги мавжуд алифбо си-
раси адабий тилимиздаги алфавит тартибидан афзалроқ. Шунга
кўра, ҳар бир ДЛ тузувчи ўзбек диалектал лексикографиясида қа-
бул қилинган алфавит тартибини темир қонун деб билган ҳолда
қўллаши шарт.

БОШ СЎЗЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ. Ўзбек шева ва диалектларнинг луғат бойлиги ДЛга киритилган бош сўзларда ўз аксини топади. Шунга кўра, ДЛда бериладиган бош сўзларни — диалектал сўз ва ибораларни, уларнинг лексик-фонетик, лексик ҳамда бошқа вариантларини аниқ, тўғри танламоқ керак. Бу бош сўзларга эҳтиёткорлик билан, масъулиятни сезган ҳолда ёндашишни талаб этади.

Тўғри, ДЛ тузишдан аввал унда бериладиган бош сўзлар реестрини (рўйхатини) тузиб чиқиш мумкин. Бироқ битта сўзнинг турли хил шеваларда хилма-хил фонетик вариантларда учраши, экспедициялар даврида тўпланган янги материаллар, диалектал текстларни қайта кўриб чиқиш, сўзликда диалектизмларнинг маъноларини кўрсатилмаслиги ва бошқалар ДЛ тузиш жараёнида бор сўзлар реестрига жуда кўп ўзгартиришлар киритишга мажбур этади. Шу сабабли ДЛ учун бош сўзлар сўзлигини тузмаган маъқул (Сарыбаев Ш. Ш., 1976, 209).

Хўш, ДЛларда бош сўзлар қай тарзда берилган, қандай берилиши керак? Шева вакиллари нутқидаги қайси хил сўзлар ДЛга бош сўз тариқасида киритилади, қайсиларни киритилмайди?

ДЛларга топонимлар бош сўз сифатида киритиладими? Ё. Ғуломов ва К. Назаровлар: «Диалектал луғатга топонимларни ҳам киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Булар шева ёки диалект тарихини очишда, уларнинг территориал ҳолатини белгилашда жуда қимматлидир»,— деган фикрini айтганлар (УТА, 1968, № 6, 37-бет).

Тўғри, топонимия диалектология учун, айниқса, тарихий диалектология учун, қимматли материаллар беради. Бироқ топонимия алоҳида фан бўлиб, унинг ўз текшириш объекти, ўз луғатлари бор. ДЛ топонимик луғат эмас. Шунга қарамасдан, баъзи бир ДЛларга реестр сўз сифатида топонимларгина эмас, этнонимлар ҳам ва ҳатто шахс номлари ҳам киритилган. Фактлар келтирамиз: Топонимлар киритилган ДЛлардан мисоллар: а) *Авғонъстэн: Қазакъстэн//Қазғъстэн; вэпканлък* — вобкентлик, Вобкент районида яшовчи (М. Мирзаев, 1969. 109, 113, 124); б) *Бэхмэл* — район номи; *Дэвкөргэн, Равэт, айъққөйнэр; элэмэн, Бэшбэлэ* — қишлоқ номлари. (Х. Жўраев, 1981, 57—122); в) *Ғэнчи; Борывек; Вахим; Ешэкчи, Равэт* — топонимик номлар (И. Шамсуддинов, ҚД, 1964). Баъзи ДЛларда этнонимлар учрайди: *бэйэт, емралы* — уруғлар номи (И. Шамсуддинов, ҚД, 245—269).

Айрим ДЛларда, гарчи жуда кам бўлса ҳам, шахс номлари ҳам қайд этилган. Ф. А. Абдуллаев «Хоразм шевалари» (1961) асаридаги айрим соҳаларга оид луғатлар орасига «Баъзи бир киши отлари ва уларнинг қисқарган формалари»ни қўшиб юборган (Абдуллаев Ф. А., 106—109). С. Зуфаровнинг Сайрам шеваси бўйича тузган луғатига *Абдаз//Авдаз* — Абдулазиз; *Ирисвани* — Ирисбону каби исмлар киритилган (С. Зуфаров, ҚД, 1966, 106—107).

Умуман, ДЛ топонимик, этнонимик, ономастик луғат эмас, шу туфайли унга ҳар хил топонимик номлар, халқ ва уруғ-қабилла номлари ҳамда киши исмлари киритилмаслиги керак.

2. Кўпчилик ДЛларда адабий тилимизда мавжуд бўлган сўзлар шевага ёки шевалар группасига оид диалектизмлар сифатида луғатларга киритилган. Фактларга мурожаат қилайлик:

С. Иброҳимов «Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси» асарида (1959) металлсозлар лексикасига бевосита алоқадор бўлмаган *корхона, табель, табелчи, уборшища, учётчи* каби сўзларни ҳам ўз луғатига киритган (Иброҳимов С., 1959, 293, 351, 373).

В. Эгамовнинг Галлаорол шеваси лексикасига оид мақоласида (1960) ҳамда ўша шевага оид монографиясининг (1970) лексика қисмида *қочқар, улақ, саркә, тәкә, қулун, тай, сут, ғалла, арпа, кәлқоз, сәпқоз, дәвләт, ата, сингил* сингари сўзлар соҳалар бўйича луғат қилиб берилган (Эгамов В., 1960, 214—228).

Ф. А. Абдуллаев луғатининг (1961) турли хил соҳаларга оид қисмида *гулқант, қатлама, қуштәлб, палав, тасма, торва, хум* (110—112) сингари адабий тилимизда қўлланаётган сўзлар мавжуд.

Фатхулла Абдуллаев Наманган область Янгикўрғон районидаги қипчоқлар шевасига оид КДси (1955) асосида ўша шеванинг баъзи лексик хусусиятларини нашр қилдирган (Абдуллаев Фатхулла, 1963, 107—121). Мақолада 14 хил соҳа бўйича беш юзга яқин термин берилган. Бу терминларнинг бешдан тўрт қисмини адабий тилимизда мавжуд бўлган *ата, қиз, таға, хала, амма, қуда, келин; эчки, така, улақ... ақ эчки, қара эчки, көк эчки* каби сўзлар ташкил қилади (транскрипциясини ўзгартирмай ўз ҳолича бердик).

Умуман ўзбек диалектал лексикографиясида адабий тилга оид сўзлар учрамайдиган луғатларни топиш қийин: *авчб, кетман, қаравул* (М. Мирзаев, 1969, 109—125); *ағыз, айван, тағара* (О. Мадраҳимов, 104—174); *әзәмәт, әйнән, әктәв* (Х. Жўраев, 50—57); *арәстә, әдрәс, әйрән* (УХШЛ., 1971, 16—27)...

Т. Мирсоатов, О. Шариповларнинг ҚДларида берилган луғатларнинг учдан икки қисмини адабий тилда қўлланаётган сўзлар ташкил этади. Бу хил фактларни кўплаб келтириш мумкин.

Маълумки, кўпчилик сўзлар адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам қўлланади. Бироқ *әл* — қўл, *ғоз* — ёнғоқ, *дәжәкәй* — мансабдор сингари сўзлар фақат шеваларимизгагина хос бўлиб, улар адабий тилда учрамайди. Мана шу адабий тилда қўлланмайдиган сўзларгина ДЛга киритилиши, адабий тилдаги сўзларнинг шеваларимизда айнан, ҳеч қандай лингвистик фарқларсиз қўлланадиганлари ДЛга киритилмаслиги лозим.

3. ДЛлар орасида бош сўзлар чалакам-чатти берилган, бош сўзнинг от ёки феъл эканлигини аниқлаш қийин бўлган луғатлар ҳам бор.

Лексикографик талабга жавоб бермайдиган, нотўғри берилган бош сўзларга қуйидаги мисоллар яққол далилдир: В. Эгамов иши-

да: *В/ҚМС пақта териш машыйнасы* (ХВС пахта териш машинаси) бош сўз қилиб берилганки, *В/ҚМС* нима ўзи? Мазкур ишда яна қуйидагидек бош сўзлар бор: *Пақта гулга отырды* — «пахта гулга кирди ёки гуллади» маъносида;

Балалады, қозылады, улақлады, қулуннады — Бу умуман молларнинг урчишига оид сўздир, яъни туғиш маъносида қўлланилган (Эгамов В., 1960, 214—228).

И. Фармонов мақоласида (Фармонов И., 1961, 414—430): *алимсинма* — қаноатланма; *дингкайиб* — музлаб қотиб қолган кийим; *мардайип* — керилиб, *сунварди* — бериб юборди, узатиб юборди. (Илмий тўпламда нашр этилган ушбу мақоладаги 240 сўз транскрипциясиз берилган).

Э. Урозов луғатида (1978): *бери қарады...* — соғая бошлади; *үшийди* — совуқ емоқ; *үрги* — тебрат; *қарлыққан* — бўғилган; *қармалав* — сийпалаш; *тэрэкэ* — тарқатиб юбориш (85—106). ДЛда бу бош сўзлар *бери қарамақ* — соғая бошламоқ; *үшимэк* — совқотмоқ, совуқ емоқ; *үргимэк* — тебратмоқ; *қарлықмақ*, *қармаламақ*, *тэрэкэ қылмақ* тарзида берилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Х. Жўраев луғатида (1981) ҳам феъл туркумига оид бош сўзлар фарқлаб кўрсатилмаган: *чэч* — соч- (буйруқ феъли); *ҳэйэқ* — қўрқ...; *сэвэ* — ур, савала; *пэнэлэв* — яшириниб; *мэзгэв* — сэл ухлаб олай; *тэнгэв* — *танғив* — боғлаб (114—141). Биронта луғатда бош сўз ва уларнинг шунақа тарзда изоҳланганлигини кўрганмисиз?

Кўрсатилган бош сўзлар, луғатчилик нуқтаи назаридан, танқиддан тубан турганлиги учун уларни шарҳлаб, изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ.

4. Қўнчилик ДЛларда от ва феъллар аниқ фарқланган ҳолда берилган. Ф. А. Абдуллаев, М. Мирзаев, Отаназар Мадраҳимов, А. Ишаев ва бошқа баъзи бир диалектологларнинг луғатларида феъллар *-мақ*, *-мэк* М. Мирзаев луғатида *-мэқ* аффикси орқали қайд этилган. Ш. Шоабдурахмонов (1962), Б. Жўраев (1969) луғатларида феъллар дефис (-чиқиқча) орқали кўрсатилган. Масалан, Б. Жўраев луғатида:

қоп... турмоқ — *қоп оннийнэн* — тур, ўрнингдан.

тэр йе... изза емоқ, уялмоқ... (Б. Жўраев, 1969, 142, 150).

Бироқ баъзи ДЛларда от ва феъллар фарқланмай берилган бош сўзлар анчагина миқдорни ташкил этади. Фактлар келтирамиз:

а) ет 1) қилмоқ, пиширмоқ...; 2) гўшт.

қарс 1) бармоқларни қарсиллатиш...; 2) додлаб йиғлаш;

өр 1) ўргатмоқ...; 2) ўжар (Э. Урозов, 85—106).

б) йаз 1. ёймоқ; 2. гуноҳ, айб, камчилик...

бий 1. ихтиёр, ҳуқуқ...; 2. бошқармоқ, раҳбарлик қилмоқ; 3. эгалламоқ.

йав 1. ёғмоқ...; 2. душман (Қ. Муҳаммаджонов, 1981, 82—100).

в) эврэ I — алдаш; эврэ II — кўрпанинг жилти, материал.

эдэш — I. адашнб кетиш; 2. адаш.

бэрэллэ — 1. баланд, аниқ (овозга нисбатан) маъноларида келлади... 2. Кўриниб, билиниб турибди... (Х. Жўраев, 48, 51, 67).

М. М. Мирзаев луғатида (1969) *тавуш, тавушилъ, тавушсэз* (138); Х. Жўраев луғатида *эйләнъв, эйләнсън, эйләнтьр* (53—54) каби бош сўзлар ҳам бор. Маълумки, ДЛда (бошқа луғатларда ҳам **-съз, -ъв, -сън, -тьр** каби аффикслари бўлган феъллар бош сўз тариқасида берилмайди.

Ушбу айтилганлар луғатчиликнинг оддий қонун-қоидалари бўлиб, уни ҳар бир ДЛ тузувчи билиши, у лексикографик талабларга, ДЛ тузиш принципларига, сўзсиз, тўла равишда амал қилиши шарт.

Луғатда бош сўзнинг берилиши ва унинг изоҳланиши луғатнинг илмий ҳамда амалий қимматини белгилайдиган мезондир. ДЛ тузувчи буларни билмас экан, ДЛ тузиб овора бўлмагани маъқул.

ВАРИАНТЛАР, ДУБЛЕТЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ. Фонетик вариантли сўзлар айрим ДЛларда қуйидагича берилган:

1. Бир хил ҳарф билан бошланувчи ҳар бир фонетик вариант алоҳида бош сўз сифатида қайд этилган. Масалан, Ф. А. Абдуллаев луғатида (1961):

а) **йонжа...**— йорънжа...

йонърчқа...— йорънжа

йорънжа... йўнғичқа, беда (53)

б) **жүвән...** — жуйән

жүгән... — жуйән

жүгәръ... — жўхори, оқ жўхори.

жүйән... — оқ жўхори, Қўқон жўхори...

жүйәръ...— жүгәръ (44—45).

Ушбу бош сўзларни *йонжа...//йонърчқа...//йорънжа...; жүвән//жүгән...//жүгәръ...//жүйән...//жүйәръ...* тарзда битта бош сўз таркибида берилса, луғат бир қадар ихчамлашган бўларди. Мазкур луғатда бундай ҳолатлар кўплаб учрайди. Масалан, фақатгина битта **т** ҳарфининг ўзида фонетик вариантли сўзлар эликдан ортиқ.

Бундай ҳолат Ш. Шоабдураҳмонов луғатида (1962) ҳам мавжуд.

бъләгузу: (Тошк.) қ. бъләгузув.

бъләгузув (Тошк.) билагузук... Фарғ. **бъләрзък** (қ.), Анд. **бъләнзук** (қ.).

бъләнзук (Анд.) билагузук; Тошк. **бъләгузув** (қ.), Фарғ. **бъләрзък** (қ.).

бъләрзък (Фарғ.) билагузук; Тошк. **беләгузув** (қ.), Анд. **бъләнзук** (қ.) (245).

Фонетик вариантларнинг бу хилда берилиши баъзи КДларидаги луғатларда ҳам учрайди. Масалан, Т. Содиқов луғатида (1968):

а) **ъ:қ** (Тошк.) қ. ъқ.

ъқ (Тошк.) кўнгил, хоҳиш.

ъйқ (Тошк.) қ. ъқ.

б) **ешъй** (Тошк.) эшик.

ешу: (Тошк.) қ. ешъй.

ешу://эшък (Тошк.) эшик.

Бу ўринда фонетик вариантлар ҳисобига бош сўзларни кўпайтирмасдан уларни *йъқ//ъқ//ъ:қ* (Тошк.) кўнгил, хоҳиш. *ешъй//ешу:* (Тошк.) эшик тарзида берилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

2. Бир хил ҳарф билан бошланувчи барча фонетик вариантлар битта бош сўз таркибида берилган ДЛлар анча кўп. УХШЛда (1971), М. Мирзаев (1969), Б. Жўраев (1969), А. Ишаев (1977), Ш. Шоабдураҳмонов (1983) ва бошқа диалектологларнинг ДЛларида фонетик диалектизмлар битта бош сўз тариқасида тўғри берилган. Масалан:

М. Мирзаев луғатида (1969): *элу//эъл* — олхўри *эфтэба//эптова* — обдаста; *эшкаду//эшкади* — ошқовоқ (107—108).

УХШЛ: *зардэлу...//залдэру...//залдэръ* ўрик «абрикос» (109).

Б. Жўраев луғатида (1969): *зэмбър...//зэммър...//зэммур...//зэ:мър...//зэмир...//зэмур...* ари.

Ш. Шоабдураҳмонов луғатида (1983, 139—142):

дандэна//дандана//дандала... сихмола.

зърбэй//зърбэк см. зърэвэ (зирбак).

зўмуча//зэмъча... ҳандалак

йалэқ//йэлақ//йэлэх см. чуғурчу: (чуғурчуқ).

Хуллас, ДЛда фонетик вариантли сўзларнинг, иложи борича, барчасини бериш керак, бироқ улар ҳисобига бош сўзларни кўпайтириб, луғат ҳажмини қатпайтириш шарт эмас. Шу туфайли баъзи тилшуносларнинг ДЛда айрим бош сўз вариантлари (фонетик вариантлари) алоҳида бош сўз тарзида берилмаганлиги сабабли уларни луғатдан топиш қийин, деган эътирозларига қўшилиб бўлмайди. ДЛ тузишдаги ўзига хос ихчамлик, тежамкорлик принципи бир хил ҳарфда бошланувчи фонетик вариантларни битта бош сўз сифатида беришни тақозо этади. Бундан ташқари, битта луғавий мақолада, бир бош сўз сифатида берилган фонетик вариантлар ўзбек шеваларининг фонетик диалектизмлар луғатини тузишда тайёр материал бўлиб хизмат қиладики, буни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак.

3. Ҳар хил ҳарфлар билан бошланадиган икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг битта бош сўз тарзида берилиши баъзи КДларига илова этилган ДЛларда ҳам, нашр этилган луғатларда ҳам учрайди.

Н. Мирзаев луғатида (КД., 1971):

ғавэғэ//ҳэвэзэ... — кўпкарида отличлар тўдасига улоқни ташлаб берадиган баланд жой (том усти ёки махсус бирор жой).

күчкыйэв//ъчкийэв... — қизнинг уйда қолган куёв йигит.

мэрэкэ//елэшь//кэттэ той... узоқдан келган меҳмонлар жўнатилгач, маҳаллий аҳолига бериладиган зиёфат, тўй (125, 152, 166).

О. Тўрақулов луғатида (КД., 1971):

пэр//нэмпэр//чекъч... чакич.

пешбурун//эйвэн қолтъқ//эйвэнпеш 1. айвон тўсинларининг харидан чиқиб турган қисми; 2. араванинг олдида қоқилган тахта.

пэтэкэ//өтэкэ — ўт халтаси (246—252).

М. М. Мирзаевнинг монографиясидаги лугатда (1969):

эбжавак//туфкъжавак — юпқа папирос қоғози (106).

бэдбезақ//фелпинчэқ — елпиғич (112).

гўраш//кўраш — кураш (114).

дўнашўрак//шўракхэна — туз билан қовурилган данак (116).

Худди юқоридагидек, бир хил ва ҳар хил ҳарфлар билан бошланувчи фонетик, лексик вариантларни аралаш ҳолда, битта бош сўз таркибида бериш бошқа ДЛларда ҳам учрайди:

а) йумэлэнқэзуғ...//нурмэнқозуғ...//йурмэнқэзуғ...//йумрэнқэзуғ...//йурмэнқэзуғ... — юмронқозик (й, н — 135).

б) муллэторғай...//моллаторғай...//пэтмэчъмчъғ...//пэтмэчумчуғ... муллэторғай...//сопыторғай... тўрғай (м, п, с — 144).

в) бомқуш...//момқуш...//қула:лықуш...//бэйқуш... укки (б, м, қ — 127).

г) эчълъғ//шълълък//ънъчкэ бөрвэй...//жънъчкэ бөрвэй...//шълълън...//борбай//пэйчэ...//сыйрақ//бөрвэй... болдир (о, ш, ь, ж, б, п, с — 146).

Б. Жўраевнинг лугатидан (1969) олинган ушбу мисолларда икки, уч ва ҳатто еттита синонимик қаторларнинг битта бош сўз уясига жойлаштирилганлиги яққол кўриниб турибди. Муаллифнинг *йумэлэнқэзуғ//йурмэнқэзуғ//йумрэнқэзуғ//йурмэнқэзуғ* сингари бир хил ҳарфлар билан бошланган фонетик вариантларни бир бош сўз таркибида бериши ихчамлик ва тежамкорлик жиҳатдан таҳсинга лойиқ. Бироқ бу бош сўз қаторига н ҳарфи билан бошланувчи *нурмэнқэзуғ*ни киритмаслик, уни *н* ҳарфи билан бошланадиган сўзлар орасида, ўз ўрнида, бош сўз қилиб бериш керак эди.

Тўғри, бир синонимик қатордаги сўзларни битта бош сўз тарзида бериш ўша шевалар бўйича тадқиқот ишлари олиб боришда, хусусан диалектал синонимлар лугатини ҳамда шевалар атласини тузишда жуда қўл келиши мумкин. Бироқ дифференциал диалектал-адабий лугатларда Б. Жўраев қўллаган усул қўлланилмайди. Намуна тарихида юқорида кўрсатилган Б. Жўраев лугатидаги *эчълъғ... бош сўзининг* (146) катта ҳажмли ДЛда қандай берилишини кўрсатиб ўтамик:

эчълъғ... болдир. анат. «голень, икры (ног)».

борбай//бөрвэй... қ. *эчълъғ*.

жънъчкэ бөрвэй... қ. *борбай*.

ънъчкэ бөрвэй... қ. *жънъчкэ бөрвэй*.

пэйчэ... қ. *ънъчкэ бөрвэй*.

сыйрақ... қ. пэйчэ.

шълълък//шълълън... қ. *сыйрақ*.

Изоҳ: синонимик қаторлардаги сўзларнинг барчасини аниқлаш имконияти бўлсин учун уларни атайлаб *эчълъғ* сўзига эмас, балки тадрижий равишда бир-бирига (қ. ишораси билан) ҳавола этдик.

Хуллас, ҳар хил ҳарфлар билан бошланадиган битта синонимик қаторни ташкил этувчи диалектизмлар ДЛда битта бош сўз

сифатида эмас, балки уларнинг ҳар бири ўз ўрнида, алоҳида лугавий мақола тарзида берилиши лозим.

ОМОНИМЛАР ВА КЎП МАЪНОЛИ СЎЗЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ. Ўзбек шевалари бўйича тузилган ДЛларда омоним (шакли ва талаффузи бир хил, лекин маъноси бошқа-бошқа бўлган сўзлар) ҳамда полисемиялар (кўп маъноли сўзлар) бир хил йўсинда берилмасдан, турли хилда фарқланмай кўрсатилган. Масалан, Э. Урозов лугатида (1978):

бақалақ... 1) араванинг ўқи турадиган жой... 2) лақаб... (84).

дэвэк... 1) хирмон... 2) тувак (89).

оңмақ 1) ранги ўзгармоқ... 2) ҳузурланмоқ... 3) озод бўлмоқ (хато кетган, аслида обод бўлмоқ); 4) кўп (буни кўп эмас, кўпроқ деб кўрсатса бўларди).

Кўринадики, омонимларнинг ҳар бири алоҳида берилмай, битта сўзнинг маънолари сифатида кўрсатилиб, лексикографик ноаниқликка йўл қўйилган. Бундай ҳолат нашр этилган бошқа ДЛларда ҳам учрайди:

а) алакөз. 1. кўзи катта одам... 2. ажратмоқ, бўлакламоқ, камситмоқ...

ары 1. ҳар, бир... 2. нари, нарироқ... 3. ари (оса).

ботқа 1. ўта семиз одам... 2. овқатнинг бир тури.

гарат 1. пайҳон қилмоқ, таптамоқ, эзмоқ; 2. жанжал, тўполон (Муҳаммаджонов Қ., 1981, 72—88).

б) қошқулақ ўғ. 1. қўзининг бир тури; 2. бир тур овқат.

ла:зымада ўғ. 1) маросим, фотиҳа; бирор муносабат билан бирор жойга бориш. 2) хотинлар лозими.

оңмақ ўғ. 1) ялчимоқ, мушқули енгиллашмоқ... 2) ўзгармоқ... (Мадраҳимов О., 1973, 154, 156, 161).

Айрим ДЛларда кўп маъноли сўзлар омонимлар каби берилган:

ъсқърт I исқирт...

ъсқърт II бахил, зикна...

йэшшъғ I жуда озғин, ориқ...

йэшшъғ II қип-қизил гўшт: тозэә йэшшъғъ чъкъъв йэтъптъкү — ориқ. қип-қизил гўшт, мойи йўқ (Жўраев Х., 1981, 103, 105).

Мисоллардан кўринганидек, **ъсқърт**, шунингдек **йэшшъғ** сўзларининг I ва II маънолари бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Бу хил фактларни бошқа баъзи ДЛлардан ҳам келтириш мумкин. Бироқ шу кўрсатилган мисолларнинг ўзи ҳам омоним ва кўп маъноли сўзларни беришда айрим ДЛларда ноаниқликларга, хатоларга йўл қўйилганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Маълумки, адабий тил лугатларида омонимлар алоҳида бош сўз тарзида берилади ҳамда бир-биридан рим рақамлари (I, II, III, IV...) орқали фарқлаб кўрсатилади. Ўзбек шевалари бўйича тузилган айрим ДЛларда омонимлар худди шу йўсинда тўғри кўрсатилган. Масалан, Ф. А. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари» (1961) лугатида:

эрьк I ўрик.

эрьк II арк, хон саройи.

э:к I оҳак.

э:к II гилдирак қасқонини ташкил қилган ёғоч парчалари.

нә:л I кўчат, ниҳол...

нә:л II нағал (24, 69).

УХШЛда (1971):

абзал I (Хоразм) афзал (яхши, аъло) «лучший, преимущественный».

абзал II (Хоразм) от анжومي «сбруя, упряжь» (12).

А. Ишаевнинг «Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари» луғатида (1977):

қалақ I — қоригич.

қалақ II — темир ёки ёғоч куракча (ун, дон солиш учун ишлатилади).

қалақ III (Тўртк., С. бий) жува, кичик ўқлоғи.

қалақ IV (Хўж., Қўнғ.) андава.

қалақ V (Бер.) катта эшкак.

қалақ VI чўмилаётганда бир боланинг бошқа болаларни қувиб, бирортасининг бошига қўл тегизиб кетадиган ўйин.

қалақ VII подадан қолиб кетадиган мол.

қалақ VIII (Хўж.) тиклаб қўйилган бўйра (125).

Булардан ташқари, ушбу шеваларда *қолоқ* сўзининг адабий тилдаги «орқада қолган, тараққий қилмаган; онг-тушунчаси паст; эски, истеъмолдан чиққан; ишда, ўқишда орқада қолган» каби маънолари ҳам мавжуд.

Маълумки, кўп маъноли сўзлар луғатларда араб рақами (1, 2, 3...) билан берилади. Ф. А. Абдуллаев кўрсатганидек, бунда асосий маънони ифода этувчи сўз биринчи ўринда берилиб, қолганлари унинг маъно тармоқлари сифатида (кўчма маъноли сўзлар ҳам) тартиб билан жойлаштирилади:

а:ға 1. оға; ака; 2. ёши катта кишига ҳурмат билан мурожаат қилиш: амаки, тоға; 3. ёр, маҳбуб (Абдуллаев Ф. А., 1961, 10, 21).

чаңалақ 1. пўчоқ (данак, ёнғоқ пўчоғи); 2. чаноқ (пахта чаноғи).

усул... 1. мақомлар ўлчови; 2. мақом (музика истилоҳи); 3. йўл, усул, ўқув... (90, 96).

УХШЛ (1971): **кельвь** (Ўратепа) 1. қайнсингил «младшая сестра жены или мужа»; 2. янга «жена старшего брата по отношению к младшему брату или младшей сестре». 3. келин «невестка, сноха» (345).

Умуман бошқа луғатлардагидек ДЛларда ҳам омонимлар ва кўп маъноли сўзлар бир-бирларидан қатъий фарқланган ҳолда, омонимларни I, II, III тарзида рим рақамлари билан, кўп маъноли сўзларни эса 1, 2, 3, 4 каби араб рақамлари билан бериш лозим.

ДЛларда фақат шева, диалектларга хос омонимлар қатори берилади.

ДЛда шевалардаги кўп маъноли сўзларнинг барча маънолари, кўчма маънолари ҳам тўлиқ кўрсатилади. Бу хил сўзларнинг адабий тилда ва шеваларда муштарак маънолари мавжуд бўлса, одат-

да, улар ДЛда берилмайди, лекин шевалардаги сўзларда адабий тилдаги маъноси йўқ экан, деган таассурот қолмаслиги учун, зарур деб топилган ўринларда, ўша сўзларнинг адабий тилдаги маъноси (маънолари) қайд қилиб ўтилса фойдадан ҳоли бўлмас.

Бош сўзларнинг адабий-орфографик формаси бериладими? Айрим ДЛларда, масалан УХШЛда (1971) транскрипция билан берилган кўпгина бош сўзларнинг ўқилишини осонлаштириш мақсадида ҳамда уларнинг адабий тилга киритилиш эҳтимолини назарда тутиб, ўша бош сўзларнинг *зəғəзəн* зағизғон (Тошк.) ҳаққа «сороқа»...; *зəкəн* закон...; *зəмзəмə* замзама... (109—110) тарзида мавжуд алфавитдаги ёзилиш шакли ҳам кўрсатилган.

С. Иброҳимовнинг «Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси: (I, 1956; II, III, 1959) монографияларидаги луғатларда, аксинча, аввало, бош сўзнинг адабий-орфографик (ад. орф.) шакли кўрсатилиб, сўнгра унинг транскрипцияси берилган: *зулук* зўлўк — наққошлиқда — мис идишларга солинган бадий нақш элементи: *зурла* зўрлā...; *зўғата* зoғатā (II—III, 274).

Баъзи ДЛларда бош сўзнинг ҳам, унга берилган мисолларнинг ҳам (ёки фақат мисолларнинг) адабий-орфографик ёзилиши кўрсатилган.

а) М. Мирзаев луғатида (1969):

эвот//эвт — обод... Қъшлəқлар обот бўлдь//қъшлəқла(р) эвт бўллъ. Ад-орф. қишлоқлар обод бўлди.

эгдармəқ — ағдармоқ; Ана бу йерчанъ кетман бўлан эғдардь. Ад-орф. Ана бу ерчани кетмон билан ағдарди (106).

б) О. Мадраҳимов луғатида (1973).

авық ўғ. *авық-йавық* — узоқ-яқин: *авық-йавықтан* а:дам гāлāди, узоқ-яқиндан одам келади (103).

в) Х. Жўраев луғатида (1981):

эвлəғ — пана, одам қатнамайдиган жой: санъ эвлəғда кəраман//сени пана жойда кўраман (48).

Мисоллар атайлаб танланмади. Луғатлардаги биринчи сўз ёки мисолларнинг ад.-орф. формаси берилган биринчи сўз танланди ва ўзгартирилмай ўз ҳолича ёзилди. Ушбу кўрсатилган мисоллардан *эвт* (обод), *эвлəғ* (овлоқ) сўзлари адабий тилда бор. *авық-йавық* сўзи эса УХШЛда (1971) қайд этилган (12).

Умуман, бош сўз ифодалаган маъно мисолда кўзга яққол ташланиб турса ва изоҳ талаб қилмаса, мисолнинг ад.-орф. формасини бериш шарт эмас.

Демак, ДЛдаги реестр сўзнинг ад.-орф. шаклини бериш билан унинг адабий тилга киритилиши ҳал этилмайди, луғатга қизиққан ҳар бир киши транскрипцион ёзувини ҳеч қийналмасдан ўқиши мумкин. Шу туфайли ДЛда ортиқча сўзлар, такрорлар бўлмаганлиги, бош сўзларнинг ҳамда мисолларнинг мавжуд алфавитдаги ёзилиш шакли берилмагани маъқул.

ЭТИМОЛОГИК ҚАЙДЛАР. ДЛлар этимологик изланишлар учун қимматли материаллар бериши табиийдир, чунки этимолог-

лар учун энг муҳим аспектлардан бири диалектал сўзларни ўрганишидир (Қаранг: Откупщиков Ю. В., 1968, 104).

Маълумки, ўзбек тили ва шеваларининг этимологик луғатлари тузилмаган. Мавжуд луғатларда ҳам этимологияга оид фактлар жуда кам. ДЛларда ҳам бош сўзнинг келиб чиқиши, асли ҳолатига оид материаллар жуда оз учрайди. Масалан, Ф. А. Абдуллаевнинг битта луғатида *а:ғайэ* ўғ. оға-ини, ака-ука (*а:ға+ийа*); *апайэ* ўғ. опа-сингил (*апа+ийа*); *мағалджақ* <ар...; нуқул < ар... (Абдуллаев Ф. А. 1966, 36—37, 96—97) каби этимологик қайдлар бор, хосос. Бу каби фактлар Ш. Шоабдурахмонов монографиясидаги луғатда ҳам учрайди: *эғшикурэй* Тошк. (<тож. аташгирак, *оташ*—олов, ўт; *гир*—ол, *ак*—сифатдош аффикси) оташкурак... *эндэвэ* Тошк. (<тож. андова) андава. *энағэм* Тошк. (<ар...); *эстэл* Тошк. (<сов. инт. стол) стол... (232—261).

Б. Жўраевнинг луғатида (1966), систематик тарзда (луғатда 1385 сўз бор) бош сўзларнинг араб, форс-тожик ва бошқа тилларга оидлиги кўрсатилган (182—292): *бэвэх* (<форс-тожик. *ба*+араб. *бахт*)...; *гэттэк* (<ф.-т. *гард*+ак)...; *гүшнэ* (<тож. гушна<гурус:на—оч)...; *госсохтэ* (<ф.-т. гўри сўхта—куйган гўр)... (183—200).

Айрим этимологик қайдлар бошқа ДЛларда ҳам учрайди. Бироқ ДЛларнинг аксариятида этимологик маълумотлар йўқ. Савол туғилади: ДЛда бош сўзлар этимологиясини бериш керакми, йўқми? Ф. А. Абдуллаев «... сўзнинг этимологиясини тушунтиришимиз ишонарли бўлса, бериш керак»,— дейди (Абдуллаев Ф. А., УТА, 1966, 41) аслида ДЛ этимологик луғат эмас, шу сабабли унда сўзларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритмаса ҳам бўлади. Бироқ ҳанузгача ўзбек тили этимологик луғатлари тузилмаганлиги назар-эътиборга олиб, имжони борица, ДЛдаги айрим сўзлар этимологиясига оид аниқ, ишонарли фактлар берилса фойдадан ҳоли бўлмас.

ОБЪЕКТ НОМЛАРИНИНГ БЕРИЛИШИ. ДЛларда бош сўз учрайдиган (диалектологлар ўша сўзни ёзиб олган) объект номи (ёки номлари) аниқ кўрсатилади. Баъзан кўпчилик шевалар учун хос бўлган айрим сўзлар ДЛда маълум бир шевага ёки шевалар группасига оид деб қайд этилиши табиий бир ҳол, чунки луғат тузувчилар қўлида бошқа шеваларга тааллуқли материаллар бўлмаслиги мумкин. Шевашунос луғатчилар фақат ҳужжатлаштирилган «паспорти» бўлган сўзлар билангина иш юритадилар. Ҳатто шевалар луғатини тузувчилардан айримлари нашр этилган айрим луғатлардаги сўзларга ҳам шубҳа билан қарайдилар, улар фақат қўлёзмаларга, тўғри ёзиб олинган текстларгагина ишонадилар. Бу, албатта, тўғри. Бироқ умумўзбек шевалари луғатини тузишда бу усулни қўллаш қийин, чунки катта ҳажмли ДЛга нашр этилган ва нашр этилмаган (КДларда мавжуд бўлган) ДЛлардаги диалектизмлар танлаб олинган ҳолда киритилади.

Ф. А. Абдуллаев «Луғатга сўз танлаганда... ҳар бир олинган сўзнинг адреси—шаҳар ва унинг маҳаллалари, район, қишлоқ,

посёлкалар аниқ кўрсатилиши зарур...» деб ҳисоблайди (Абдуллаев Ф. А. УТА., 1966, 41). Лекин ДЛга киритилган (ёки киритилмаган) сўзларнинг айримлари ўнлаб районларда, юзлаб қишлоқ, посёлкаларда, бир нечта шаҳарларда учрайди. Табиийки, ДЛда уларни батафсил, тўла-тўқис, қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар, маҳаллама-маҳалла кўрсатишнинг иложи йўқ. Шунинг учун бу хил сўзлар қўлланадиган шеваларни, объектларни жуда майдалаштириб юбормай, умумлаштириб, йирик бир объект ёки шевалар группаси номи билан кўрсатган маъқул.

Ҳўш, нашр этилган ДЛларда бош сўзлар қўлланадиган объектлар қандай берилган?

Ф. А. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари» (1961) асаридаги ДЛда ҳар бир бош сўзнинг ва унга берилган мисолларнинг қўлланадиган объектлари (шаҳарлар, районлар, қишлоқ советлари, қишлоқлар — колхозлар 1959 йилги маъмурий бўлинишга кўра) жуда деталлаштирилган ҳолда, батафсил ва аниқ кўрсатилган. Масалан, *ағалламақ* (бу бош сўзда битта *л* ортиқча ёзилган, аслида *ағаламақ*). Ушбу сўзга Хив. 1, Ург. 1, Хнқ. 1 дан, яъни Хива, Урганч шаҳарлари ва Хонқа район марказидан мисоллар келтирилган. *ағайа* бош сўзига Хнқ. 11 дан мисол берилганки, бу Хонқа район Сарапоён қишлоқ советидаги «Коммунизм» колхозидир (16). Муаллиф шу тариқа Хоразм области бўйича (Урганч шаҳар ва районидан 14, Хива бўйича 13, Ҳазораон 15 та...) жами 115 объектидан турли хил материаллар тўплаб, уларни танлаб луғатга киритган. Ўзбек диалектал луғатчилигида объектларни бу қадар майдалаштириб берилган ДЛлар ниҳоятда кам.

Баъзи ДЛларда бош сўзлар олинган объектлар жуда кенг доирада умумлаштириб юборилган. Масалан, Отаназар Мадраҳимов луғатининг (1973) *а* ҳарфида 179 сўз бор. Шундан 138 та бош сўз ўғ. (ўғуз) лаҳжасига оид деб, умумий тарзда кўрсатилган (102—112). Маълумки, ўғуз лаҳжаси Ўзбекистоннинг Хоразм, Бухоро областларида ва Қозоғистоннинг Чимкент областида мавжуд бўлиб, у бир-биридан озми-кўпми фарқланадиган бир қанча шева ва диалектлардан иборат.

М. М. Мирзаевнинг «Бухоро группа шевалари» монографиясидаги луғатда (1969), шунингдек Х. Жўраевнинг ўзбек тили турккалтотай шеваси бўйича Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида тузган луғатида (1981) биронта бош сўзнинг аниқ қўлланиш жойи қайд этилмаган. Областлар у ёқда турсин, бир-бирига ўхшаш бўлган, бир-бирини айнан такрорлайдиган иккита район, ҳатто иккита қишлоқ шеваси мавжуд деб айтиш қийин. Улар, албатта, бирор лингвистик хусусияти билан бир-бирларидан фарқланадилар. Лекин энг муҳим, асосий фонетик, морфологик, лексик таснифий белгиларига кўра улар биронта шева, диалект ёки группа шеваларга, бирор лаҳжага тааллуқли бўладилар. Обьекти, ёзиб олинган жойи кўрсатилмаган бош сўзлар ҳам, мисоллар ҳам диалектал луғатчилик учун ишончли материал эмас. Умуман ДЛларда бош сўзлар ҳамда уларга оид мисоллар-

нинг қайси объекта (шева, диалектга) оид эканлиги аниқ ва конкрет кўрсатилмоғи шарт.

БОШ СЎЗЛАРНИНГ РУСЧА ТАРЖИМАСИ. ДЛларда бош сўз англатган маънонинг русча таржимаси берилиши керак. Бу тўғридан-тўғри бош сўзнинг эквивалентини бериш ёки тўла равишда русча изоҳлаш орқали амалга оширилади. Бош сўз маъноларини очиб беришга оид иллюстратив материаллар (мисоллар) луғатнинг ҳажми катталашиб кетишини назарга олиб, рус тилига таржима қилинмайди. Эҳтимол, кейинчалик тузиладиган ўзбек шеваларининг кўп жилдли ДЛда мисолларнинг ҳам русча таржималари берилар. Лекин, ҳозирча, туркий тиллар шеваларига оид ДЛлардан фақат якут шевалари луғатига (8500 сўз, 1976) мисолларнинг русча таржимаси берилган, холос.

Хўш, мавжуд ДЛларда бош сўзларнинг русча таржимаси берилганми? Тўғриси айтганда, русча таржимаси берилган ДЛлар ниҳоятда кам. Фақат И. Шамсуддиновнинг Қоракўл шевасига оид КДсида (1964), УХШЛда (1971) ҳамда Ш. Шоабдурахмоновнинг рус тилида нашр этилган қарлуқ лаҳжасига оид монографиясидаги луғатда (1983, 136—154) бош сўзларнинг русча таржимаси бор. Бошқа биронта КДсидаги луғатларда ҳам, нашр этилган ДЛларда ҳам бош сўзларнинг русча таржималари йўқ.

Иттифоқимиздаги туркий тиллар диалектологларининг конференцияларида, туркологлар Совет комитетининг умумий йиғилишларида, масалан, 1984 йил Чебоксари шаҳрида ўтказилган X умумий мажлис резолюциясида (СТ., 1984, 6, с. 96—97) республикаларда нашр этилаётган туркий тиллардаги ДЛларда бош сўзларнинг русча таржимаси берилсин, деб таъкидлаб ўтилади. Бу талаб, бевосита ДЛлар тузувчи ўзбек диалектологларига ҳам тааллуқлидир.

Хуллас, келгусида тузиладиган ДЛларнинг барчасида бош сўзларнинг русча таржимаси, албатта, берилиши шарт. Бу тадбир, ҳеч шубҳасиз, ДЛдан фойдаланиш имкониятини оширади, унинг қўлланиш доирасини кенгайтиради.

МИСОЛЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ. ДЛларда бош сўзларнинг маъносини (ёки маъноларини) тўла очиб берадиган мисоллар танлашда, бош сўзни мисоллар билан таъминлашда муайян бир мутаносиблик йўқ. Баъзи бош сўзларга иккиталаб, учталаб мисоллар берилган бўлса, айримларига биронта ҳам мисол берилмаган. ДЛдаги ҳамма бош сўзларга мисоллар топиб ёзиш осон иш эмас.

Ф. А. Абдуллаевнинг луғатида (1961) Хоразм шеваларига хос, актив қўлланадиган бош сўзларнинг аксарияти характерли мисоллар билан таъминланган. Лекин лексикографик талабларга амал қилинган ҳолда тузилган манъа шу луғатда ҳам реестрдаги сўзларнинг тахминан учдан бир қисми мисолсиз қолиб кетган. Бундай ҳолатлар нашр этилган луғатларда ҳам баъзи КДларидаги ДЛларда ҳам кўплаб учрайди. Масалан, Б. Жўраев луғатининг (1969) *а, э, б, в* ҳарфларида 107 бош сўз бўлиб, улардан 86 таси-

да мисол йўқ (Жўраев Б., 1969, 124—127). О. Мадраҳимов монографиясидаги луғатда *а* ҳарфи бўйича 179 сўз бўлиб, улардан 151 тасига мисоллар берилмаган (Мадраҳимов О., 1973, 102—112). Қ. Муҳаммаджонов луғатида эса аксинча, *а* ҳарфи бўйича 86 сўз бор, шундан фақат 12 тасидагина мисоллар йўқ (Муҳаммаджонов Қ., 1981, 70—76).

ДЛлардаги бош сўзларга мисоллар берилмаслигининг турли хил сабаблари бор: а) объектлардан материаллар тўплаганда бош сўзга оид мисоллар ёзилмай қолади; б) луғат ҳажми чеклангани учун муаллиф кўпроқ бош сўзларни беришга ҳаракат қилиб, мисолларни қолдириб юборади; в) бош сўз турли хил манбалардаги ёки бошқа шевалардаги сўзларга қиёсланганлиги ёинки битта синонимик қатордаги сўзлар бир бош сўз тарзида берилгани сабабли улар мисолсиз қолиб кетади; г) бош сўз маъноси изоҳдан аниқ билиниб турганлиги сабабли мисол берилмайди ва бошқалар.

Шевалар лексикасини ўрганиб таҳлил қилишда, шунингдек ўша лексик материаллар асосида ДЛлар тузишда ҳозирги пайтдаги мавжуд диалектал нутқдан ёзиб олинган фактлар биринчи даражали асосий манба ҳисобланади (қаранг: Блинова О. И., 1975, 22). Умуман ДЛларда бош сўз маъноларини очиб берадиган фактлар, мисоллар бўлиши лозим ва улар «... мумкин қадар ихчам ва ёрқин бўлмоғи керак» (Абдуллаев Ф. А., УТА, 1966, 39). Бироқ баъзи бош сўзларнинг маъноси изоҳдан англашилиб турса, бундай бош сўзларга мисоллар бермаса ҳам бўлади.

ДЛдаги бош сўзларнинг мисоллар билан таъминланиши, бевоcита ўша бош сўз тарқалган территория билан чамбарчас боғлиқ. Агар бош сўз фақат биттагина районда, қишлоқда учраса, бу сўзга битта мисол берилса ҳам kifoya. Бордию бош сўз катта бир территорияга тарқалган бўлса, у ҳолда мисоллар сони кўпроқ бўлади, шунда ҳам уларнинг миқдори учтадан ошмаслиги керак. ДЛнинг ҳажми мисоллар ҳисобига эмас, балки бош сўзлар ҳисобига оширилиши мақсадга мувофиқдир.

БОШ СЎЗЛАРНИНГ ИЗОҲЛАНИШИ. Кўпчилик ДЛларда бош сўзларнинг аксарияти лексикографик талабларга тўла жавоб берадиган даражада аниқ изоҳланган, улар англатадиган маънолар батафсил кўрсатилган.

Маълумки, ДЛдаги бош сўзлар адабий тилга икки хил усулда изоҳлаб берилиши мумкин: 1) диалектал бош сўзнинг адабий тилдаги мавжуд эквиваленти берилади: *эл* (Хоразм, ўғ.) қўл «ружа»; *ғоз* (Хоразм; ҚҚўзб.) ёнғоқ «орех»; *зағам* (Хоразм, ҚҚўзб.) кепчик «круглое приспособление с деревянным дном (служашее для провеивания зерна)»... 2) бош сўзнинг адабий тилда эквиваленти бўлмаса, у ҳолда бош сўз аниқ таърифлаш орқали изоҳланади: *сарывоз* (ҚҚўзб.) тухумнинг сариғи, сарғиш қисми «яичный желток»; *ағывоз* (ҚҚўзб.) тухумнинг оқи, оқ қисми «яичный белок»; *чалғът* (Ўш) икки миллат вакилидан туғилган бола «ребенок рожденный от людей двух национальностей — метис» (Бу

ҳақда қаранг: Бакинова Г., 1963, с. 150; Сороколетов Ф. П., 1966, 182—183).

Афсуски, айрим ўзбек шевалари бўйича тузилган ДЛларда реесстр сўзнинг юқоридагидек икки хилдаги изоҳланишига амал этилмаганки, қуйидаги фактлар бунга яққол далилдир:

а) нашр этилган луғатларда: *мэтрэ* — човлининг бир тури; *савағиш* — бешик асбоби; *тепки* — болалар ўйини (О. Мадраҳимов, 1973, 157—177). *ду:з* — ёввойи ҳайвон; *қоша* — рўмол ўлчови (Э. Урозов, 1978, 89, 97). *ботқа...* 2. овқатнинг бир тури; *қулғунэ* — яра номи; *мързэ терэк* — теракнинг бир тури (Қ. Муҳаммаджонов, 1981, 84, 125, 130). *эйрътувэғ* — қўйлардаги касаллик номи; *басқэғ* — қўй касаллиги; *бэтмэн* — оғирлик ўлчови (Х. Жўраев, 50, 75, 76).

б) КДларда: *амры, дурвэйы* — қовун турлари; *қэрасэч* — ёввойи қуш (И. Шамсуддинов, КД., 243—263). *элмурут* — ноқнинг бир тури; *элу* — лаппак ўйинининг бири; *эшхар* — лаганнинг бир тури (О. Тўрақулов, КД, 150). *тыхлах* — болалар ўйини; *чэкэк* — бир хил ўсимлик; *чэйрэк* — оғирлик ўлчови (С. Раҳимов, КД, 101, 116). Келтирилган фактлар бош сўзларнинг «ёввойи ҳайвон», «оғирлик ўлчови», «қовун тури» каби умумий тарзда, ноаниқ изоҳланганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Баъзи ДЛларда бош сўзларнинг луғатчилик нормаларига тўғри келмайдиган, мужмал изоҳлари ҳам учрайди: Э. Урозов луғатида: *гезэллэмэк* — нишонга олиб; *бэллэсэм* — қарасам; *қувышмақ* — топшириқ; *алған қарзыңны қувыштыр* (*қувышмақ* сўзнининг «топшириқ» эмаслиги берилган мисолдан ҳам англашилиб турибди); *быдыр-быдыр* — гудда-гудда (гудда-гудда сўзини адабий тилга оид луғатларда учратмадик, бу қандай маънони англатади? 85—97).

Х. Жўраев луғатида: *зэкэм* — бекор айтибсиз; *зэрдэв бөлмэғ* — овқатим ҳазм бўлмади; *зэмэллэмэғ* — бу сўз оч итларга нисбатан ишлатилади; *кэпэлэй I* — гулдан-гулга қўнувчи ҳашарот; *кэппэ* — оғзини очмоқ; *эгэнькэ кэпэ-кэпэ* (битта *n* билан ёзилган) эчэйэптъ (Изоҳли луғатда: *оғзини каппа-каппа очмоқ* — оғзини энтикиб-энтикиб катта-катта очмоқ (ИЛ, I, 367); *эптэвэ* — обтоба, алюминдан, мисдан қилиниб, нақшланган қўлга сув қуядиган... (97—117). Адабий тилда *обтоба* сўзи ишлатилмайди — *обдаста*.

Бош сўзлардан айримлари изоҳланмай қолган ДЛлар ҳам бор. Масалан, Э. Урозов луғатида *этэк...*, *кэлэк...*, *қаңшар...* бош сўзлари изоҳланмаган (84, 94, 96). М. Афзалов Паркент шеvasига оид КДда (1952) 78 та қуш нөмларини, шунчаки, ҳеч қандай изоҳсиз, *джор, шир-шир, шиттак* тарзида санаб ўтган, холос (158—159).

Хуллас, ДЛдаги бош сўзлар тўғри ва аниқ, ихчам ва конкрет изоҳланмоғи, унга оид маълумотлар тўла равишда берилмоғи, кўп маъноли бош сўзларнинг барча маънолари батафсил кўрсатилмоғи шарт.

Хўш, нега айрим ДЛларда бу хилдаги лексикографик хатолар содир бўлган? Авваламбор, ўзбек диалектологиясининг бешигини

тебратган Е. Д. Поливанов ҳамда К. К. Юдахин, Ғози Олим Юнусов, А. К. Боровков, В. В. Решетовлар ўзбек шеваларининг ДЛни тузиш принциплари билан шуғулланмаганлар, ДЛ тузмаганлар (Е. Д. Поливанов тузган ДЛнинг тақдири ҳанузгача номаълум). 1950 йилдан кейин тузила бошлаган кўпчилик ДЛларда турли хил лексикографик хато ва камчиликларга йўл қўйилишининг сабабларидан бири ўзбек шевашунослигида яхши луғатчилик традициясининг бўлмаганлигидандир. Иккинчидан, шеваларимиз бўйича луғат тузган диалектологларнинг аксарияти ДЛ тузишга лоқайд қараб адабий тилдаги ҳамда рус ва баъзи туркий тиллар шеваларидаги ДЛ тузиш принциплари билан танишмаганлар, луғатчилик сирларидан етарли даражада хабардор бўлмай туриб, шева ёки бир гуруҳ шевалар луғатини тузишга киришганлар. Учинчидан, ДЛларнинг рўёбга чиқишига «фатво» берган илмий раҳбарлар, муҳаррирлар ўз ишларига панжа орасидан қараб, ушбу ДЛларни юзаки, хўжа кўрсин учунгина «тахрир» қилганлар. Натижада мазкур луғатларда хилма-хил ноаниқликлар, нуқсонлар, хато ва камчиликлар содир бўлган.

Ўзбек шевашунослари нуқсонлардан, хато ва камчиликлардан ҳоли бўлган, диалектал лексикография талабларига тўла жавоб берадиган турли соҳаларга оид терминологик ҳамда регионал ва умумўзбек шеваларининг диалектал — адабий типдаги луғатларини тузишлари, кейинчалик, бошқа типдаги ДЛларни тузишга кнришмоқлари мақсадга мувофиқдир.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Рус маърифатпарварлари тарихчи ва тилшунос олимлар В. П. Наливкин ҳамда М. В. Наливкиналар томонидан 1884 йилда тузилган ўзбек тилининг Наманган шеваларига оид луғат рус туркологияси луғатчилигида ўзбек диалектал лексикографияси бўйича бажарилган биринчи иш бўлиши жиҳатдан алоҳида диққатга сазовор.

2. Е. Д. Поливановнинг 1922 йилдан бошлаб ўзбек шеваларини кенг миқёсда ўрганиши, тадқиқ ва тасниф этиши, хилма-хил шевалар бўйича текстлар ёзиб олиши, бу ишга К. К. Юдахинни жалб қилиши ўзбек диалектал лексикографиясининг ривожланиши учун мустаҳкам замин ҳозирлади.

3. А. Н. Кононов таъкидлаганидек, 1950 йил «Правда» газетаси саҳифаларида олиб борилган эркин лингвистик мунозаралар совет тилшунослиги, совет туркологияси учун бурилиш нуқтаси бўлди. 1950 йилдан кейин совет туркологияси, шу жумладан ўзбек тилшунослиги, шевашунослиги барча соҳалар бўйича кенг ривожлана бошлади. Ўзбек диалектал лексикографияси ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди, айрим регионлар, баъзи шевалар бўйича ДЛлар тузилди. Фақат 1950—1965 йилларда ўзбек шева, диалектларига оид ўттизта докторлик ва кандидатлик диссертациялари ҳимоя этилганлиги, уларнинг айримларида ДЛлар берилганлиги бу фикрнинг тўғри эканлигига яққол далилдир.

Ҳозиргача (1988 йилгача) ҳимоя этилган тўққизта докторлик, 56 та КДлик диссертацияларининг қарийб ярмида катта ва кичик ҳажмдаги ДЛлар мавжуд.

ДЛлар берилган КДларида ҳамда алоҳида китоб тарзида, монография ва тўпламларда нашр этилган каттароқ ҳажмдаги ДЛларда қирқ мингдан ортиқ диалектизмлар бор.

4. Айрим регионлардаги, жумладан Хоразм области ва Қорақалпоғистон АССРдаги ҳамда Юқори Қашқадарё зонасидаги шунингдек Шимолий Тожикистон ва Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари бошқа территориялардаги ўзбек шеваларига нисбатан яхшироқ ўрганилган, мазкур шевалар бўйича каттароқ ҳажмдаги ДЛлар тузилган. Бу борада Фатоҳ Абдуллаев ҳамда Болта Жўраевларнинг Хоразм ва Юқори Қашқадарё шевалари бўйича тузилган ДЛлари алоҳида таҳсинга лойиқ.

Ш. Шоабдурахмоновнинг луғатларини ҳамда айрим КДларига илова этилган ДЛларни ҳисобга олмаганда Тошкент, Фарғона, Ан-

дижон, Наманган областларидаги ўзбек шевалари бўйича йирик ДЛлар тузилмаган. М. М. Мирзаевнинг Бухоро группа шевалари бўйича чоп этилган луғатида мазкур шеваларнинг лексик бойлиги етарли даражада ўз аксини топмаган. Самарқанд, Жиззах, Сирдарё, Навоий областларидаги, шунингдек Жанубий Қирғизистон, Туркменистон ССРдаги ўзбек шевалари бўйича лексикографик талабларга жавоб берадиган даражада тузилган биронта ДЛ йўқ.

5. Ўзбек шевалари бўйича тузилган ДЛларнинг барчаси диалектал — адабий тилдаги дифференциал луғатлар бўлиб, улар тузилишига кўра икки хил: 1) соф ДЛлар (бош сўзлар қиёсланмаган ДЛлар); 2) қиёсий ДЛлар (бош сўзлар туркий ёзма ёдгорликларга, бошқа туркий тилларга ёхуд айрим ўзбек шеваларига қиёсланган ДЛлар). Қиёсий ДЛлар «Ўзбек шеваларининг қиёсий-тарихий луғати»ни тузиш учун зарур ва фойдали. Бироқ ўзбек қиёсий ДЛларига шеваларга оид кўпгина диалектал сўзлар кирмай қолган, уларга киритилган сўзларнинг кўпчилиги системали тарзда қиёсланмаган. Шу сабабли, ҳозирча, қиёсий ДЛлар туздан кўра, энг муҳим ва зарур бўлган соф диалектал-адабий типдаги ДЛлар тузиш мақсадга мувофиқдир.

Умумўзбек шевалари ёки бирорта ўзбек группа шевалари бўйича тўлиқ (шева вакиллари қўллайдиган барча сўзларни қамраб олган) ДЛ тузиш назарий жиҳатдан мумкин бўлса-да, амалий жиҳатдан уни амалга ошириш қийин, чунки тилнинг бойиб бориши туфайли бу луғат нашр этилгунча унинг тўлиқлиги йўқолади. Ўзбек шеваларининг чапша ва частотали ҳамда мотивацияли ДЛларини тузиш учун ҳозирча етарли материал ҳам, имконият ҳам, умуман зарурат ҳам йўқ, чунки ушбу луғатлардан аввал зарур ва муҳимроқ бўлган ДЛларни тузмоқ лозим.

Ўзбек шевалари бўйича адабий-диалектал луғат, фонетик диалектизмлар луғати ҳамда диалектал фразеологизмлар ва синонимлар луғатларини тузиш ўзбек шевашунослари олдида турган галдаги вазифалардан биридир, деб ҳисоблаш керак, чунки ҳозирги пайтда, энг аввало, шева вакиллари нутқида қўлланаётган нодир ва ноёб диалектизмларни жамулжам қилиб, йирик соҳалар бўйича диалектал-адабий типдаги луғатлар тузиш ўзбек диалектологлари учун ҳам фарз, ҳам қарзидир.

6. ДЛлар адабий тил луғатлари (изоҳли, икки тилли ҳамда айрим соҳаларга оид терминлар луғати) билан чамбарчас боғлиқ, чунки ўзбек шевалари бўйича тузилган ҳар бир яхши ДЛ адабий тил луғатлари учун қимматли материаллар берувчи бебаҳо хазинадир.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (1981) қарийб беш юз сўз диалектал сўз (*диал.*) деб кўрсатилган, лекин луғатда диалектизмлар бундан бир неча баробар кўп, чунки юзлаб сўзларга *диал.* белгиси қўйилмаган, кўпчилик сўзлар эса сўзлашув тилига (*с. т.*) оид деб кўрсатилган. Шунингдек, эскирган сўзлар, фольклорга, этнографияга, китобий услубга оид ҳамда *ота* айнан орол; *оқиш* айнан калит деб берилган сўзларнинг аксарияти диалектизмлардир. Уму-

ман, ушбу луғатда диалектал ҳамда сўзлашув тилига оид сўзларга лоқайдлик билан бефарқ қаралган, берилиши зарур ва нозарур бўлган диалектал сўзлар фарқланмай луғатга киритила берган. Бундай ҳолат «Ўзбек тилининг имло луғати»да (1976) ҳам мавжуд.

Ўзбек шеваларидаги бирор предмет, тушунча, расм-рўсумни ифодалайдиган ёки адабий тилдаги сўзга экспрессив вариант сифатида яхши синоним бўлган, сўз, терминлар адабий тилга киритилиши керак. Шунга кўра, ўзбек шева, диалектларида кенг қўлланадиган, адабий тилга киритилиш имконияти ва эҳтимоли кўпроқ бўлган диалектал сўзлар адабий тил луғатларига *диал.* белгиси қўйиб берилиши мақсадга мувофиқдир. Адабий тилнинг сўз бойлигини бойитишда асосий манба ролини ўйнайдиган шеваларга оид сўзларнинг зарур деб топилганлари адабий тил луғатларида оммалаштирилиши, лексикографик меъёр талабларига риоя этилган ҳолда ўша луғатларга киритилиши керак.

7. Адабий тилда қўлланмайдиган профессионал ва терминологик лексиканинг маълум территориядаги шева, диалектларда қўлланаётганлари ҳам, адабий тилда қўлланиши ноаниқ ёки мунозарали бўлганлари ҳам ДЛларда берилиши шарт. Адабий тилда қатъий нормаллашмаган, бадний асарларда, адабий тилнинг турли хил луғатларида параллел қўлланаётган, шеваларда ва адабий тилда мавжуд бўлган диалектал-адабий дублетлар — абсолют синонимлар ДЛга киритилади, лекин адабий дублетлар, вариантлар ДЛга киритилмайди.

8. Маълум бир шева, диалектларга оид сўзларнинг диалектизм эканлиги, одатда, адабий тилдаги ёки бошқа шева, диалектлардаги сўзларга қиёсланган ҳолдагина аниқланади, сўнгра, лексикографик нуқтан назардан саралангач, уларнинг ДЛга кириш, кирмаслиги ҳал этилади.

Этнографик сўз ва терминларнинг адабий тилда қўлланидиганларини адабий тилдаги этнографизмлар, адабий тил ва шевалар учун муштарак бўлганларини адабий-диалектал этнографизмлар, фақат шева, диалектларда мавжуд бўлганларини эса этнографик диалектизмлар деб атаган маъқул. Айрим тилшунос-диалектологларнинг этнографик сўз, терминларни ДЛга киритмаслик керак, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Маҳаллий предмет, расм-рўсум ва шу қабила-номаднинг маҳаллий номларини этнографик диалектизмлар сифатида ДЛларга киритмоқ лозим.

Шева, диалектлардаги соф лексик диалектизмлар ДЛларнинг энг асосий объектидир.

Адабий тил ва шеваларда мавжуд бўлган сўзларнинг айримлари маълум бир шева, диалектда бошқа маънода (ёки қўшимча маънода) қўлланса, улар лексик-семантик диалектизмлар тартиқасида ДЛга киритилади. Бу хил диалектизмларнинг адабий тилдаги маъноси шеваларда йўқ экан, деган таассурот қолмаслиги учун ДЛда уларнинг адабий тилдаги маъносини ҳам кўрсатган маъқул.

Ўзбек шеваларидаги лексик-аффиксал сўз ясалнишига онд диалектизмларнинг (биз уни қисқача «лексик-деривацион диалектизмлар» деб атадик) тўртта хили мавжуд; 1) диалектал сўз + адабий тилдаги аффикс; 2) адабий тилдаги сўз + адабий тилдаги аффикс; 3) адабий тилдаги сўз + диалектал аффикс; 4) диалектал сўз + диалектал аффикс. Бу хилдаги лексик-деривацион диалектизмлар ДЛларга, албатта, киритилади.

Айрим диалектологларнинг фонетик ўзгаришга учраган, аммо маъно ўзгаришига эга бўлмаган сўзлар ДЛда берилмайди, деган фикрига қўшилиш қийин, чунки кучли фонетик ўзгаришларга учраган ёки фонетик ўзгаришлар туфайли бошқа сўзларга ўхшаб қолган лексик-фонетик диалектизмлар, ҳеч шубҳасиз, ДЛларда берилиши керак. Ортиқча қайтариқлар бўлмаслигини, тежамкорлик принципини назарда тутиб ҳамда бошқирд (2 жилдли), қозоқ, қорақалпоқ каби тиллар шеваларига онд ДЛларда уларнинг яхлит тарзда берилганлигини ҳисобга олиб, фразеологик диалектизмларнинг ўзини бир бутун ҳолда ДЛга киритган маъқул.

9. Соф лексик, лексик-семантик, этнографик, лексик-деривацион, лексик-фонетик ва фразеологик диалектизмлар лексикографик жиҳатдан бениқсон ҳолда, тўла равишда ДЛларга киритилиши лозим. Лексик диалектизм бўлмаган соф фонетик, морфологик, синтактик диалектизмлар ДЛларга киритилмайди.

10. Айрим ДЛларда ўзбек диалектологиясида қўлланаётган алфавит тартибига — бош сўзлар ва уларнинг ички алифбо сирасига риоя қилмаслик ҳоллари учрайди. ДЛ тузувчи ҳар бир шевашунос ўзбек диалектологиясида қабул қилинган, амалда қўлланаётган алфавит тартибига сўзсиз риоя қилиши шарт.

11. Ўзбек диалектал лугатчилигида, оз бўлса ҳам, топонимлар, этнонимлар ва ҳатто антропонимлар берилган ДЛлар бор. ДЛ топонимик, этнонимик, антропонимик лугат эмас, шу туфайли унга ҳар хил топонимик номлар, халқ ва уруғ-қабилла номлари ҳамда киши исмлари киритилмайди. Шунга кўра, айрим диалектологларнинг ДЛга топонимларни ҳам киритиш керак, деган фикрига қўшилиб бўлмайди.

12. Кўпчилик ДЛларда адабий тилда қўлланадиган сўз, терминлар диалектизмлар тариқасида берилган. Адабий тилдаги сўзларнинг шеваларимизда айнан, ҳеч қандай фонетик, семантик ва бошқа хил фарқларсиз қўлланадиганлари ДЛга киритилмайди. ДЛ адабий тилдаги сўз, терминларнинг транскрипция билан бериладиган лугати эмас.

13. ДЛларда бош сўзларни беришда бир хиллик йўқ. Феъллар баъзи ДЛларда *-мақ// -моқ// -мәк* аффикси орқали берилса, бошқаларида (-) дефис орқали кўрсатилган, айрим ДЛларда от ва феъллар умуман фарқланмай берилган. ДЛларда феълларни *-моқ* аффикси билан бериш, от туркумини феъллардан фарқли равишда кўрсатиш лозим.

14. Ўзбек шеваларида бир хил ҳарф билан бошланувчи фонетик вариантли диалектизмлар кўплаб учрайди. ДЛ тузишдаги

ихчамлик, тежамкорлик принципи бу хилдаги вариантларни алоҳида бош сўз тарзида бермай, балки битта бош сўз таркибида беришни тақозо этади. Шу жиҳатдан айрим тилшуносларнинг ДЛда фонетик вариантларни алоҳида бош сўз қилиб берилмаганлиги учун уларни луғатдан топиш қийин деган эътирозлари ўринсиздир. Диалектал-адабий тилдаги дифференциал луғат диалектал синонимлар луғати бўлмагани учун ҳар хил ҳарфлар билан бошланувчи диалектизмларнинг ҳар бири, алоҳида, мустақил бош сўз тарзида берилгани маъқул.

15. Баъзи ДЛларда бош сўзларнинг ҳамда мисолларнинг адабий — орфографик ёзилиши берилган. ДЛда ортиқча қайтариқлар, такрорлар бўлмаслигини назарда тутиб, бош сўзлар ва уларга оид мисолларнинг мавжуд алфавитдаги ёзилиш шакли берилмаса ҳам бўлади.

16. ДЛ этимологик луғат эмас, унда этимологик қайдлар берилмайди. Бироқ ўзбек тили бўйича этимологик луғатлар йўқлигини, айрим диалектизмларнинг келиб чиқиши, асли ҳолати ҳақида этимологик маълумотлар зарурлигини ҳисобга олиб, баъзи сўзларга этимологик тушунтиришлар берилса фойдадан ҳоли бўлмас.

17. ДЛга киритилган айрим диалектизмлар бир неча районларда, кўпгина қишлоқларда қўлланади. ДЛда ушбу бош сўз қўлланидиган барча объектларни муфассал, бирма-бир кўрсатишга имконият йўқ, улар бутун бир саҳифани ҳам эгаллаши мумкин. Шу сабабли объектларни жуда ҳам майдалаштириб юбормай, уларни энг муҳим, йирик бир объект ёки диалект, группа шевалар номи билан қайд этиш мақсадга мувофиқдир. Айрим ДЛларда бош сўзларнинг қаерда, қайси шевада қўлланиши аниқ қайд этилмаган. Бош сўзлар ва уларга оид мисолларнинг қаерда, қайси объектда, қайси хил шевада ишлатилиши ва мухтасар тарзда кўрсатилиши керак.

18. Ўзбек диалектал лексикографиясида бош сўзларнинг русча таржимаси берилган ДЛлар ниҳоятда кам. Бундан кейин тузиладиган ДЛларнинг ҳар бирида, ҳеч қандай истисносиз, бош сўзларнинг русча таржимаси берилиши шарт. Бу ДЛдан фойдаланиш имкониятини оширади, унинг қўлланиш доирасини кенгайтиради.

19. ДЛлардаги бош сўзларни мисоллар билан таъминлашда муайян бир мутаносиблик йўқ. Бош сўз биттагина қишлоқда ёки районда учраса, унга битта мисол берилса ҳам kifоя. Агар бош сўз катта территорияда, бир қанча объектларда қўлланидиган бўлса, унга кўпроқ мисоллар бериш мумкин, лекин мисоллар сонини учтадан ошмагани маъқул. ДЛнинг ҳажми мисоллар ҳисобига эмас, кўпроқ бош сўзлар ҳисобига оширилиши мақсадга мувофиқдир.

20. Бош сўзларни изоҳлашда «овқатнинг бир тури», «қўй касаллиги», «оғирлик ўлчови», «ёввойи қуш» сингари умумий тарздаги, мавҳум, ноаниқ таърифлашларга мутлақо йўл қўйиш мум-

кин эмас. Бош сўзлар тўғри ва аниқ, ихчам ва конкрет изоҳланмоғи, унинг барча маънолари батафсил кўрсатилмоғи лозим.

21. Қуйидаги сўзлар, терминлар ДЛга киритилмайди: 1) адабий тилда, кенг доирада қўлланадиган сўзлар; 2) оғзаки сўзлашув тилига оид лексика; 3) адабий тилдаги формасига нисбатан кам фонетик ўзгаришга учраган, семантик жиҳатдан фарқланмайдиган фонетик диалектизмлар; 4) диалектологик текшириш объектига тааллуқли бўлмаган, бошқа жойлардан келган, бошқа шеваларнинг вакиллари нутқида оид сўзлар; 5) китобий услубга хос сўз, терминлар; 6) адабий тилда мавжуд бўлган профессионализмлар ва терминологик лексика; 7) умумшева вакиллари нутқи учун хос бўлмаган, индивидуал характердаги окказионал сўзлар; 8) варваризмлар, парнографик сўзлар; 9) айрим шахслар гуруҳи нутқида қўлланадиган арго ва жаргонлар; 10) ёш болалар тилига оид сўзлар; 11) шева вакиллари маъносига тушунмайдиган диний ақидаларга оид сўз ва иборалар.

Хуллас, ўзбек диалектологлари олдида турган энг долзарб масала мукамал ишланган ДЛ тузиш принциплари асосида, ҳозирги лексикографик талабларга тўла-тўқис жавоб берадиган диалектал терминологик, регионал ва умумўзбек шеваларининг катта ҳажмдаги, фундаментал луғатларини тузишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР

- Горбачев М. С. КПСС Марказий Комитетнинг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездига Сиёсий доклади. Тошкент, 1986.
- Абдуллаев Н. Афғонистондаги ўзбек шевалари//УТА. 1976, 4-сон, 68—72-бетлар.
- Абдуллаев Н. Афғонистондаги ўзбек шевалари лексикаси//УТА. 1980, 1-сон.
- Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I. Луғат. II. Хоразм шеваларининг таснифи. Тошкент, 1961.
- Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари лексикаси//УШЛ. I. Тошкент, 1966. 18—220-бетлар.
- Абдуллаев Ф. А. Диалектал луғат тузиш принциплари ҳақида//УТА. 1966, 2-сон, 35—41-бетлар.
- Абдуллаев Ф. А. Опыт составления диалектологического словаря узбекского языка (по материалам узбекских говоров Хорезма)//Вопросы диалектологии тюркских языков. Материалы IV регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27—30 мая 1963 года в г. Фрунзе., 1968.
- Абдуллаев Ф. А., Сафаров М. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари//УТА. 1978, 3-сон, 80—82-бетлар.
- Абдуллаев Фатхулла. Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси (Наманган область Янгиқўрғон район материаллари асосида). ҚД. Тошкент, 1955.
- Абдуллаев Фатхулла. Андижон область Янгиқўрғон район қипчоқлари шевасидаги баъзи лексик хусусиятлар. Тошкент Чет тиллар педагогика институти. Илмий ишлар. VII. Тошкент, 1963, 107—121-бетлар.
- Абдурахмонов Д. Бешкент район шевалари лексикасидан материаллар. УДМ. II том. 1961, 225—228-бетлар.
- Азэрбајчан дилиниң диалектоложи луғати. Баки, 1964.
- Алиев А. Ю. Ўзбек тилининг Уйчи шеваси. ҚД. Тошкент, 1959.
- Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар (Наманган шевалари). Тошкент, 1974.
- Алиев А. Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. Ташкент, 1975.
- Алимурадов Х. Морфология узбекских кипчакских говоров низовья Сурхандарья (Имя и глагол). АКД. Ташкент, 1982.
- Артеменко Е. П. Стилистическое использование диалектной лексики//Межвузовская конференция по исторической лексикологии, лексикографии и языку писателя. Тезиси. ЛГУ, 1961.
- Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. ҚД. Тошкент, 1952.
- Ахмедов А. Джушский говор узбекского языка. АКД. Ашхабад, 1962.
- Ахмедов Н. Диалектизмы в речи учащихся и методы их устранения (на основе фонетико-морфологической особенности Андижанского говора). АКД. 1966.
- Ахмедов А., Шералиев Э. Тиллар қардошлиги ҳақида//Мухбир. 1978, 11-сон, 44—45-бетлар.
- Бакаева Х. Дж. Терминология золотошвейного производства Бухари и Гиздувана. АКД. Ташкент, 1971.
- Бакинова Г. О принципах составления диалектологического словаря киргизского языка//Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III. Баку, 1963. С. 146—151.

- Батиров Азад. Пути устранения диалектных ошибок в речи младших школьников с узбекским языком обучения (на материале школ Хорезмской области). АКД. 1978.
- Башқорт һейләштөрөңең һузлеге (ике томда). Өфө, I, 1967; II. 1970.
- Бегматов Э. А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985.
- Белыева О. П. Состав и структура словаря местных слов и выражений Соликамского района. Уч. зап. Пермского гос. пед. ин-та. Вып. 3. 1967.
- Блинова О. И. Введение в современную региональную лексикологию. Томск, 1975.
- Бондалетов В. Д. Условно-профессиональные языки русских ремесленников и торговцев. АКД. Л., 1966.
- Бондалетов В. Д. Арготическая лексика в диалектологических словарях русского языка//Слово в русских народных говорах. Л., 1968.
- Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии. АКД. Ташкент, 1972.
- Бўронов М. Қорақалпоғистон АССР ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари. ҚД. Тошкент, 1972.
- Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД. Ташкент, 1963.
- Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД. Ташкент, 1962.
- Данияров Х. Бахмалский говор узбекского языка. АКД. М., 1955.
- Данияров Х. Восточно-кипчакские (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка (по материалам говоров Самаркандской, Джизакской и Сирдарьинской областей). АДД. Ташкент, 1977.
- Диалектологический словарь якутского языка (содержит свыше 8500 слов). Составители: П. С. Афанасьев, М. С. Воронкин, М. П. Алексеев. М., 1976.
- Доспанов У. Ценный вклад в тюркологию//Советская Каракалпакия, 4. VIII. 1978, № 152 (12.167).
- Джурбаев А. Названия свадебных церемоний в узбекском языке (на материалах Андижанской группы говоров). АКД. Ташкент, 1971.
- Джурбаев Б. Шахриябский говор узбекского языка. АКД. М., 1959.
- Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси//УШЛ. Тошкент, 1966, 160—292.
- Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. Тошкент, 1969.
- Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтай шеvasининг фонетик ва лексик хусусиятлари (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида). Тошкент, 1981.
- Зуфаров С. Сайрам шеvasининг лексик хусусиятларидан//Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент, 1965, 195—205-бетлар.
- Зуфаров С. Ўзбек тилининг Сайрам шеvasи. ҚД. Тошкент, 1966.
- Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. I том (кулоллик, тандирчилик ва сувоқчиликка оид). Тошкент, 1956.
- Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Бешкент район шевалари юзасидан кузатишлар//УДМ. I том. Тошкент, 1957.
- Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. II—III томлар. Тошкент, 1959.
- Иброҳимов С. Ўзбек тили касб-ҳунар лексикаси тадқиқотидан//УШЛ. 1966.
- Ишаев А. Лақаблир ҳақида//АТМ. 2-китоб. Тошкент, 1961. 229—235-бетлар.
- Ишаев А. Манғит шеvasида рус тилидан ўзлаштирилган сўзлар//АТМ. 3-китоб. Тошкент, 1961, 363—373-бетлар.
- Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги метрологик сўзлар//УШЛ. 1966, 326—376-бетлар.
- Ишаев А., Носиров Ш., Абдурахмонов Д. Ўзбек шевалари луғатини тузиш тажрибасидан//УТА. 1969, 5-сон, 50—52-бетлар.
- Ишаев А. Халқ дostonлари лексикасига оид кузатишлар//УТА. 1970, 5-сон, 56—63-бетлар.
- Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари//УХШЛ. Тошкент, 1976.

- Ишаев А. Достонлар тилининг баъзи хусусиятлари//Эргаш шоир ва унинг достончиликдаги ўрни. Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент 1971, 173—179-бетлар.
- Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (ҚКҲАССРдаги ўзбек шеваларининг қипчоқ группасидаги туркий тилларга муносабати. Луғат). Тошкент, 1977.
- Ишаев А. Халқ достонлари тилига оид этюдлар//Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тугган ўрни. Тошкент, 1978, 89—98-бетлар.
- Ишаев А. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари//УТА. 1983, 6-сон, 57—58-бетлар.
- Калинин А. В. Лексика русского языка (издание третье). Изд-во Московского университета, 1978.
- Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России (Дюктябрьский период). Л., 1972.
- Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка (на материале говоров Шахрисабзского, Якшабагского, Чиракчинского и Камашинского районов Кашкадарьинской области). АҚД. Ташкент, 1968.
- Лукьянова Н. А. К вопросу о нормах диалектного языка.//Вопросы лексикологии. Новосибирск. 1977, с. 86—94.
- Мадрохимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикасини ўрганиш масалалари. Тошкент, 1973.
- Махмутова Л. Т. О принципах составления татарского диалектологического словаря. Вопросы диалектологии тюркских языков. Казань, 1960.
- Мирзаев М. Диалектал сўзлар (Бухоро диалекти материаллари бўйича)//УШЛ. Тошкент, 1966, 114—326-бетлар.
- Мирзаев М. М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент, 1969.
- Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси (Қашқадарё областидаги ўзбек шевалари материаллари асосида). ҚД. Тошкент, 1971.
- Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадарьинской области). АҚД. Ташкент, 1971.
- Мирзоатов Т. Ўзбек тилининг қирқ шеvasи. ҚД. Тошкент, 1953.
- Мотивационный диалектный словарь (Говоры Среднего Приобья). Т. I. А—О. Томск, 1982.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз тилиниң диалектологиялық сөздугу. I том. Фрунзе, 1972.
- Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари (қарлуқ ва қипчоқ тип шева материаллари асосида). Тошкент, 1981.
- Набиев М. М. Ботаника атлас-луғати (Ўзбекистон ўсимликлари илмий ва маҳаллий номларининг иллюстрацион луғати). Тошкент, 1969.
- Навий асарлари луғати (тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброҳимов). Тошкент, 1972.
- Назаров К. Н. Из опыта составления диалектологического словаря северо-узбекских говоров//Тезисы докладов VI регионального совещания по диалектологии тюркских языков (январь, 1970). Ташкент, 1969, с. 26—27.
- Наливкин В. и Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткий грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1894. (2-ое издание). Ташкент, 1912.
- Насиров Д. С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. Нөкис, 1983.
- Насиров Ш. Из опыта составления словаря узбекских народных говоров//Тезисы докладов VI регионального совещания по диалектологии тюркских языков (январь, 1970). Ташкент, 1969, с. 25—26.
- Нечаева О. Н. Этнографическая лексика как источник обогащения русского литературного языка//Развитие литературных языков народов Сибири в советскую эпоху (Материалы координационный конференции, Улан-Удэ, 22—24 марта 1963 г.). Улан-Удэ, 1965.
- Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеvasи. ҚД. Тошкент, 1965.

- Носиров Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари//УШЛ. Тошкент, 1966, 402—415-бетлар.
- Нугманов Т. Термины бахчеводства в узбекском языке (на материале Ферганской группы говоров). АКД. Ташкент, 1971.
- Олим Усмонов, Ренат Дониёров. Ўзбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштирма сўзлар изоҳли лугати. Тошкент, 1965.
- Опыт обратного диалектного словаря (Редактор М. Н. Яценецкая). Томск, 1973.
- Откупщиков Ю. В. К истокам слова (Рассказы о науке этимологии). Л., 1968.
- Пантусов Н. Н. Материалы к изучению сартовского наречия тюрского языка. Маргеланская сказка о старце и дочери купца. Ученые записки Казанского университета. Кн. 12. 1899.
- Поливанов Е. Д. Краткий русско-узбекский словарь. Ташкент, 1926.
- Поливанов Е. Д. Образцы не-иранизованных (сингармонических) говоров узбекского языка. Т. I. Говор города Туркестана Т. II. Фонетическая система говора кишлака Икан (Туркестанский уезд)//Известия АН СССР. 6 серия. VII. Отделение гуманитарных наук. 1929, № 7, с. 511—537.
- Псковский областной словарь. Вып. 1. Л., 1967. Картотека этого словаря. Вып. 2. Л., 1970; Вып. 3. Л., 1976; Вып. 4. 1979.
- Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД. Самарканд, 1958.
- Ражабов Н. Қарноб шевасининг лексик хусусиятлари//СамДУ. Асарлар. Янги серия. 102. Самарқанд, 1960, 59—74-бетлар.
- Ражабов Н. Ўзбек диалектологияси курсидан материаллар. Самарқанд, 1962.
- Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД. Ташкент, 1974.
- Рахимов С. Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари лексикаси. ҚД. Тошкент, 1974.
- Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. Тошкент, 1978.
- Резолюция десятого пленарного заседания Советского комитета тюркологов. Чебоксары, 10 октября 1984 г.//СТ. 1984, № 6, с. 96—97.
- Решетов В. В. Узбекский язык. Т. I. Ташкент, 1959.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Б. Узбек диалектологияси. Сирдан ўқувчи студентлар учун қўлланма (Ўқтириш хати, программа, адабиёт ҳам текст намуналари). Тошкент, 1959.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси (дарслик), Тошкент, 1962. Иккинчи нашри. 1978.
- Русская диалектология. Под редакцией проф. Н. А. Мешерского. М. 1972.
- Русская диалектология. Под редакцией П. С. Кузнецова. М., 1973.
- Русско-узбекский словарь (под редакцией Р. Абдурахманова). М., 1954.
- Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД. Ташкент, 1968.
- Сапаров М. Лексико-семантические особенности огузского наречия узбекского языка (в сравнении с туркменским языком), АКД. 1983.
- Сарыбаев Ш. Ш. О спорных вопросах диалектной лексикографии//Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев, 1973.
- Сарыбаев Ш. Ш. Казахская региональная лексикография. Алма-ата, 1976.
- Сенкевич В. А. Границы диалектного слова и типы региональных словарей (Лекции по курсу русская диалектология). Магнитогорск, 1969.
- Сергеев Л. П. Словарь чувашских народных говоров. Фонетические диалектизмы//Материалы чувашской диалектологии. Вып. IV. Чебоксары, 1971, с. 45—166.
- Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанской области). Под ред. И. А. Осовецкого. М., 1969.
- Современный русский язык. Лексикология. Минск, 1979.
- Содиқов Т. Тошкент область шевалари лексикаси. ҚД. Тошкент, 1968.
- Сороколетов Ф. П. Семантическая структура слова в диалектных словарях//Лексика русских народных говоров (опыт исследования). М.—Л., 1966.

- Сороколетов Ф. П. Произведения фольклора и диалектные словари//Диалектная лексика. 1973. Л., 1974.
- Сороколетов Ф. П. Областные словари и диалектная лексика//ВЯ. 1981, № 3, С. 3—14.
- Татар теленец диалектологик сузлеге. Казань, 1969.
- Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965.
- Туракулов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД. Ташкент, 1971.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фонетика. Морфология. Тошкент, 1975.
- Турғунов Т. Ўзбек тилининг гарбий Фарғона шевалари. ҚД. Тошкент, 1968.
- Туркмен дилинин гысгача диалектологик сезлуги. Ашгабат, 1977.
- Тўрақулов О. Қўқон группа шевалари лексикаси. ҚД. Тошкент, 1971.
- Тўрақулов О. Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларда уй қурилишига онд сўзлар//Қўқон давлат педагогика институтининг «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» тўплами. 1971, 55—74-бетлар.
- Узбекско-русский словарь. М., 1959.
- Узоқов Ҳ. Водил шеvasи лексикасидаги баъзи бир сўзларнинг маънолари//АТМ. 2-китоб. Тошкент, 1961. 241—244-бетлар.
- Узоқов Ҳ. Жанубий Фарғона шевалари лексикасидан намуналар//УШЛ. Тошкент, 1966, 416—429-бетлар.
- Урунов Т. Узбекская овцеводческая терминология (на материалах Кашкадарьинской области УзССР). АКД. Самарқанд, 1964.
- Файзуллаев Б. Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений. АКД. Ташкент, 1979.
- Фармонов И. Ўзбек тилининг Уш шеvasи. ҚД. Тошкент, 1960.
- Фармонов И. Уш шеvasининг фонетик ва лексик хусусиятлари//УДМ. II том. 1961, 414—430-бетлар.
- Филин Ф. П. Проект «Словаря русских народных говоров». М.—Л., 1961.
- Филин Ф. П. О составлении диалектологических словарей славянских языков//Международный съезд славистов. София, 1963. Доклады советской делегации. М., 1963.
- Филин Ф. П. О так называемом «диалектном языке»//ВЯ, 1981, № 2. с. 36—43.
- Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. М., 1983.
- Хасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-барлас (на материале узбекских говоров Самаркандской и Кашкадарьинской областей Узбекской ССР, Пянджикентского района Ленинадской области Таджикской ССР). АКД. Ташкент, 1980.
- Ходжиев А., Базарова Д. Х., Данияров Р. Словарь узбекских народных говоров//СТ., 1972, № 5, с. 130—132.
- Ҳожиёв А., Мухаммаджонов Қ., Данилова Л. В. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари//СТ., 1978, № 4, с. 103—105.
- Хуррамов Қ. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. АКД. Ташкент, 1981.
- Шаабдурахманов Ш. Карлукские наречие узбекского языка. Ташкент, 1983.
- Шамсуддинов И. И. Каракульский говор узбекского языка. ҚД. Ташкент. 1964.
- Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1964.
- Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. Издание второе, исправленное. М., 1972.
- Шарипов О. Ўзбек тилининг Поп шеvasи. ҚД. Тошкент, 1962.
- Шарипов О. Поп шеvasининг лексикасидан//Низомий номидаги ТДПИ. Илмий асарлар. 42-том. 1-китоб. Тилшунослик масалалари. Тошкент, 1963, 471—488-бетлар.
- Шарипов Ҳ. Жанубий Қирғизистондаги ўзбек шевалари. ҚД. Тошкент, 1967.
- Шералиев Э. Янги луғат//Ҳақиқати Ленинобод. 1972 йил 2 март.

- Шералдиев Э. Шимоли-шарқий Тожикистондаги ўзбек шевалари лексикаси. ҚД. Тошкент, 1974.
- Шералдиев Э. Лексика узбекских говоров Северо-восточного Таджикистана. АКД. Ташкент, 1974.
- Шералиев Э. Ошоба шеваси//УТА. 1980, 1-сон.
- Шерматов А. Қаршинской говор узбекского языка. АКД. Ташкент, 1970.
- Шерматов А. Қарши шеваси лексикасидан намуналар//АТМ. 2-китоб, Тошкент, 1961, 184—191-бетлар.
- Шерматов А., Ишаев А. Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар//Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти. Илмий асарлар. 42-том. 3-китоб. Тилшунослик масалалари. Тошкент, 1964. 315—344-бетлар.
- Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан текстлар (Педагогика олий ўқув юртлари ўзбек тили ва адабиёти факультети студентлари учун ўқув материаллари). Тошкент, 1975.
- Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари (Таянч шаҳар шевалари ва ҳозирги замон ўзбек адабий тили ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласи). Тошкент, 1962.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек шеваларида лексик мослик ва уларнинг адабий тилга муносабати//УШЛ. 1966, 5—17-бетлар.
- Шоиноятова М. Ш. Ўзбек шеваларида келишлар. ҚД. Тошкент, 1971.
- Щербак А. М. Основные особенности Южно-Хорезмского говора в сравнительном освещении//УДМ. II том. Тошкент, 1961, с. 72—95.
- Эгамов В. Ғаллаорол район же ланувчи шевалари лексикаси бўйича кузатишлардан//СамДУ. Асарлар. Янги серия. 102. Самарқанд, 1960, 214—228-бетлар.
- Эгамов В. Самарқанд областидаги Ғаллаорол шеваси (шеваннинг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари). Самарқанд, 1970.
- Этерлей Е. Н. Об этнографизмах и их месте в диалектном словаре//Диалектная лексика. 1974. Л., 1976, с. 13—25.
- Юдахин К. К. Некоторые особенности карабулакского говора// В. В. Бартольд. Ташкент, 1927; УДМ. I том. Тошкент, 1957, с. 31—57.
- Юдахин К. К. Тексти (Карабулак, Манкент, Ош)//УДМ. II том. Ташкент, 1961, с. 14—50.
- Юдахин К. К. Қорабулоқ ва Манкент шеваларидан текст намуналари//Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти. Илмий ишлар. VII. Тошкент, 1963, 17—25-бетлар.
- Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент, 1964.
- Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент, 1981.
- Урозов Э. Ю. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (ўзбек тилининг Беруний, Тўртқўл шева материаллари). Тошкент, 1978.
- Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969.
- Қўнғуров Р., Тихонов А. Ўзбек тилининг чаппа луғати. Самарқанд. 1968.
- Ғафурова Н. С. Ўзбек тилининг Ниёзбоши шеваси. ҚД. Тошкент, 1962.
- Ғози Олим. Ўзбек уруғларидан қатағонлар ва уларнинг тили//Илмий фикр. I. Ўзбек давлат илмий текшириш институти. Самарқанд — Тошкент, 1930.
- Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларини таснифда бир тажриба. Тошкент, 1935.
- Ғулумов А. Ғ. Диалектал луғат ҳақида//УТА. 1968, 4-сон, 12—20-бетлар.
- Ғулумов Е., Назаров Қ. Диалектал луғат тузишнинг айрим масалалари//УТА. 1968, 6-сон, 36—38-бетлар.
- Ғулумов Е., Алиев А. Диалектал лексиканинг баъзи масалалари ҳақида//ТошДУ. Илмий асарлар. 443-сон. Ўзбек тилшунослиги масалалари. Тошкент, 1973, 99—103-бетлар.
- Ғулумов Ҳ. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси. ҚД. Тошкент, 1964.
- Ҳайитматов А. Афғонистондаги ўзбек шеваларига оид материаллар//УТА. 1975, 1-сон.
- Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент, 1985.